

(4)

अथ

Shreemad - Bhagavadham
Chaturtha Skandha

IV

चतुर्थ स्कंधः

भा० च०

९

त२

श्रीगणेशाय नमः ॥ उं श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामाय नमः ॥ अथैकत्रिंशताध्याये विसर्गस्तुर्यैर्यते ॥ विसर्गस्त्रीश्वराधीनैर्वह्ममन्वादिभिः कृतः ॥ १ ॥ तत्रतुप्रथमेध्यायेमनुन्यान्त्याः पृथक् ॥ वर्यतेयत्रयज्ञादिमूर्तिभिः प्रभवोदरेः ॥ २ ॥ मनुकन्यान्वयंविस्तरेणवक्तुमाह ॥ मनोस्त्विति ॥ चकारादौपुत्रौच ॥ १ ॥

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ मनोस्तुशतरूपायांतिस्त्रः कन्याश्चजज्ञिरे ॥ आकृतिर्देवदूतिश्चप्रसूतिरिति विश्रुताः ॥ १ ॥ आकृतिरुचये प्रादादपि भ्रातृमती नृपः ॥ पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य शरूपानुमोदितः ॥ २ ॥ प्रजापतिः स भ्रातृवान् रुचिस्तस्यामजीजनत् ॥ मिथुनं ब्रह्मवर्चं स्त्रीपरमेण समाधिना ॥ ३ ॥ यस्तयोः पुरुषः साक्षाद्विष्णुर् यस्तस्वरूपधृक् ॥ यास्त्री सा दक्षिणा भूते रंशभूतानपायिनी ॥ ४ ॥ आतिन्ये स्वर्गहंपुत्र्याः पुत्रं वितथरोचिषं ॥ स्वायं भुवो मुदा उक्तो रुचिर्जग्राह दक्षिणां ॥ ५ ॥ तौ कामयानां भगवानुवाह यजुषां पतिः ॥ तुष्टायां तोषमापनोऽजनयद्वादशात्मजान् ॥ ६ ॥

तुष्टादयतोपि पुत्रलाभः सूचितस्तदर्शयितुमाह पुत्रिकाधर्ममाश्रित्येति भ्रातृकांप्रदास्याद्विभक्त्यं कन्यामलंकृतां अस्यां योजायते पुत्रो समे पुत्रो भवेदिति भाषावंधेन कन्यादानं पुत्रिकाधर्मः स चाभ्रातृकायां कन्यायां पुत्रार्थिन एव प्रसिद्धस्तथाऽपि पुत्रवादुल्लेखकामः तया कृतवानित्याह भ्रातृमती मयीति २ मिथुनं पुरुषं स्त्रियं च समाधिना ईश्वरध्यानेन ३ भूते रंशभूतानां अतस्तयोर्विवाहो विरुद्ध इति भावः ४ ५ यजुषां यज्ञानां मंत्राणां वापतिर्विष्णुः ६

भा० च०
२

तम

कश्यपस्यवंशं षष्ठे वक्ष्यति द्वितीयस्यवंशमाह हरिमेति देवकुल्यानामकन्यांच हरेः पादप्रक्षालनाञ्ज
न्यातरेयादिवः सरिङ्गाभूततां १४ आत्मेशवृक्षसंभवान् विष्णुद्रव्यस्य मंशैः संभवान् १५ किंचित्
पूर्णिमास्तविजं विश्वगंच परंतप देवकुल्यां हरेः पादशोचाद्याभूत्सरिदिवः १४ अत्रेः पत्न्यनुसूया
त्रीनयज्ञे सुयशसः सुतान् दत्तदुर्वसि संसोममात्मेशवृक्षसंभवान् १५ विदुर उवाच ॥ अत्रे गृहे
सुरभ्रष्टाः स्थिपुत्रास्तदेतव किंचिच्चिकीर्षया जाता एतदाख्या हि मे गुरो १६ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ब्रह्म
णा चोदितः सृष्टावत्रिर्वृक्षविदां वरः सहपत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रितपसि स्थितः १७ तस्मिन् प्रसूनास्तव क
पलाशाशोककानने वाभिः सवद्विरुद्धे निर्विध्यानामनदी तस्याः सवद्विरु
शतं मुनिः अतिष्ठदेकपादेन निर्वृद्धोः निलभोजनः १८ प्रारणं प्रपद्ये हं य एव जगदीश्वरः
प्रजामांसममद्यं प्रयच्छति चिंतयन् २० तप्यमानं त्रिभुवनं प्रणयामि धसाग्निना निर्गते न मुनेर्मु
किंस्वित् १६ इति वितर्के किंकर्तुमिच्छवः सूक्ष्मां मकुलाद्रितपसि स्थि
तः सन् १७ तस्मिन् कुलाद्रिप्रसूनानां सवकायेषु पलाशाशोकेषु तेषां कानने निर्विध्यानामनदी तस्याः सवद्विरु
विरुद्धेनादिते १८ १९ २० प्रणयाम एधः सदीपको यस्य तेन मुनेर्मुद्रा निर्गतेनाग्निना तप्यमानं समीक्ष्य तदा

अमपदं ययुरित्युत्तरं न्ययः २१

द्विषट् द्वादश ७ प्रसंगात्स्वायं भुवमन्तरगतं षड्माह तुषिता इति द्वाभ्यां मन्तरं मनुर्देवामनुपुत्राः सुरेश्वराः
ऋषयोऽंशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते इति वक्ष्यति तत्र स्वायं भुवो मनुः तुषिताः देवाः मरीचिप्रमुखाः ऋषयः जज्ञो
हरेरवतारः स एव सुरगणेश्वरः इंद्रः ८ प्रियव्रतो तानपादौ मनुपुत्रौ पृथ्वी पालकौ तदेव यज्ञस्य द्वैरूप्येण ष

तोषः प्रतोषः संतोषो भद्रः शान्तिरिदम्यतिः इधमः कविर्विभुः स्वर्गः सुदेवो रोचनो द्विषट् ७ तुषिता
नाम ते देवा आसन् स्वायं भुवो मनुः मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः ८ प्रियव्रतो तानपादौ मनु
पुत्रौ मद्योजसौ तत्पुत्रपौत्रनपूणा मनुवृत्तं तदन्तरं ९ देवकृतिमदाता तर्कहमात्मजा मनुः तत्सं
वधिं श्रुतं प्रायं भवता गदतो मम १० दत्ताय ब्रह्मपुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः प्रायश्च दत्तः सर्गस्त्रिलोक्य
विततो महान् ११ याः कर्हमसुताः प्राक्तानव ब्रह्मर्षिपत्नयः तासां प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे १२ प
त्नी मरीचेस्तु कलासुषुवे कर्हमात्मजा कश्यपं पूरिमानं च ययोरापूरितं जगत् १३

द्विधत्वं तयोः पुत्रपौत्रनपूणां वंशैरनुवृत्तं व्याप्तं पालितं तत् मन्तरं ९ श्रुतं प्रायं वाकुल्येन श्रुतं तत्कन्या
वंशनाम श्रुतत्वात् प्रायग्रहणम् १० प्रसूतिप्रसवपुत्रपौत्रादिभिर्विस्तारम् ११ १२ ययोर्वंशो नापूरित १३

भा. च०
३

कं

अस्य प्रपंचः एकरतिविविधैः प्रधानैरुपचारैः विबुध प्रधान इति वा पाठः प्रजननाय पुत्रोत्पत्तये चित्रीकृतः चित्ते नैकं
नीतः मनसो दूरा अगोचराः संतकं चतुत्रयोऽप्यत्रागताः २८ २९ ते त्वया यथा कृतः संकल्पेन तथैव भावं नान्य

एको मये ह भगवान् विविध प्रधानैश्चित्रीकृतः प्रजननाय कथं नु युयं ॥ अत्रागतास्तनुभूतां मनसोः
पि दूरा वृत प्रसीदत महातिह विस्मयो मे ॥ २८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति तस्य वेचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः प्रत्या
हुः श्लाघाया वाचा प्रहस्य तं मुष्णि प्रभो ॥ २९ ॥ देवा ऊचुः ॥ यथा कृतं ते संकल्पो भावं ते नैव नान्यथा सत्सं
कल्पस्य ते वत्स न यद्व्यायति ते वयं ३० अथास्मदं शभूतास्ते आत्मजालोकविश्रुताः भवितारैर्ग
भद्रं ते विस्रस्यंति च ते यशः ३१ एवं कामवरं दत्त्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः सभाजितास्तपोः सम्यग्दपत्यो मिष
तोस्ततः ३२ सोमोऽभूद्भूषणोऽश्विनो दत्तो विष्णोस्तु योगवित् दुर्वासाः शंकरस्यांशे निबोधांगिरसः प्रजाः
३३ अक्षतंगिरसः पत्नी च तस्रोऽस्तकन्यकाः सिनीवाली कुक्षराका चतुर्थ्यनुमतीस्तथा ३४

या सत्संकल्पस्य ते संकल्पः तर्हि कथं मे कस्मिन् ध्यायमाने त्रयः प्रतीताः स्थिताः यदेकं जगदीश्वरा खंतत्वं भवान्
ध्यायति त एते वयं त्रयोऽपि तदैवैकं तर्हि नास्माकं भेदोऽस्तीत्यर्थः ३० विस्रस्यंति विस्तारयिष्यंति अतर्ह्येतत्प्रतिजग्मुः
संपूगता वित्यस्य रूपं ३१ ताभ्यो सम्यक् सभाजिताः संतः स्थानात् प्रतिजग्मुः ३२ निबोध बुध्यस्व ३३ ताः कन्यानिर्दिशत

३४ सिनीवालीति ३४

शेचिषादीया २५ श्लक्ष्णायामधुरया स्तक्तयागंभीरार्थया २६ अनुयुगंकल्येकल्येविभज्यगृहीतोदेहोयैः तेषां
सिद्धाब्रह्मविष्णुगिरिणायूयं वःयुष्मान्प्रणतोस्मिन्नेभ्यःसकाशादेकएवमेमयाउपहृतः शरणं तं प्रपद्यत्ये
कस्यैवनिर्दिष्टत्वात् सचयुष्मास्तु कइतियुष्माभिरेवकथ्यतामित्यर्थः २७

रेचिषादीत्या २५ श्लक्ष्णायामधुरया सूक्तयागंभीरार्थया २६ अनुयुगंकल्येकल्येविभज्यगृहीतोदेहोयैः तेषां
सिद्धब्रह्मविष्णुगिरिशाख्यं वःयुष्मान्प्रणमोस्मिन्तेभ्यः सकाशादेक एव मे मया उपहृतः शरणांतं प्रपद्यस्वत्ये
कस्यैव निदिष्टत्वात् सच युष्मासु कइति युष्माभिरेव कथ्यतामित्यर्थः २७

भा० च० नानेवाहधातामिति ४४ तयोः धातुविधाने कविश्वभार्गवः भृगोः पुत्रः ४५ ४६ अजात्मनः ब्रह्मपुत्रः ४७ य
 आयति नियतिं वैवसुते मेरुस्तयोरदात् ताभ्यां तयोरभवतां मकरदं प्राण एव च ४४ मार्कंडेयो मृकंद
 स्य प्राणा द्वे दशिरामुनिः कविश्वभार्गवो यस्य भगवानुशानासुतः ४५ सर्वे ते मुनयः सत्तर्लोकान्तरैः
 भावयन् एष कर्दमो हि सन्तानः कथितस्तव। अएवतः अदधानस्य सद्यः पापहरः पुरः ४६ प्रसूतिं
 मानवी दत्त उपये मेघजात्मजः तस्यां ससर्ज दुहितुः षोडशमललोचनाः ४७ त्रयोदशादाहमी
 यतथैकामग्रये विभुः पितृभ्य एकायुक्तेभ्यो भवायेकां भवषिदे ४८ अष्टमैत्री दया शान्तिस्तुष्टिः
 षिः क्रियोन्नतिः बुद्धिर्मेधा तितित्ता द्री मूर्तिर्धर्मस्य पत्नयः ४९ अष्टासुत शुभं मैत्री प्रसादम
 भयं दया शान्तिः सुखं मुदं तुष्टिः समं पुष्टिरस्तयत ५० योगं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थं बुद्धिस्तयत
 मेधा स्मृतिरिति तित्ता तुत्ते मंद्रीः प्रश्रयं सुतं ५१ मूर्तिः सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणा वृषी ययोर्ज
 मन्यदो विश्वमत्य नंदत्सु निर्वृतम् ५२ मुनासिक कुभोवाताः प्रसेदुः सरितोऽद्रयः दिव्यः वाद्यं
 तत्तर्पणं लिपेत्तुः कुसुमवृष्टयः ५३
 केभ्यः संयतेभ्यः मिलितेभ्यो वा ४८ ४९ ५० ५१ सर्वेषां गुणानामुत्पत्तिर्यस्यां सा ५२ ५३ राममराम

३५ पुलस्त्यश्चहविर्भूयत्यामित्यन्वयः सोऽगस्त्यः दर्शगिर्जातरोऽग्निः विश्रवाश्च पुलस्त्यस्यसुत इति शेषः ३६
तस्य विश्रवसः इल विलायां जातः सुतः कुवेरः अन्यस्यां भार्यायां केशिन्या रावणादयस्त्रयः सुता ३७ ३८ ज्वलतः प्रका

तत्पुत्रावपरावास्तां रवातौ सारोचिषे तरे उत्रथ्यो भगवान्साक्षाद्ब्रह्मिष्ठश्च वृहस्पतिः ३५ पुलस्त्यो
जनयत्यत्यामगस्त्यश्चहविर्भूवि सोऽन्यजन्मनि दर्शगिर्विश्रवाश्च महातपाः ३६ तस्य यत्पतिर्देवः कुवेर
स्तिल विलासुतः रावणः कुम्भकर्णश्च तथा न्यस्यां विभीषणः ३७ पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूतसतीसु
तान् कर्मश्रेष्ठं वरीयां संहिंसु च महामते ३८ कर्तोरपि क्रिया भार्या वालखिल्या न स्यतः ऋषीन्वापि
सहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा ३९ ऊर्ज्यां जज्ञिरे पुत्रावशिष्य परंतप चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्तवर्ष
योर्मलाः ४० चित्रकेतुः सरोचिश्च विरजामित्र एव च उल्लोकावसुभृद्या नोद्युमान् शक्त्यादयोऽपरे ४१ चि
तिस्त्वष्ट्रवर्णः पत्नीलेभे पुत्रं धृतराष्ट्रं दध्यं च ममृशिरसं भृगो वंशनिबोधमे ४२ भृगुः स्वात्यां महाभा
गः पत्न्यां पुत्रानजी जनत् ~~यज्ञार्चा~~ विधातारं च विधातारं श्रियं च भगवत्परां ४३

यमानान् ३९ चित्रकेतुप्रमुखजज्ञिरे ते च सप्तर्षयो जाताः ४० तानेवाह चित्रकेतुरिति वसुभृद्या नो नामै
कः शक्त्यादयोऽपरेऽन्यस्याः पुत्राः ४१ ४२ स्वात्यां पत्न्यां पुत्रान् पुत्रौ पुत्री च ४३

भा० द०

५

ज्ञानवि३

अत्यभिमानिनो देवान् स्वाहनामस्य भार्या द्रुतभोजनमिति त्रयाणां विशेषणं ५९ पितरस्त्रयः पितामह एकः
तैः साकं सह ६० वैतानिके वैदिके कर्मण्ये येषां नामभिरग्निदेवताकारकं योनिरूप्यते क्रियंतेऽनग्नयो न लोकि
काः अतो वदूनां न वैयर्थ्यमिति भावः ६१ सौम्याः सोमयाः येषामग्नौ करणमस्ति ते साग्नयः तद्रहितास्त्वग्नयः ६२
स्वाहाभिमानिनश्चाग्निगमजास्त्रीनजीजनत् पावकं पवमानं च शुचिं च द्रुतभोजनं ५९ तेभ्यो ग्नयः
समभवन् चत्वारिंशच्च पंचच त एवैकोनयंचाशं साकं पितृपितामहैः ६० वैतानिके कर्मण्ये नामभिः ब्रह्म
वादिभिः अग्नौ यद्रूपं यो यज्ञे निरूप्यते ग्नयस्तु ते ६१ आग्निघाता वह्निषट् सौम्याः पितर आज्ययाः
साग्नयोऽनग्नयस्तेषां पत्नी दाक्षायणी संधा ६२ तेभ्यो दधारक न्ये देवयुनां धारिणी सुधा उभेते ब्रह्म
वादिन्यो ज्ञानपारगे ६३ भवस्य पत्नी तु सती भवदेवमनुव्रता आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः ६४
भवस्य पत्नी तु सती भवदेवमनुव्रता आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः ६४ पितर्यप्रतिरूपे से
भवायानागसेरुषा अप्रोढैवात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ॥ ६५ ॥ इति श्रीमद्भावाते महापुराणे वत्सु

थस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तयोस्तु संततिर्नाभवत् जीवन्मुक्तत्वादित्याह उभे इति ६३ गुणशीलतः आत्मनः सदृशं देवमनुव्रताः पितृपत्नी
पुत्रं न लेभे ६४ तत्र हेतुः स्वपितरि दत्ते अप्रतिरूपे असदृशे प्रतिकूले स तीत्यर्थः आत्मना स्वयमेवात्मानं देहम
जहात् त्यक्तवती योगसंयुता योगमाश्रितेति ॥ ६५ ॥ इति चतुर्थे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ एमरा मरा मरा मरा मरा मरा ॥

उपतस्थुः भेजुः ५४ निजमाययायस्मिन्नात्मनि खेगगने रूपभेदं गंधर्वनगरमिवेदं विष्णुं रचितं तस्यात्मनः प्रतिचक्ष
णाय प्रकाशनाय आत्मानं योऽद्यश्चकार प्रकटितवान् तस्मै पुरुषाय नमः केन रूपेण प्रादुश्चकार स्रष्टुं मूर्तिं शकारो य
स्मिन्नेन रूपेण ५५ सायं नोऽस्मान् सुरगणान् अनन्यकस्त्रयुक्तेन विलोकनेन विशिष्टं नेत्रेण दृष्ट्वा त्वं पश्यतु कथं

सुनयस्तुष्टुवस्तुष्टाजगुर्गंधर्वकिन्नराः नृत्यंति स्म त्रियोदेव्यश्चासीत् परममंगलम् देवा ब्रह्मादयः स
र्वे उपतस्थुरभिष्टुवैः ५४ यो मायया विरचितं निजयात्मनीदं खे रूपभेदमिव तत्प्रतिचक्षणाय एतेन
धर्मसदने स्रष्टुमूर्तिनाः प्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै ५५ सायं स्थितिव्यतिकरो पशमाय
सृष्ट्वा सत्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः दृष्ट्वा ददभ्रकुरो न विलोकनेन यच्छ्रीनिकेतममलं क्षिपता
रविंदं ५६ एवं सुरगणैस्तात भगवंता वभिष्टुतौ लब्धा वलोकैर्ययतुरर्चितौ गंधमादनम् ५७
ता विमो वै भगवतो हरै रंशा विहागतौ भारं ययाय च भुवः कृष्णो यदु कुरु ददौ ५८

तातिरकुर्वत कथं भूतः अनुमेयं शास्त्रतो विचार्य न त्वस्माकं अपरे दंतं त्वयस्य कथं भूतान् स्नान् स्थितिर्जगन्मयी
दाया व्यतिकरोऽन्यथा त्वं तस्योपशमाय सत्वेन गुरो न सृष्ट्वा ५६ लब्धा वलोकैर्ययः सुरगणैः तै रभिष्टुतौ ययतुः ५७
भुवो भारस्य व्ययाय नाशाय चकार एकवाक्यं त्वार्थः तौ सांप्रतमिह वित्यर्थः तदुक्तं तं त्रे अर्जुने तु न रावै शः कृष्णो ना
रण्यः स्वयमिति यदूहः श्रीकृष्णः कुरु ददौऽर्जुनः उभावपि कृष्णनामानौ ५८

भा० च०
६

मेवचनंश्रयतां श्रजानामत्सरं पुवतः ९ सद्येनउचितक्रियाश्रूयेन ध्वस्तेनेतिपाठेभ्रष्टेन १० तदेवाहएष
इति यद्यस्मात् विप्राग्निसमक्षं सावित्रीतुल्यायाः मेदुहितुः पाणिमग्रहीत् ११ मृगशवस्यहरिणस्यवालस्योक्षिणी
श्रयतां वसुधयोमेसहदेवाः सहामनयः साधूनां पुवतो वृत्तं नाज्ञानान्नचमत्सरत् ९ अयंतुलोकपाला
नायशेषो निरपत्रयः सद्गिरचरितः पथाएनत्तद्येनदूषितः १० एषमेशिष्यतां प्राप्नोयन्मेदुहितुः
ग्रहीत् पाणिं विप्राग्निमुखतः सावित्र्या इव साधुवत् ११ गृहीत्वा मृगशावाच्याः पाणिं मर्कटलोचनः
प्रत्युत्थानाभिवादाहं वाचाप्यकृतनोचितं १२ लुप्तक्रियायाश्च ये मानिने भिन्नसेतवे अनिष्टं
पदांवालां शूद्रायेवोशती गिरं १३ प्रेतावासेषु घोरेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः अटत्युन्मत्तवत्
गोबुप्रकेशो हसनरुदन १४ चिताभस्मकृतस्नानः प्रेतसूक्तस्थिभूषणः शिवापदे
शोद्य शिवो मत्तो मत्तजनप्रियः पतिः प्रमथभूतानां तमोमात्रात्मकात्मनाम् १५
वाहिणीयस्याः प्रत्युत्थानाभिवादाहं मयि उचितं सन्मानं वाचापि नाकरोत् १२ अनर्ह्यकन्यादत्तैत्यतप्यमा
नश्चाह लुप्तक्रियायेति सार्धं श्रुत्वाभिः उशती वेदलक्षणां गिरं १३ प्रेतावासेषु बुध्राविकीर्णकेशयस्य १४ चिताभ
स्मना कृतं स्नानं येन प्रेतानां स्रजोमाल्या नियस्य स प्रेतसूक्तं नृणामस्थिनिभूषणनियस्य शिवइत्यपदेशो नाममात्रय
स्य तमोमात्रात्मकः केवलं तमो रूप आत्मा स्वभावो यस्य १५

जगतो देवतं

चतुर्थे द्वितीयाध्याये पक्षमे भवदक्षयोः विद्वेषे वर्णने हेतुर्विषयस्य जसंभवः सती सती नाम्नी १ नचासौ क
स्य विद्वेषाह इत्याह क इति चराचरगुरुं को द्वेष्टि कथंचन निर्वैरत्वे हेतुः भावेक्तः शान्तिरेव विग्रहो यस्य कुतः आ
त्मन्येवारा मोरतिर्यस्यत यद्वा कः प्रजापतिर्दक्षः कथं द्वेष्टि एवं भजेतस्मिन् द्वेषोऽयुक्तोऽशक्यश्चेत्यर्थः २ यतो हे

विद्वेषो वाच ॥ भवेषीलवतां प्रेषेदक्षो दुहितुवत्सलः विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजां सती
१ कस्तंचराचरगुरुं निर्वैरं शान्तविग्रहं आत्मारामं कथं द्वेष्टि जगतो देवतं महत् ॥ २ ॥ एतदारब्धा हि मे
ब्रह्मजामातुः स्वसुरस्य च विद्वेषस्तु यत आणांस्तत्याजे दुस्त्यजान् सती ॥ ३ ॥ श्रीमंत्रे य उ वा च ॥ पुरा विष
सजांसत्रे समेताः परमर्षयः तथामरगराः सर्वे सानुगामुनयोगिनः ४ तत्र प्रविष्टमृषयो दृष्ट्वा कर्मि
वरोचिषा भ्राजमानं वितिमिरं कुर्वन्तां महत्सदः ५ उदतिष्ठन् सदस्यास्ते स्वधिस्येभ्यः सहानयः स
ते विरिंचि चार्वचतद्गसाक्षिप्रचेतसः ६ सदसस्पतिभिर्दक्षो भगवान्साधुसक्तः अजं लोकगुरुं न
त्वा निषसादेतदाज्ञया ७ प्राङ्निषलं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः उवाच वामं चक्षुभ्यामिभिर्वीक्ष्य द

तो विद्वेषः यतो विद्वेषात्प्राणांस्तत्याज एतदारब्धा हि ३ तदेवाख्यातुमिति हासं प्रसूति पुरेति समे हनिच
ता आसन् ४ प्रविष्टमृष्यमिति शेष महत्सदः महती सभा स्वधिस्येभ्यः स्वासनेभ्यः ६ ७ प्राक् स्वोपवेशनात् पूर्वमेव
निषलमुपविष्टमृष्यं तदनादृतः तेनाभ्युत्थानादिभिरकृतादरः नामृष्यत्तनासहत वामं वेक्यथा भवति तथाभि

२
६

भा० च०
७

गिरिशस्यानुगानामग्रणीर्मुखः सेषएवकषायस्तेनदूषितः आरक्तनेत्रद्वयार्थः तस्यगिरिशस्यवाच्यतां वचनार्हं
तांनिधत्तामित्यर्थः तेभ्यः शापं विसर्ज्ज २० दक्षशर्पतिसाक्षीस्त्रिभिः एतन्मर्त्यदक्षशरीरं उद्दिश्य श्रेष्ठमत्वा अ
प्रतिदुहितप्रतिद्रोहकुर्वति एषगृष्टिः भेददर्शीतत्त्वतः परमार्थान् २१ अक्षत्वेमेवाह गृहेष्विति कर्मतंत्रकर्मप
रिकरं वेदेयेवाह अर्थवादा अक्षय्यहवेचातुर्मास्ययाजिनः सकृत्तं भवतीत्यादयस्तेर्विनेष्टार्थस्य २२ परोदेहादिः

विज्ञायशापंगिरिशानुगाग्रणीर्नदीश्वरोरोषकषायदूषितः दक्षायशापं विसर्ज्जदक्षरां येचान्वमोदं
सदवाच्यतां द्विजाः २० यएतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिदुहि दुष्टत्यक्तः एषगृष्टिस्तत्त्वतो विमु
खो भवेत् २१ गृहेषु कूटधर्मेषु सत्कोग्राम्यसु खेष्टया कर्मतंत्रं वितनुते वेदवादविपन्नधीः बुद्ध्या
पराभिधायिन्या विस्मृतात्मगति पशुः स्त्रीकामः सोत्त्वितिरादक्षो वस्तुमुखोऽचिरात् २२ विद्याबुद्धिर
विद्यायां कर्ममय्यामसौ जडः संसरंति ह्येषामुमनु सर्वावमानिनः २४

तमेवात्मत्वेनाभितो ध्यातुंशीलं यस्यास्तया बुद्ध्या विस्मृता आत्मनो गतिस्तत्त्वेन अतः पशुतुल्यः अतितरं स्त्रीकामे
स्तित्विद्वितीयः शापः २३ अयंचशापोऽस्यानुरूपाय एवेत्याह विद्याबुद्धिः इयमेव तत्त्वे विद्येति बुद्धिर्यस्य अतो वा
जड एव द्विजान् पश्यति संसरंति तिसाक्षी ह्यभ्यां अर्चमेव मन्यंत इति तथा ततममुं दक्षं येचातुर्वर्ते ते ते संसरंतु
जन्ममरणाद्यनुभवंति त्येकः शापः २४

७

उन्मादाभूतविशेषस्तेषां नाथाय दुर्हृदेदृष्टविनाय वतेतिखेदेवास्तवस्त्वयमर्थः तु प्राः क्रियायस्मिन् परब्रह्मरूपत्वात्
 अतएव नास्ति शुचिर्यस्मात् अमानिने अभिन्नसेतव इति वा छेदः तस्य परमेस्वरस्य मदीयानां तुषी कन्या कथं योग्या स्यादि
 तिलज्जादिना दातुमनिच्छन् यत्तत्संबन्धलोभेन दत्तवान् श्रद्धाय इत्यनर्हत्वमात्रे हृष्टांतः नहीनत्वे सर्वापरस्ववचनविरो
 धापत्तेः एतदुक्तं भवति यथा कश्चिच्छ्रद्धाय वेदमर्थलोभेन ददाति प्रेतावासाय साध्वीत्यादिसर्वविडम्बनमात्रमिति स्व
 यमेवाह उन्मत्तवदिति अन्यथा उन्मत्ते रत्येषा वक्ष्यते अशिवः नास्ति शिवो यस्मात् अप्रमत्ते अप्रमत्तजन प्रिय इति शेषे

तस्मादुन्मादनाथाय नृशौचाय दुर्हृदे दत्तावतमया साध्वी चोदिते परमेष्ठिना ॥१६॥ श्रीमंत्रेय उवाच ॥
 विनिर्द्येवंसगिरिशमप्रतीयमवस्थितं दक्षोष्पापउपसृश्य कुडः शङ्खप्रचक्रमे ॥१७॥ अयं तु देव यज
 नरं द्रोपेन्द्रादिभिर्भवः सहभागं नलभतां देवैर्देवगणधमः ॥१८॥ निषिध्यमानः स सदस्यमुखो र्दक्षो गि
 त्राय विसृज्य शपं तस्माद्विनिक्रम्य विवृद्धमनुजं गामकौरव्यनिजं निकेतनं १९

दः पतिः प्रमथभूतानामिति भूक्तवात्सल्यमाह तामसानामपि दोषमपनीययानीति नष्टानामपि शौचं सिद्धिर्यस्मात्
 दुष्टेष्वपि एते मयानुकंप्यारतिहृन्मनो यस्य सदृहं तस्मै वतेति हर्षं ब्रह्मणो वा क्वा लज्जाभयादिके परित्यज्य दत्तैत्य
 र्थः १६ अप्रतीपं अप्रतिकूलं यथा भवत्येवमवस्थितमपि विनिर्य १७ देवानां यजनसमये देवैः सहभागं नलभतां किं
 तु तेभ्यः पूर्वमेवलभतां अग्रे भोजित्वात् यदा ते भुक्त्वा तुलभत्सं सर्वपोषकत्वात् तत्र हेतुः देवगणोऽधनो यस्मात्सः

१८ सदस्यस्मात् स्थानाद्विनिःक्रम्य जगाम हर्ष
 रव्य १९

भा० च०
८

सेतुत्वं प्रपंचयति ह्यभ्यां एष वेदलक्षण एव शिवः पंथाः यं पूर्वैरुपपद्यः अनुसंतस्युः आश्रितवंतः यस्मिन् जनार्दनः
प्रमाणं मूलं ॥ ३१ ॥ भूतगणैः भूतानां तामसानां पतिः स न्योन्यं शापेनोभयोनादिसनाः ॥ इवेति तथापि भगवदनुग्रहीता
नानाशो न स्यादिति भावः ॥ ३३ ॥ अथ भः सर्वश्रेष्ठो हरिर्धर्मार्जुनः तत्सर्वं सम्यग्वधाया हेमहेष्ठासविदुर ॥ ३४ ॥ यत्र

एष एव हि लोकानां शिवः पंथाः सनातनः ॥ यं पूर्वैरनुसंतस्युर्धर्मप्रमाणं जनार्दनः ॥ ३१ ॥ तद्रूपपरमं शु
द्धं सत्तां वत्स सनातनं ॥ विगर्ह्यया तपाषंडं दैवं बोधयत्र भूतगणैः ॥ ३२ ॥ श्रीमत्रेय उवाच ॥ तस्यैवं दत्तः शु
भं भूगोः स भगवानभवः ॥ निश्चक्राम ततः किंचिद्विदुः नादुवसा नुगः ॥ ३३ ॥ तेषां विष्णुसृजः सत्रं सहस्र
परिवत्सरान् ॥ संविधाय महेश्वरस्य त्रेज्यं अथ भो हरिः ॥ ३४ ॥ आश्रुत्या वभृच्छं यत्र गंगायमुनयान्विता
विरजेनात्मना सर्वसंस्वधामययुस्ततः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमद्भागवते साहाय्ये चतुर्थस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीमत्रेय उवाच ॥ सदा वै हि पतौ रेवं कालौ वै ध्रियमालयोः जामातुः सुसुरस्यापि सुमह
नतिचक्रमे १ यदा भिषिको दक्षस्तु व्रजं परमं हिना प्रजापतीनां सर्वेषां माधिपत्यं समयो भवत् २

यागेऽन्विता तत्रावभृद्यस्नानं कृत्वा ततः स्थानात् प्रयुः ॥ ३५ ॥ इति चतुर्थस्कंधे ॥ २ ॥ तृतीये तु सती तातयज्ञोत्सव
दिदक्षया गमिष्यतीति महेष्टेन वारितानीति हेतुभिः ध्रियमालयोः अवतिष्ठमानयोः धृउ-कथाने इत्यस्मात् १ रु
द्रविहीनो यज्ञो नास्त्येव तथापि दक्षस्य रुद्रपरित्यागो द्वेषागर्वाच्च तत्र द्वेषे हेतुरुक्तः गर्वे हेतुमाह यदा तु प्रजापतीनां

यिपत्येयसिक्तः तदा तस्य समयोगो वाऽभवत् २

८

श्रुतायावेदरूपायाः पुष्पाणाः पुष्पाणीवार्थवादमनःक्षोभकत्वात् अर्थवादवाङ्मत्यायादत्यर्थः मधुगंधतुल्ये
 न प्ररोचनेन मध्यामनःक्षोभकेन उन्मथितश्रुतामनोयेषां ते संमुद्यंतु कर्मस्वासक्ता भवंत्विति द्वितीयशपः २५
 सर्वभक्ष्याः भक्ष्याभक्ष्यविचारशून्याः वृत्त्येदेहादि योषणा यथोनिविद्यातपोव्रतानियेः वित्रादिष्वेवाशमोर
 तिर्येषां ते याचकाः सतो विचरंतु इति शपचतुष्टयं २६ प्रत्यसृजत प्रत्यसृजं सदात् शप रूपं ब्रह्म दंडं २७ सच्छास्त्रस्य
 गिरः श्रुतायाः पुष्पिण्या मधुगंधेन भरीणा मध्याचोन्मथितात्मानः संमुद्यंतु हरद्विषः २५ सर्वभक्ष्या
 द्विजावृत्त्येधतविद्यातपोव्रताः वित्रदेहेन्द्रियारागमायाचका विचरंति ह २६ तस्येवं वदतं शपं श्रुत्वा हि
 जकुलाय वै भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्म दंडं दुरत्ययं २७ भवव्रतधराये च ये च तान्समनुव्रताः पापं
 दिनसे भवंतु सच्छास्त्रपरिपंथिनः २८ नष्टशोचामुद्वेगो जगत्प्रभस्मास्थिधारिणः विशंतु शिव
 दीक्षायां यत्र देवं सुरासवं २९ ब्रह्मचव्राह्मणाश्चैव यद्येयं परिनिंदथ सेतुं विधारं पुंतामतः पापं
 परंपंथिनः प्रतिकृताः २८ सुरागोडीपेष्टीमाध्वी च आसवतालादिसंभवं मद्यं हं वै क्वात् उमाश्रिताः ३०
 घंडत्वं यत्र देवं युज्यं देवतावदादरणीयमिति वा २९ ब्रह्मवेदं कथं भूतं सेतुं मर्यादारूपं तदेवाह पुं
 साम् वर्णाश्रमाचारवतां विधारकम् ३०

भा० च०
२५

श्रौत्सुकं प्रकृतं यत्पादः तस्मिन्निति षड्विः पितृभ्यामुपनीतं दत्तं परिवर्तमलंकारादिद्रव्यं भवता सह अर्हितुं स्वीक
तुं कामये अर्हितमिति पाठे सक्तं पारिवर्तमिच्छामि इति ९ स्वसृभगनीः भर्तृभिः संमिताः सदृशीः क्लिन्नधियं
सहार्द्रचित्ताचिरमुक्तं मुत्सुकं मनोयस्याः साहं दृष्ट्यामि हेमूड उन्नीयमानं प्रवर्त्यमानं अध्वरे ध्वजमिव दृश्यं श्रेष्ठ
मध्वरं यद्वा उत्क्षिप्यमानं यज्ञे केतुयूपं वा १० अहो तत्र किमाश्चर्यं येन तवैतदौत्सुक्यमिति चेत् अत आह त्वया
तस्मिन् भगिनो मम भर्तृभिः स्वकैर्ध्वजं गमिष्यंति सुदृढिदृष्टवः अहं च तस्मिन् भवता च कामये सहोप
नीतं पारिवर्तमिदं ९ तत्र स्वसृभेन ननु भर्तृसंमिता मातृस्वसृः क्लिन्नधियं च मातरं दृष्ट्ये विरो
क्तं मनोमहर्षिभिरुन्नीयमानं च मृदाध्वरध्वजं १० त्वय्यतदाश्चर्यं मजात्ममायया विनिर्मितं भा
तिगुणत्रयात्मकं अथाप्यहं योषिदतत्त्वविचिन्ते दीनादिदृष्टे भवमे भवद्विति ११ पश्य प्रयांती रभवान्य
योषितोऽप्यलंकृताः कांतसखा वरूथशः यासां व्रजद्विः शितिकंठमंडितं नभो विमानैः कलहं सपांडुभिः १२
तिहे अजरतद्विस्मयाश्चर्यं रूपं त्वये वत्त्वमायया रचिनं विभाति अतापद्यपि तवानाश्च बुद्धिः यथाप्यहं योषित उत्सुक
स्वभावात्तव तत्त्वं न जानामि अतो दीना कृपणा सती हे भवमे भवद्विति जन्मभूमिं दिदृक्षे द्रष्टुमिच्छामि ११ दिदृक्षामेवं के
मुत्पन्ना येनाह पश्येति छाभ्यां हे अभवेति सुदृढियोगदुःखं त्वयाना स्वादितमिति भावः अन्या योषितः संवन्द्य रहिताः
पश्य कांतसखा भर्तृसहिताः वरूथशः संघटाः कर्णभृताः यासां विमानैर्नभोमंडितं ताः हे शितिकंठ नीलकंठेति परा

उग्रराय त्वया विषमपि भक्षितमिति सूचयति १३
२५

अथैव ब्रह्मनिष्ठान्सेषानभिभूयति रक्त्यवाजपेयेनेष्टावृहस्पतिसवेनेति श्रुतेर्वाजपेयेनेष्टासमारंभे ३ कृतस्व
स्त्ययनाः कृतमंगलाः सभर्तृकारतिदत्तादिभिः प्रथमं अर्हितानामपितत्पत्यर्हणेषु नर्हणमुक्तं ४ तत्र वाखे-वरा
णामप्रजल्यतां सतां पितृयज्ञमहोत्सवं श्रुत्वा ५ तत्र व्रजंती रूपदेवानां वरस्त्रियश्च स्वस्वनिलयाभ्यासे समीपे दृष्ट्वा औ

३ दृष्ट्वा सवाजपेयेन ब्रह्मनिष्ठानभिभूय च वृहस्पतिसवं नाम समारंभे कृतं तमं ३ तस्मिन् ब्रह्मर्षयः सर्वे
देवर्षिपितृदेवताः आसन् कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्यश्च सभर्तृकाः ४ तदुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्रज
ल्यतां सती दाक्षायणी देवी पितृयज्ञमहोत्सवं ५ व्रजंतीः सर्वतोदिग्भ्य उपदेव वरस्त्रियः विमानयानाः
संप्रेष्ठानिर्कलीः सुवाससः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्यासे लोलाक्षीर्मुष्टकुंडलाः पतिं भूतपतिं देवमोत्सुका
दवभाषतः ॥ ७ ॥ सत्युवाच ॥ प्रजापते स्तेष्वसुरस्यसांप्रतं निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किलः वयंच तत्राभि
सरमवामते यद्यर्थिताः मीविबुधा व्रजंति हि ८

तस्युवाच ॥ तस्मिन् भयभाषसेति त्रयाणामन्वयः कथं भूतस्त्रियो दृष्ट्वा विमानानियानोनियासांताः निष्क्रानिपदकानि
कंठेषु यासां प्रोभनानि वासांसियासां ६ लोलानि चंचलानि अक्षीणि यासां मृष्टानि उज्ज्वलानि कुंडलानियासांताः
७ निर्यापितः प्रवर्तिनः हेवामशिवयद्यर्थिता इष्टानर्हि वयंच तत्राभिसरामगच्छाम न चाद्यापियोगी निरुत्तयतोः

विबुधा व्रजंति हि

ननु विद्यादिगुणयुक्तो दक्षस्त्वाहशेषमहत्सुकथं दोषदृष्टिर्भवेत्तत्राह विद्यादिभिरेव स्मृतौ हतायां विवेकज्ञानेन नष्टे सति भूयसां महत्तमानां धामते ज्ञानपश्यति हि ननु गुणैः कथं विवेकनाशस्तत्राह सतांगुणैः विवेकहेतुभिरपि असतमानानि तरेः दोषभूतैः अतएव तैर्भूतः धृतः पुष्टो वा अहं विद्वान्तापे स इत्यादि मानो गर्वस्तनदुष्टादृष्टिर्घाते १७ स्वजनव्यपेक्षया बंधुदृष्ट्या गृहान्न प्रतीयात् नावलोकयेत् अनवस्थितचित्तत्वमेव ह

विद्यातपोवित्तवपुर्वयः कुलैः सतांगुणैः षड्विंशतमेतरेः स्मृतौ हतायां भूतमानदुर्दृशः सव्या नपश्यति हि धामभूयसां १७ नैतादृशानो स्वर्जनव्यपेक्षया गृहान्न प्रतीयादनवस्थितात्मनां येभ्यः गतान्वक्रधियाभिचक्षते आरोपितं भूभिरमर्षणादिभिः १८ तथारिभिर्न व्यथते शिलीमुखैः शोते हि तां गोहृदयेन दूयता स्वानां यथा वक्रधियां दुरुक्तिभिर्दिवा निशंतप्यति मर्मताडितः १९ व्यक्तं च मुक्कृष्टं ते प्रजापतेः प्रियात्मजानामसि सुभ्रुसंमता अथापि मानं न पितुः प्रपश्यसे मदाश्रयात्कः परितप्यते यतः २०

ये वक्रधिया कुटिलया बुद्ध्या पश्यति आरोपितं ताडितं भिताभूर्येषु तान्यारोपितभूलितैः आरोपिताभिर्भूभिरिति वा १८ ननु स्वजनानां गृहं सुहृद्भिर्गतिव्यं तेषां दुष्टेष्टितं च सोढव्यं न तस्य दुःसहत्वादित्याह तथेति अरिभिः शिलीमुखैर्वा एव हि तां गः खंडित गात्रोपितमव्यथते शोते स्वपिति स्वानां दुरुक्तिभिर्मर्मसुतोडितोपियथा दूयता व्यथ्यमानेन हृदादिना वा निशंतप्यति १९ मयितत्रातायां नेयं शंकेति चेत्तत्राह व्यक्तं निश्चितं उक्कृष्टा गतिस्थितिर्यस्य तस्या

पितुः
सि संमता
प्रियेति संमता
मध्यं त्वं प्रियेति संमता
मदाश्रयात् मत्संबंधात् २०

तम् उक्तं तच्छोभनमेव किंतु अनात्म्यं देहादावहंकारः तत्कृतेन मरेण मृत्युना च ते बंधवो यद्य
नुत्यादित दोष दृष्टयो भवंति तर्हि तदुत्पादिने आरोपिते दोषे दृष्टिर्येषां ते १६ रामरामरामरामराम
राम

तस्मात्तयाननिरीत्यः देहकदपीति पोषकत्वादिभिरेव चारिकपितृव्यावृत्त्यर्थं दृश्यते तदेवाह हेवरोरुयोदसः विष्णु
सजायज्ञगतेमांतिरापराधंतिरोः करोति रक्तवान् २४ विपक्षे देवमाह यदीति मद्रचोः तिहाय अतिक्रम्य यतः सं
भावितस्य सुप्रतिष्ठितस्य पराभवो भवति तदा स पराभवः तस्य मरणाय कल्पते ॥ २५ ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ३॥ चतुर्थोऽध्यायः

तत्रेतिरीत्या न पितापि देहकद्वयो मम द्विरुतदनुवृत्ताश्च ये ॥ यो विष्णुः सकृद्यज्ञगतं वरोरुमा मनाग
संदुर्वचसा करोतिरः २४ यदि ब्रजिष्यस्यति हाये मद्रचो भद्रं भवत्यानततो भविष्यति ॥ संभावितस्य सज
नात्पराभवो यदा स सद्यो मरणाय कल्पते ॥ २५ ॥ इति श्री महागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे उमा रुद्रसं
वादे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥ श्रीमंत्रेय उवाच ॥ एतावदुक्ता विररा मशंकरः प्रत्यंगना शंभुभयत्र चिंतयन् ॥
सुहृदिदृष्टः परिशंकिता भवान् निष्क्रामती निर्विशती द्विधा स सा १ सुहृदिदृष्टा प्रतिघात दुर्मताः
स्नेहाद्रुदंत्यभुकलातिविह्वला भवं भवान्यप्रतिपुरुषं रुषा प्रधक्षती वै क्षतजातवेपथुः २ ॥ ३॥

तिहित्वा गतापि वावमानिता रुषा निभर्त्स्यंतं यज्ञे जहौ देहमितीर्यते उभयश्चतुस्तानेव लान्निवारणं च सु
हृदिदृष्टः निष्क्रामती भवात्यरिशंकिता पुनर्निर्विशती चेत्तदा सा सती द्विधा आसव भव १ सुहृदिदृष्ट्याः प्रति
घातेन दुर्मताः अश्रूणां कलाभिः लेशेति विह्वला आकृता अप्रतिपुरुषं स्वसमानपुरुषांतररहितं प्रधक्षतीव ॥
रुषा जातो वेपथुः कपोयस्योः २

क्षि १

ननु भगवन् त्वया किमिति दत्तः तिरस्कृतः यतोऽसौ त्वं द्वेष्टि अत आह पापच्यमानेन हृदा अलं दह्यमानेन हृदा दुःखितं द्रियं
पुरुषा जीवस्तस्य बुद्धिश्चित्तं तत्सो दित्वा निरहं कारणमिति र्थः समृद्धिभिः पुरुषकीर्त्यादिभिः एषां पदं स्थानं मे सुखं प्राप्नुम
कल्पः अशक्तः सन् परं द्वेष्टि असुरायथा हरिं केवलं द्विषन्ति २१ ननु त्वया प्रत्युत्थानावान याद्यकारणादवज्ञात एवास्मै
तत्राह हे सुमध्यमे प्रत्युद्गमादिकं मियोजनैः यद्विधीयते तवाज्ञैः साधुत्वमेवाह परस्मै श्रीवासुदेवाय गुहाशयाय अत
यो मिरा एव तच्च तत्रै सद्यः परिपूर्णं तस्मिन्कायिक व्यापारायोगात् अतोऽन्तर्यामि दृष्ट्या मनसा सर्वकृतमिति भावः २२
पापच्यमानेन हृदा तुरेन्द्रियः समृद्धिभिः पुरुषबुद्धिसां र्णां अकल्प एषामधिरोढं जसा परं पदं द्वेष्टि यथा
सुरहरिं २१ प्रत्युद्गमं प्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधुमिथः सुमध्यमे प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहा
शयेन देहमानिने २२ सत्त्वं विमुक्त्वा वसुदेवसद्वित्तं दद्यात् तत्र पुमान् पावतेः सत्त्वे च तस्मिन् भगवान्वासु
देवो ह्यधो हजो मे मनसा विधीयते २३
किंच केवलं अभ्यासगतेष्वेव वासुदेवदृष्ट्या न मनः क्रियते
किंतु नित्यमेव मनसि वासुदेवश्चित्तं इत्याहुः विमुक्तसत्त्वमंतस्करणा सत्त्वगुणो वा वसुदेवशचित्तं वसुदेशदेनोक्तं कु
तः यद्यस्मात्तत्र तस्मिन् सत्त्वे पुमान् वासुदेव ईर्यते प्रकासते अपगतमावृतमावरणयस्मात्तः अयमर्थः वसुदेवे भ
वति प्रतीयत इति वासुदेवः परमेश्वरः प्रसिद्धः सच विमुक्ते सत्त्वे प्रतीयते अतः प्रत्ययायेन प्रसिद्धेन प्रकृत्यर्थे निरु
र्यते ततश्च वासुदेव इति वासुदेवः वसत्यस्मिन्निति वा वसुदेव इति वा वसुभिः पुरुषैः प्रकाशात् इति वा वसुदेव
सर्ववाच्यमुक्तसत्त्वतः किमत आ सत्त्वे च तस्मिन् मेमयानमसानमस्कारेणानुविधीयते सव्यते इत्यर्थः मन

चित्तं तत्रै सद्यः परिपूर्णं तस्मिन्कायिक व्यापारायोगात् अतोऽन्तर्यामि दृष्ट्या मनसा सर्वकृतमिति भावः २२
पापच्यमानेन हृदा तुरेन्द्रियः समृद्धिभिः पुरुषबुद्धिसां र्णां अकल्प एषामधिरोढं जसा परं पदं द्वेष्टि यथा
सुरहरिं २१ प्रत्युद्गमं प्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधुमिथः सुमध्यमे प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहा
शयेन देहमानिने २२ सत्त्वं विमुक्त्वा वसुदेवसद्वित्तं दद्यात् तत्र पुमान् पावतेः सत्त्वे च तस्मिन् भगवान्वासु
देवो ह्यधो हजो मे मनसा विधीयते २३
किंच केवलं अभ्यासगतेष्वेव वासुदेवदृष्ट्या न मनः क्रियते
किंतु नित्यमेव मनसि वासुदेवश्चित्तं इत्याहुः विमुक्तसत्त्वमंतस्करणा सत्त्वगुणो वा वसुदेवशचित्तं वसुदेशदेनोक्तं कु
तः यद्यस्मात्तत्र तस्मिन् सत्त्वे पुमान् वासुदेव ईर्यते प्रकासते अपगतमावृतमावरणयस्मात्तः अयमर्थः वसुदेवे भ
वति प्रतीयत इति वासुदेवः परमेश्वरः प्रसिद्धः सच विमुक्ते सत्त्वे प्रतीयते अतः प्रत्ययायेन प्रसिद्धेन प्रकृत्यर्थे निरु
र्यते ततश्च वासुदेव इति वासुदेवः वसत्यस्मिन्निति वा वसुदेव इति वा वसुभिः पुरुषैः प्रकाशात् इति वा वसुदेव
सर्ववाच्यमुक्तसत्त्वतः किमत आ सत्त्वे च तस्मिन् मेमयानमसानमस्कारेणानुविधीयते सव्यते इत्यर्थः मन

भा० च०
१२

कश्चननाद्रियत् नादतवान् यत्कृतोदत्तात् यद्दयंतस्मात् तत्र हेतु तेन विमानितां स्वसृजनी च सृते विना तास्तुसा
दराः परिष्वजुः आलिंगनं त्यः प्रेमाश्रुभितिरुहः कंठोयासां ७ अतिनिंदिता अनादतासतीनादतनगृहीतव
ती कथं सौंदर्येण सोदरत्वेन भगिनीनीयः प्रश्नः तत्र समर्था योग्यावावातीतया सहतां च मृगेण दित्यर्थः ८ तविद्य

तामागतांस्तत्र न कश्चननाद्रियद्विमानितां यत्कृतोभयाज्जनः सृते स्वसृर्वैजननी च सादराः प्रेमाश्रुकंठः
परिष्वजुर्मुदा ७ सौंदर्यसंप्रश्नसमर्थवार्तयामात्राचमात्तष्यस्य भिश्च सादरं दत्तां सपण्यां वरमासनं च सा
नादतपित्राः प्रतिनंदितासती ८ अरुद्रभागंतमवेक्ष्य चाध्वरं पित्राच देवेकृतहेलनं विभो अनादतायत्तसदस्य
धीम्वरीचुकोपलोकानिवधत्यतीरुषा ९ जगद् सामर्षविपन्नयागिरा शिवद्विषंधमपथश्चमस्मय स्वजेजसाभ
तेगणान्समुत्थितानि गृह्यदेवीजगतोऽभिष्मृण्वतः १० ॥ देवुवाच ॥ नयस्यलोकस्यतिशयिनः प्रियस्तथाप्रियो देहभृतां

प्रियात्मनः तस्मिन्समस्तात्मनि मुक्तवैरके सृते भवंतं कतमः प्रतीपयेत् ११

तेरुद्रस्य भागो यस्मिन्सं देवेरुद्रकृतं हेलनं अवज्ञानं आह्नीनाद्यकरणत् ९ जगद् निंदितवती अमर्षेण कोपेण विपन्ना अय
त्तातया शिवं द्वेष्टि शिवद्विषन् धर्मपथः कर्ममार्गस्तत्र श्रमोऽभ्यासस्तेन स्मयोगो वा यस्य दक्षवधाय समुत्थितान् स्वान् निगृ
ह्य निवार्य १० निंदामेवाहयस्येति त्रयोदशभिः मुक्तवैरकेत्यक्तविरोधे तस्मिन् शिवे भवंतं सृते विना कतमः प्रतीपयेत् प्रतिकूल
माचरेत् वैराभावे हेतवः यस्यलोकं अतिशयिनः अतिशयितो नास्ति तथा प्रियश्च नास्ति समासपाठे अतिशयेन प्रियो नास्ति देहभृतां

प्रियोऽयमात्मानस्य समस्तस्यात्मनिकारणभूते समस्त
स्वरूप इति वा ११

ततस्त्विहाय पित्रोर्गृहानगात्कथंभूतं यः प्रीत्या तस्यैवात्मनो देहस्यार्द्धमदात् त्यागे हेतुं माह स्त्रैरांस्त्रीस
भावः तेन विमूढा धीर्यस्याः सा ३ इत विक्रमांशी घृगच्छती सहपाषाणैश्च वतमानाः मणिमानसदंश्च आदिभ्यो
ते पुरः पुरतो वृषेन्द्रो येषां ते गतव्यथानिर्भयाः रुद्राति क्रमेण तस्या गमनादागतव्यथारतिवा ४ तां वृषेन्द्रमारोप्य
सारिकादिभिः क्रीडोपकरणैः श्वेतातपत्रादिभिश्च महाराजविभूतिभिः सह विटं किता शोभिता ययुः सारिकाप

ततो विनिःश्वस्य सती विहाय तं शोकेन रोषेण च दयता हृदा पित्रोर्गास्त्रैराप्य विमूढा धीर्गृहान्नेमणा
त्मनो योर्द्धमदात्सतं प्रियः ३ तामनुगच्छन् दूतविक्रमां सती मेकां त्रिनेत्रानुचराः सहस्रशः स
पाषाणदयत्ता मणिमन्मदादयः पुरो वृषेन्द्रास्तस्मात्सागतव्यथाः ४ तां सारिका कदुकदपरां वृजैः
श्वेतातपत्रव्यजनस्त्रगादिभिः गीतायने दंडुभिश्च शखवेणुभिर्वृषेन्द्रमारोप्य विटं किता ययुः ५
आब्रह्मघोषोज्जितयज्ञवैशसंवेप्रर्षिजुष्टं विबुधैश्च सर्वशः मृदार्चयः कांचनदर्भचर्मभिर्निस्
ष्टभांडयजनं समाविशत् ६

वननिरूपिता पक्षिणी गीतायनेः गीताग्रयेः ५ आसमंताद्यो वेदघोष
स्तेनोर्जितम् शोभमानं यज्ञसंवेधि पशुविशसनं यस्मिन् यदा तेनोर्जितं अतिशयितुं यज्ञवैशसं पर
स्परं स्पर्धयस्मिन् तद्यजनं यज्ञस्थानं समाविशद्देवी विबुधैश्चरुष्टमृदादिभिर्निस्तृष्टानिर्मितानि भांडानि पा

नारियस्मिन् ६

भा० च०

१३

ति४

पापहरत्वमुक्तं भुक्तिमुक्तिप्रदत्वेन शिवं वर्णयन्त्याह यस्य पादपद्मं मनां स्पृहा लयसैः ब्रह्मसो ब्रह्मानन्दः स एवास-
सोमकरन्दः तदर्थिभिः यच्चार्थिनः सकामस्य लोकस्य तास्ता आशिषो वर्धति १५ यदुक्तं शिवापदेशो ह्यशिव इति
यच्चोक्तं प्रेतावासेष्वित्यादितदाक्षिपन्त्याह किंवेतियो जटावकीर्य श्मसानेऽवसन् वसतिस्म तस्य श्मसानमात्मनि
भस्मानि नृकपालानि च भूषणत्वेन संयस्य तत्त्वतोऽन्येन विदुः किंतु विदंत्येवेति चेत्तथा सति तेषां तद्वास्यानुपपत्ते

यत्पादपद्मं महतां मनो लिभिर्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः लोकस्य यद्वर्धति चाशिषोर्थिनस्त-
स्मै भवान्द्रुह्यति विश्वबंधवे १५ किंवा शिवाख्यमशिवं न विदुस्त्वदन्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्य ज-
टां श्मसाने तन्मात्मभस्म नृकपालवसन्ति शचेर्यै मूर्धभिर्दधति तच्चरणवसष्टं १६ करेण
पिधाय निरयाद्यदकल्यार्द्रशोधमवितर्य स्थितिभिर्नृभिरस्यमाने सिंघात्प्रसह्य रुशतीम
सती प्रभुश्चेज्जिह्वा मसनपिततो विसृजेत्सधर्मीः १७

रित्याह तच्चरणवसष्टंगतितं निर्मात्य ये मूर्धभिर्धारयन्ति ते १६ इहानीदेहं त्यक्त्वा धर्मतत्त्वमाह कर्ण-
वाष्पाद्यनिर्गच्छेत् यद्यदि मर्तुं मारयितुं कालो न भवति तदा धर्मावितरि धर्म्मरत्नके रूशे स्वामिनि असृणि-
भिर्निरंकुशेर्नृभिरस्यमाने अधिद्विप्यमाणे प्रभुः शक्तश्चेत् उशती कल्याणवादिनी प्रसह्य बलान् सिंघात्
ततोपि स्वयं प्राणान् विसृजेदिति सधर्मीः १७

तस्यचप्रतिकूलकरणं देधामहत्तमद्रोहेणसाक्षात्द्रोहेणच तत्रयुष्माणं चातुर्विध्यं वदंतीमहत्तमद्रोहमाह दोषानिति
 द्वाभ्यां हेदिजेत्यधिदोषः भवादृशाः तद्विधाः असूयकाः परेषां गुणेषु दोषानेव गृह्णन्ति न तु गुणान् केचिन्मध्यस्था
 गुणेषु दोषान् गृह्णन्ति किंतु यथास्थितान् गुणदोषान् विवेकेन गृह्णन्ति किंतु यथास्थितान् गुणदोषान् ते तु महत्तमं तत्र
 चांते साधवस्तु केवलं गुणानेव गृह्णन्ति न दोषान् ते तु महत्तमं तत्राच्यते महत्तमास्तु दोषान् गृह्णन्ति प्रत्युत फलान् तत्र

दोषान् परेषां हि गुणेषु साधवो गृह्णन्ति केचिन्मध्यस्थादृशादिना गुणान् च फलान् वदुलीकरिस्मवो
 महत्तमास्तु विदद्भवान् १२ नाश्चर्यमेतद्यदसत्सु सर्वदा मदिनिंदा कुर्यात्तमवादिषु ॥
 सेष्यं महापुरुषपादपांशुभिर्निरस्ततेजस्तदेवशोभनं १३ यद्यक्षरं नाम गिरिति तं नृणां सकृत्प्रसंगा
 दधमाशुहतिस्तत्र पवित्रकीर्तिं तमलं ध्याशासनं भवानहो हेष्टि शिवं शिवेतरः १४

एषान्पिगुणवदुलीकुर्वन्ति करिस्मवो भवन्ति तेषु भवान् अधमविद्वद् विदितवान् कल्पितवानित्यर्थः तच्च ब्रह्मिष्ठानभि
 रय कल्पितवानित्यनेन सूचितं १२ एतच्च दुर्जनेषु युक्तमेव हेनेतिकुर्यात्तज्जडं शरीरं तदेवास्मेति वदंति वदंतिये तेषु
 र्ष्या अक्षाति सेष्यं यथा भवत्येवं महतां विनिंदेति यत्र एतच्च अर्थं भवति सेष्यं निरस्ततेजः प्रभावो येषामिति वा य
 दपि महापुरुषाः सन्निदांसहते तथापि तासां दरेसावस्तदसहमानाः तेषां तेजो विरस्यति अतोऽशक्तेषु महन्निंद
 नमेवोचितमित्यर्थः १३ तदेवं महद्द्रोहमुक्ता तस्मिन्नेव कृतं द्रोहमाह यदि निंदाभ्यां यत्र यस्य द्वाक्षरमात्रं शिव इ
 तितत्प्रसिद्धम् नाम नृणां सर्वेषां मां च धंसवं हन्ति केवलं गिरिं वैरितं उच्चारितं न तु मनः पूर्वकृतं तत्र सकृदपि प्रसंगादपि

शिवेतरः अ
 मां ज्ञायस्य अहं शिवेतरः अ
 मगलरूपः १४
 नलं ध्या
 तं शिवं दृष्टि

ह
 २
 त्पार

भा० च०

१५

मा

चिताभस्मरुतास्त्रानः तथानगरत्यादिनायोभोगाद्यभावउक्तस्तत्राह हेपितः अथानिरस्थिताः आश्रिता यदव्यः अपि
मादिसमृद्धयः वीर्यमाकमानसतीत्यर्थः यतोवः पदव्यो यज्ञशालासेव भवति ताश्चतदनेनयज्ञगतेनानेनतृप्तेः केव
लमीडिताधूमवर्त्मभिश्चयुज्यते याश्चस्मत्पदव्यस्तास्तुनेवंभूताः किंचव्यक्तलिङ्गा अव्यक्तलिङ्गदेहेतुर्यासां इष्टामात्रप्रभव
त्वात् अवधूतसेविताः सेविताः अतोहृदोहृदोदरिद्रुतिगर्वमाकृष्यादितिभावः २१ किंचकुनोक्तेन इदं देहं त्यक्त्वा मयेवे
त्याहहाभ्या एतेननालंनदृश्यते किं अपित्वलमेव कथंभूतेनकुजन्मनातदेवाह हरेकृतापराधस्यतवदेहादुद्धतेना ननुज्ञा

भावः पदव्यः पितरस्मदास्थितायायज्ञशालासुनधूमवर्त्मभिः तदन्तर्गतेरसुभृद्भिरीडिता अव्यक्तलि
गाश्चवधूतसेविताः २१ नैतेनदेहेनहरेकृतागसीदेहोद्धवेनालमलंकुजन्मना व्रीडाममाभूत्कुजनप्र
संगतस्तज्जन्मधिगयोमहतामवद्यकृत् २२ गोत्रंत्वदीयंभगवान्वपध्वजोदक्षणीत्याहयदासुदुर्म
नाः व्यपेतनर्मस्मितमासुतद्यहं व्युत्सद्य एतत्कुणपंचदगजं २३

द्योयं देहं कथं त्याज्यस्तत्राह कुजनस्यतवप्रसंगतः संवंधात् ममलज्जा अभूत् अतः योमहतां अप्रियक
र्त्तितस्माज्जन्मतच्छिक्त्वं संवंधादस्माध्यमित्यर्थः २२ किंच परिहास्यादिषु विनोदेनापि दाक्षीण्येण तिसंबो
धयत् त्वदीयं त्वत्संवंधवाचकं गोत्रं नाम यदावृषध्वज आह गृह्णाति तदाहं व्यपेत नर्मस्मितं यथाभवत्येवं
सुदुर्मना अतिदुःखितचित्ताभवामि तत्रस्माद्धिनिश्चितं एतत्कुणपंचायं व्युत्सद्येत्यहं दासि २३ एमरामरामराम

पर

१४

नवत्वतः उत्पन्नशितिकंठो नीलकंठः तन्निंदकात् प्रमादापन्नस्यापवित्रस्य त्यागं विना न सुखिरिति दृष्टं तेनाह ज
 ग्धस्य भक्षितस्यान्नस्योद्धरणं व मनमेपुंसः शुद्धं प्रचक्षते १८ यदुक्तं लुप्तं क्रियया शुचय इति तत्प्रत्याह नेति वदेवा
 दान् विविधनिषेधरूपान् स्वएव लोके स्वात्मनोरममाणस्य महतो मुनेः सम्यग्विरक्तस्य मतिनानुवर्तते निवृत्ताधि
 कारत्वात् अधिकारभेदे दृष्टं तः यथा देवानां गतिराकाश एव मनुष्याणां पृथिव्यामेव अतः स्वधर्म एव प्रवृत्तिस्तत्तले निवृ
 त्तिलक्षणे वा स्थितः स परमन्यधर्मं पुरुषवानक्षिपेत् न निंदेत् व्यवस्थिताधिकारत्वेनोभयोः सत्यत्वात् न क्षिपेद्देवेति वाच
 अतस्तदोत्पन्नमिदं कलेवरं न धारयिष्ये शितिकंठगर्हिणः जगधस्य मोहाद्विषुद्धिमंधसोज्जुगुप्सितस्यो
 द्धारणं प्रचक्षते १८ न वेदवादाननुवर्तते मतिः स्वएव लोके रमते महामुनेः यथा गतिर्देवमनुष्ययोः पृथक्
 स्वएव धर्मेन परं क्षिपेत् स्थितः १९ कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तमप्युतं वेदे विविच्योभयलिङ्गमाश्रितं विरोधितद्योग
 स्थिः २० पदैककर्तृरिदं यत्तथा ब्रह्मणिकर्म न र्छति २०

यः १९ एतदेवोपादयं त्याह प्रवृत्तमग्निहोत्रादि निवृत्तं समदमादि ऋतंसत्यमेव यतः वेदे आश्रितविहितं तच्च विविच्य व्यवस्था
 याश्रितं न त्वविशेषेण व्यवस्थामेवाह उभयरागवैराग्यलक्षणं लिङ्गं चिह्नमधिकारविशेषणं यस्मिंस्तत् ननु या जीवमग्निहोत्रं जुहोति
 शातोदात्त इत्यादिषु नैव व्यवस्था प्रतीयते सस्यं तथापि उभयोरेकाधिकारविरोधात् तत्राप्यवस्थतीत्याह युगपदोभयोयोगप
 दं योगपदेनैकस्मिन्कर्तृरितत्कर्मद्वयं विरोधि ननु तर्हि निवृत्तं कर्म शिवेनाधिकर्तव्यमेव नेत्याह ब्रह्मणि सदा शिवे किंचिद
 पिकर्म न र्छति न प्राप्नोति अतो यथा प्रवृत्तिनिवृत्तयोः परस्परधर्मीकरणेन दोषः तथेतिरेतदुभयधर्मीकरणेऽपीति भावः

भा० च०
१५

महदनात्म्यं हो जेत्यं अस्य सर्वस्वे ह मय न्याय इत्याहुः यस्येति येन विमता अज्ञता ॥ २५ ॥ दुर्मर्षे अत्यसहने हृदयं यस्य
लोके जनमध्ये च त्राह नरकं च यद्यतः स्वीयामगजासती अपराधतः स्वावज्ञया मृतं मरणं योद्यता न निवारितवान्
पुरुष द्विदशिवद्वेषी ॥ ३० ॥ अद्भुतदृष्टा च ॥ ३१ ॥ यज्ञघ्नान् हन्तीति यज्ञघ्नेन अघं हन्तं हन्त्यादिना ॥ ३२ ॥ अध्वर्युणा
अहोत्वनात्म्यं महदस्य पश्यत प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः ॥ जहाव सूनृय द्विमतात्मजासती मनसि
नीमानमभीक्ष्णमहंति ॥ ३३ ॥ सायं दुर्मर्षे हृदयो ब्रह्मधृक् च लोकेऽपकीर्तिमहती मवाप्यति ॥ यदंगजा
स्वापुरुष द्विदयतां न प्रत्यषेधन्मृतये पराधतः ॥ ३० ॥ वदत्येवं जने सत्यादृष्टा सुत्यागमदुतं ॥ दहंतं
पाषादाहंतुं मुदतिष्ठन्नुद्युधाः ॥ ३१ ॥ तेषां मापततां वेगं निशम्य भगवान्मृगुः ॥ यज्ञघ्नेन यजुषा द
क्षिणा गैत्रो जुहो वह ॥ ३२ ॥ अध्वर्युणा कृपमाने देवा उत्येतुरो जसा ॥ अभवोनामतपसा सोमं प्राप्ताः स
हस्रशः ॥ ३३ ॥ तैरलातोयुधैः सर्वे प्रमथाः सहगुह्यकाः ॥ हन्यमाना दिशो भेजुरुशद्रिर्वसते जसा ॥ ३४ ॥ इ
ति श्रीमद्रागवते महापुराणे चतुर्थ स्कंधे सती देहात्सर्ग श्रुतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ भवो भवान्या
तिधनं प्रजापतेरसक्तताया अवगम्य नारदाह ॥ स्वपाषादसेन्यतदध्वरभुभिर्विद्रावितं क्रोधमपारमादधे ॥
नृगुणा ये तपसा सोमं प्राप्ता अभवोनाम देवा उत्यिताः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मतेजसा उशद्रिर्विद्राव्यमानैः ॥ ३४ ॥ इति चतुर्थं चतुर्थः ॥ ४ ॥
पंचमेतु सती देहत्यागनाकर्ण्य शंकरः ॥ वीरभद्र ॥ स्वोत्पाद्यतेन दहंतं घातयत् ॥ प्रजापतेर्देहो निर्धनं ॥ कुतः तेनासक्तता

याः तस्याध्वरे अभवो देवास्ते ॥

दक्षप्रत्यनुवादं कृत्वा शत्रुहन् क्रोधादिरिपुधातिन् उदीची उदीच्यादिशि पातं नरे उदङ्मुखी शान्तवाक् गृहीतमौना
जलं स्पृष्ट्वा आचम्य हृद्दश २४ योगमार्गमेवाह कृत्वेति अनिलो प्राणपानो उदीची वृत्तिकरो निरोधेन समानो एकस्मिन्
पौनाभिचक्रे कृत्वा तत उदानमुत्थाप्य धिया सह हृदि स्थापयित्वा कंठमार्गेण भुवोर्मध्यमनयत् २५ महतां पूज्यतमेन रु

श्रीभे त्रय उवाच ॥ इत्यध्वरे दक्षमनूय शत्रुहन् दिता बुदीची निषसाद शान्तवाक् स्पृष्ट्वा जलं पीत दुकूल
संवृतानि मील्य ह योगपथं समाविशत् २६ कृत्वा समाना वनिलो जिहासना सोदानमुत्थाप्य च नाभिच
क्रतः शनै हृदि स्थाप्य धियारसि स्थितं कंठाद्भुवोर्मध्यमनिं दितानयत् २५ एवं स्वदेहं महतां महीयसामु
कुः समारोपितं कमादरात् जिहासती दक्षं रूपामनुस्विनी दधारमात्रेण निलोमिधारण २६ ततः स्व
भर्तुश्चरणं बुजासवं जगद्गुरोश्चिंतयती न चापरं ददर्श देहो हतकल्मषः सती सद्यः प्रज्ज्वाल समाधिजाति
ना २७ तत्पश्यतां खेभुविचाहुतं महद्वा हेति वादः सुमहान जायत हंत प्रिया देवतमस्य देवी जहावत्
केन सती प्रकोपिता २८

इत्युवाच ॥ अंकं आरोपितम् स्वकंदे हंत्य कुमिच्छती २६ चरणं बुजे आसवं
भजनानंदं भर्तुरपरं न ददर्श देहस्य सद्यः प्रज्ज्वालितोऽभूत् समाधिना योऽग्निस्तेन २७ खेभुविचाहु हेति वादः
तमेवाह हंत इति विषादे देवतमस्य पूज्यतमस्य प्रिया केन दक्षेण प्रकोपिता सती २८ राम राम राम राम राम

भा० च०
१६

ककुभिदिप्रितमोनभवतिकितुरजरतिज्ञात्वाह रजएतकुतो भूतदध्युःचितयामासुः ७ हेतुंतएसंभवेनोत्पा
तिकत्वकल्पयंति वाताइति दसूनामभावेहेतुः प्राचीनवर्हिद्विदानीतनोराजाजीवतीतिनकल्पतेनशीघ्राणीयंते
नितस्यादुर्वाधिकहेतुः अवदध्यौ अवज्ञातवान् अनगां अनगसं ८ नचेदंसुतावज्ञामात्रं किंतुरुद्रावज्ञानं च
अथर्विजोयजमानः सदस्याः ककुभ्युदीच्याप्रसमीत्यरेणुं तमः किमेतत्कुतएतद्रजोभूदितिद्विजा
द्विजपत्यश्चदध्युः ७ वातानुवातिनहिसंतिदस्यवः प्राचीनवर्हिजीवतिहोग्रदंडः गवोनकात्वं
तद्रदंकुतोरजोलोकोधुनाकिंप्रलयायकल्पते ८ प्रसूतिमिश्राः स्त्रियउद्विग्नचित्ताऊचुर्विपाको
वृजिनस्येषतस्य यत्पश्यतीनांदुहितृणंप्रजेशः सुतांसतीमवदध्यावनागाम् ९ यस्त्वंतकाले
वृत्तजटाकलापः स्वशूलशूच्यर्पितदिगाजेंद्रः वितत्यनृत्यत्युदितास्त्रदोर्ध्वजान्नुच्चाटहासस्तन
यितुभिन्नदक् १० अमर्षयित्वातमसद्यतेजसंमन्युस्तुतंदुर्विषहंभृकुट्टा करालदंष्ट्रानिरुदस्तभा
अतोनास्य भद्रंभविष्यतीत्याहुः यस्त्वितिहाभ्यां व्युत्प्रेविकीर्णं गणस्यास्त्वस्तिकिकोपयतोविधातुः ११
जटाकलापोयस्य स्वशूलस्यशूच्येअर्पिताः प्रेतादिगाजेन्द्रायस्य उदिता नृतंभितानि अस्त्रालियेस्ते दोषो वाह
वोधजानि अत्यंतदुर्बलनृत्यति उच्चः अटहासः कवोरोहासः सएवस्तनयितुर्गज्जितंतेनभिन्नाविदीर्णदिशो
येनसः १० अमर्षयित्वा असहनयुक्तंकृत्वा मन्युस्तुतक्रोधव्याघ्रं उदस्तउत्तद्विप्रीभगणोनक्षत्रसंघोयेन पुनश्चतं

नस्यादेवकान्यस्य
कथा ११
१६

सधर्जतिः रुद्रः घोरः सन् जटामुक्त्योत्पाद्योत्थितः सन्तां भुवि विससर्ज स्रष्टुः श्रौष्टुपुटोद्येन तडितां व
नां च षट्ज्वालास्तद्वत्तुंगं रोचिर्यस्यासा २ ततो जटायाः सकाशात् अतिकायो वीरभद्रो जात इति शेषः तनुवातन्वा
देहेन दिवं स्पृशन् अत्युच्चैरत्यर्थैः धनरुक् कृष्णवर्णः त्रयः सूर्या इव दृश्येयस्य करालास्तंगादंष्ट्रा यस्य ज्वल
त अग्निरिव मूर्धजा यस्य कपालमात्मा युक्तः विविधान्ययता न्यायुधानियस्य ३ हे रुद्र भट हे युक् कुशला मद्भरानां
कुहः स्रष्टुः श्रौष्टुपुटः सधर्जतिर्जीवांत दिदृक्षि सरोग्रो रोचिषं उक्त्य रुद्रः सहसोत्थितो ह स नृगं भीर
नो दी विससर्ज तां भुवि २ ततो तिकायस्तनुवा स्पृशन् दिवं सहस्रवाक्यं धनरुक् त्रिसूर्य इव करालदं
ष्टुज्वलदग्निमूर्धनः कपालमात्मा विविधोद्यता युधः ३ तं किं करोमीति गृणन् तमादवज्जलिभग
वो नभस्तनाथः दक्षस्य जज्जहि मद्भरानां त्वमग्रणी रुद्र भटांशको मे ४ आज्ञा परवकुपितेन मन्यु
ना स देव देवं परिचक्रमे विभु मेने तदा तानमसंगरहसामहीयसां तात सहस्रहिंसु ५ अन्वीयमा
नः सतुरुद्रपावर्धैर्भृशं न दद्विर्वीरदत्सुभैरवं उद्यम्य शूलं जगदंतकांतकं संप्राद्रव ह्योषणभूषणं हि
त्वमग्रणीः सन् यज्जदं जहि ब्रह्मतेजो दुर्जयमिति मांसस्थाः यतस्त्वमेवं शकः ६ मन्युना रुद्रेण परिचक्रमे प्र
दक्षिणी चकार असंगमप्रतिघातं यदुद्योवेगः तेन भीता तं महीयसां वलीयसामपि सहः सहिंसु वलंसोढुक्षमं
मेने ७ जगदंतको मृत्युस्तस्यांतकं मूर्ध्नि घोषयति शब्दं कुर्वती घोषणानि नृपुत्रादीनि ययोः तावन्प्रीयस्य ६ ॥ ११

भा० च०
१९

ग्रावभिरर्द्यमानाः नेकधा अनेकधा दुद्रुवुः १८ सुबोहसेयस्य भवो वीरभद्रः लुलुंचे उत्पादितवान् १९ उज्जहार उद्धृतवान् सदस्यः सभायां स्थितः सनशं पंतं शिवतिं दं कुर्वंतं दंतं अतिनिकोचे असुसुचत् प्रेरितवान् २० कलिंगदेशे राजस्या निरुद्धो द्वा देवतभद्रो यथा द्यूते दंतान् पातितवान् गरिमणिमुत्तरे रुद्रे निंदमाने दंतः दंतान् दर्शयन् जहा स पुष्पोरिति पावे द्विवचनमैद्रापोऽस्मिन् रुभवति इत्यत्र तत्सहितस्यापि पुष्पोर्दंतपाप्राप्त्यर्थं सूचितवान् तथा हि

सर्व एव चिजो हृष्टा सदस्याः सदिवौकसः तैरर्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नेकधा द्रवन् १८ जुक्तः सुबहस्तस्य प्रमश्रुणि भगवान् भवः भृगोर्लुलुंचे सदसि यो हसन १९ भगस्य नेत्रे भगवान् पाति तस्य रुषा भुवि उज्जहार सदस्याः क्षणायः शंपंतमसुसुचत् २० पुष्पश्चापातय दंतान् कलिंगस्य यथावतः शप्यमाने गरिमणियो हसदृशं यन् दंतः २१ आक्रम्यो रसिद्धस्य शितधारेण हेतिना ॥

छिंदन्नपि दुर्धतुना शक्रो अंबकस्तदा २२

पूषाप्रपिष्ठभोगो दंतकोहिनं देवा अत्रुवन्निति विहितस्य पेषणस्य हि देवत्याभावत तन्न तस्य दंताः संतीति वक्तव्यं स्यात् न चेतसंग घट इत्याशंक्य तत्रापि तस्य दंतमात्रोऽवस्थाभेदप्रवृत्तेन द्विवचने ज्ञायते अतएव पुष्पो नुग्रहं देधावक्ष्यति पूषा तु यजमानस्य दन्निर्दंतुपिष्ठभुगिति केवलश्चेत्प्रपिष्ठभुगिति अन्यसहितश्चेद्यजमानस्य दन्निर्भक्षयिष्यतीत्यर्थः २१ छिंदन्नपीत्यत्र शिर इत्युपरिव्यक्ती भविष्यति अंबको वीरभद्रः २२

प्य२

उद्विग्नप्रचलितादृश्यस्य तेन जनेन वदु यथा भवत्येवमुच्यमाने सति उत्पन्नतमा सहोत्पाता उत्थिताः पर्यकसर्वत
 श्र कथं भूतो महात्मनोऽपि दत्तस्य भयावहः १२ नानाश्रायुधानियेषा वामनकैः द्रुत्तैः उद्यता युधैः पिंगैः कपिलैः पि
 शंगैः पीतैः मकरस्येवोदरमाननचयेषां नैः परितोधावद्भिः अवसूयः १३ यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तंभयोः अपि
 तं पूर्वपश्चिमायतं काष्ठप्राग्वंशस्तंभ यज्ञशालायाः पश्चिमतः पत्नीशालायाः पुरतः स्थितं सदोमंडपं सदसः पुरतो
 वक्त्रेव मुद्विग्नदृशो च्यमाने जनेन दत्तस्य मुकुर्महात्मनः उत्पेतुरुत्पाततमाः सहस्रशो भयावहादिविभू
 मोचपर्यक १२ तावत्सरुद्रानुचरैर्मघो महान्नाना युधैर्वामनकैरुद्रायुधैः पिंगैः पिशंगैर्मकरोदरा
 ननैर्घर्षाद्रवद्भिर्विदुरान्वरुध्यते १३ केचिद्वभंजुः प्राग्वंशपत्नीशालांतथापरे सदश्राग्नीध्रशालांत
 द्विहारं ~~महानेशं~~ १४ रुरुजुयं सपात्रास्मितथैके गीननाशयत् कुंडेषु मूत्रयन्केचिद्विभिदुर्वदि
 मेखलाः १५ अवाधंत मुनीनन्ये एकैः पत्नीस्तज्जीयन् अपरे जगद्गुर्देवान् प्रत्यासन्नान् पलायितान् १६
 भृगुवबंधमणिमान्वारभद्रप्रजापतिं चंडेशपुषणंदेवं भगं नन्दीश्वरोऽग्रहीत् १७

हविर्धीनंतस्योत्तरत आग्नीध्रशालात द्विहारं ~~यज्ञमानगृहं~~ यज्ञमानगृहं महानशं पाकभोजनशालां १४ रुरु
 जुः वभंजुः उत्तरवेद्यो मेखलाः सीमासूत्राणि १५ १६ १७ ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

भा० च०
१८

विभुर्वसा तेजीयसि अति तेजस्विनि पुरुषे कृतागसि सत्यपि स्वयंतत्र कृतागसां वुभूषतां अपराधं कर्तुं सिद्धतां सा तथा
वुभूषा तेषां हेमायन भूयात् प्रायेणैतिलोकोक्तिः न भवेदेवेत्यर्थः ४ अथापि प्रसादयध्वं क्षमापयत ये भवन्ते व हि षो य
ज्ञस्य भाग भाजं परादुः दूरदेवैरंडितवन्तः प्रगृहीतां क्रिपयं पादौ प्रगृह्यतेत्यर्थः ५ अध्वरस्य जीवितं पुनः संधानं प्रार्थय
तदा कर्ण्य विभुः प्राह ते जीयसि कृतागसि हेमायतत्र सा भूयान्न प्रायेण वुभूषतां ४ अथापि ययं हस्त
किल्बिषा भवं ये व हि षो भाग भाजं परादुः प्रसादयध्वं परिमुह्य चेतसा हि प्र प्रसादं प्रगृहीतां क्रिपयं
५ आशासता जीवितं मध्वरस्य लोकैः सपालैः कुपितेन यस्मिन् तमाशु देव प्रियया विहीनं क्षमापय
ध्वं हृदि विहंदुरुक्तैः ६ नाहं नयज्ञो न च ययमन्यये देहभाजो न यश्च तत्तं विदुः प्रमाणं वलवीर्ययो
वीर्यस्यात्मनो तत्रस्य कउपायं विधत्सेत् ७ सरथ्यमादिश्य सुरान जसैः समन्वितः पितृभिः स प्रजेशः य
यो स्वधिस्यान्नितयं पुरदिषः कैलाशमद्रिप्रवरं प्रियं प्रभाः ८ जन्मोषधीतपो संव्रयोगा सिद्धं नरेत
रैः जुष्टं किन्नरगंधर्वैरसुरैर्भिरृतं सदा ९ नाना मणिमयैः शृंगैर्नानाधातुविचित्रितैः नानाद्रुमलतागु
लैर्नाना मृगगणवृत्तैः १०
माना संतः यस्मिन् कुपिते सति सपालो लोकः न भवेत् न श्येदित्यर्थः ६ वयं तु तत्र विभिन्नः त्वमेव किंचिदुपायं विधत्से सति चे
दत आह नेति यस्तदा नीत न दूदः यस्य तत्त्व वलवीर्ययोः प्रमाणमियत्तान विदुः वीर्यपराक्रमः पापमिति पाठे अप
७ कैलाशं वर्णयति ८ जन्मोषधीत्यादि चतुर्दशभिः नरेतरे देवैर्जुष्टं ९ शृंगैरमंगरतिप्रदमित्युत्तरेणान्वयः कथं

व ५

नानाद्रुमलतागुल्माद्येषु

अस्त्रान्वितैर्मंत्रसहितैर्ननिर्भिन्नात्कथस्यतथाभूतंदृष्टेतिशेषः॥२३॥सपशूनांपतिःमखेसंज्ञपनंयोगंकंनिष्पीडना
दिरूपंमारुगपायंदृष्टानेनापायेनाहरत्॥२४॥अन्येषांवाह्यणादीनांतद्विपर्ययः॥अभूदितिशेषः॥२५॥गुह्यकाल
यंकैलाशं॥२६॥इतिचतुर्थं॥चमः॥५॥षष्ठेदेवसंधेनसहगत्वाभवविधिः॥सांत्वयामासदक्षादिजीविताद्यर्थमादरा

शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेनमतिभिन्नत्वचंदरः॥विस्मयंपरमापन्नोदध्यौपशुपतिश्चिरं॥२३॥दृष्ट्वासंज्ञपनंयोगं
पशूनांसपतिर्मखे॥यजमानपशोःकस्यकायात्तेनाहरच्छिरः॥२४॥साधुवादस्तदातेषांकर्मतत्तस्यशं
सतां॥भूतप्रेतपिशाचानामन्येषांतद्विपर्ययः॥२५॥जुहावेतच्छिरस्तस्मिन्दक्षिणागतावैषितः॥त
देवयजनंदग्ध्वाप्रातिष्ठद्गुह्यकालयं॥२६॥इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेदक्षयज्ञविधिसं
नं॥चमः॥ध्यायः॥५॥मैत्रेयउवाच॥अथदेवगणाःसर्वेहृदानीकैःपराजिताःशूलपट्टिशनिस्त्रिशूरागदा
परिधमुज्जरेः१संछिन्नाभिन्तसर्वांगाःसर्त्विक्तभ्याभयाकुलाःस्वयंभुवेनमस्कृत्यकार्त्स्न्येनैत
न्यवेदयत्२उपलभ्यपुरैवेतद्भगवानब्रह्मसंभवःनारायणश्चविश्वात्मानकस्याध्वरमीयतुः३

र अथदेवगणाःस्वयंभुवेनमस्कृत्यन्यवेदयन्नितिद्वितीयेनान्तयःशूलादिभिः१संछिन्नानिद्रुदितानिभि
न्नानिविदीर्णान्यंगानियेषांसहस्रविभिःसभ्यैश्चवर्तमानाः२कस्यदक्षस्यनईयतुः३रमरामरामराम

भा० च०
१५

वेणुकीचकयोश्चनिरंध्रसरंध्रत्वेनभेदः वेणुकजातिभिरित्यत्रवेणुकाएलाजातिर्द्रुमजातिभिरित्यत्रजातिरसामान्यं
१८ कुमुदादिसमृद्धिभिर्नलिनीषुसरस्सुकलमधुरयथाभवत्येवकजंतियानिपक्षिर्वंदानितैरुपशोभितं १९ मृगादि
भिर्निजुष्टं निषेवितं नाभिःकस्तूरीमृगः पूर्वमृगगणः शृंगविशेषणत्वेनोक्ताः इदानीं स्वातंत्र्येणेत्यप्येनरुक्तं २०

खज्जुराम्रातकाम्राद्यैः पियालमधुकेंदुकैः द्रुमजातिभिरन्येष्वराजितंवेणुकीचकैः १८ कुमुदो
त्पलकङ्कारशातपत्रवनर्द्धिभिः नलिनीषुकलंकृतत्वग्वंदोपशोभितं १९ मृगैःशाखामृगैःक्रो
डैर्मृगैर्द्वैर्द्वैतशस्त्रकैः गवयैर्नाभिभिर्याघ्रैर्निजुष्टमहिषादिभिः २० कदलीषंडसंरुद्धनलिनी
पुलिनश्रियं पर्यस्तनंदयासत्या स्नानपुण्यतरंगदया २१ विलोक्यभूतेशगिरिं विबुधाविस्मयंययुः
ददृशुस्तत्रतेरम्यामलकांनासवैपुरी २२ वनंसौगंधिकंचापियत्रतन्नामपंकजं नंदालोककनं
दाचसरितोवाह्यतःपुरा तीर्थपादपदांभोजरजसातीवपावने २३ ययोःसुरस्त्रियःक्षत्रवरुह्यस्वधि
क्ष्यतः क्रीडन्तिपुंसःसिचंत्योविगाह्यरतिकर्षिताः २४ कदलीषंडैःसंरुद्धानिआवृतानिनलिनीनांपुलि
नानितैःश्रीःशोभायस्मिन् नंदयागंगयापर्यस्तपरिवेष्टितं सत्याःभवान्याः स्नानेनपुण्यतरमिति सुगंधसु
दकंयस्याः २१ तत्रगिरीवनंचददृशुः २२ यत्रवनंतन्नामसौगंधिकंपंकजंभवति जातावेकवचनं २३ पुरी
वर्णयतिनंदाचैतिचतुर्भिः सरितोपुराहायतोभवतः तीर्थपादस्यहरेःपादांभोजरजसाययोविगाह्यप्रविश्यक्रीडन्ति २४

१५

नानामलानि नानामलानि प्रस्रवणनिषु नानाकंदराः सानवश्रयेषु रमणैः सह कीडंतीनां ११ मयूररंगकेकामिः
स्वनेर्नोदितं मदांधैरलिभिर्विमूर्छितं मूर्धनागतिरागविशेषः तद्व्यासंकृतं रक्तकंठानां कोकिलानां लावितैः सुततं
नीतैः स्वैः अन्येषां पतत्रिणचकूजितैः उद्धस्तैरुन्नतशारेवेर्द्रुमैः द्विजान्पक्षिण आकृयंतमिव लोके हि हस्तसुर

वनि ३

नानामलप्रस्रवणैर्नीनाकंदरसानुभिः रमणं विहरंतीनां रमणैः सिद्धयोषितां ११ मयूरकेका
भिरुतं मदांधैरलिभिर्विमूर्छितं लावितैरक्तकंठानां कूजितैश्च पतत्रिण १२ आकृयंतमिवोद्धस्तैर्हि
जानूकामपुधैर्द्रुमैः व्रजंतमिव मातंगैर्गणतमिर्मरैः १३ मंदारैः पारिजातैश्च सरलैश्चोपशोभितं ॥
तमालैः शालतालैश्च कोविदारसनाज्जुनैः १४ चूतैः कदंबनीपैश्च नागपुत्रागचंपकैः पाटला
शोकवकुलैः कुंदैः कावकैरपि १५ स्वर्णरंगशतपत्रैश्च वरवेणु कजातिभिः कुजुकैर्मल्लिकामि
श्रमाधवीभिश्च मंडितं १६ पनसोद्वराश्च मधुसूतन्यग्रोधहिंगुभिः भुजैरोषधिभिः पूगैरजपूगै
श्च जंबुभिः १७

लिप्योच्चैः स्वरेणाकानमर्थिनां कुर्वति अद्रिश्चोत्तदिप्रहस्ताकारैर्द्रुमैः तत्रत्यपक्षिस्वनेश्च तद्यालक्ष्यत इत्यर्थः व्र
जद्रिमातंगैर्गजैर्व्रजंतमिव निर्मरैः ध्वनिभिर्गणतं भाषमाणमिव १३ १४ चूताम्रयोः कदंबनीपयोश्च अ
वांतरं जातिभेदः १५ १६ १७

मुमुक्षुणां शरणे आश्रयेत्येतामर्षयोः तत्कस्तत्तुल्यं ३२ तं विशिष्टं सनंदनाद्यै रिति पंचभिः सख्याचकुवेरेणैषास्यमानम्
 ३३ विद्याउपासनातपश्चित्तेकाग्रयोगः समाधिस्तेषां पथानं प्रवर्तकं तद्धारालोकस्य मंगलं हितं तयोर्वा सत्यात् सनेहादा चरं
 तं ३४ संध्याभ्ररुचोरक्तवर्णेनांगेन भस्मादिलिङ्गं चंद्रलेखां च विभ्रतं ३५ वृथनामा सनंदं वृषी तस्यां ब्रह्म प्रवोचंतं ३६ सख्यं
 तस्मिन् महायोगस्य मुमुक्षुशरणे सुराः ददृशुः शिवमासी नंत्येतामर्षमिवांतकं ३७ सनंदनाद्यैर्महासि
 दैः शान्तैः शान्ततविग्रहम् उपास्यमानं सख्याचमर्षी गुह्यकरत्तसां ३८ विद्यातपोयोगपथमास्थितं
 तमधीश्वरं चरंतं विष्णुसहदेवा सत्यालोकमंगलं ३९ लिङ्गं चतुर्पसाभीष्टं भस्मदंडजटाजिनं श्रंगेन
 संध्याभ्ररुचोचंद्रलेखां च विभ्रतं ४० उपविष्टं दर्भमय्यावृथां ब्रह्मसनातनं नारायणप्रवोचंतं पृथु
 ष्टुएवतासतां ४१ कृत्वोरिदं क्षिणं सव्यं पादपद्मं च जानुनि वादुप्रकोष्ठेऽसमालां मासी नंतकं
 मुद्रया ४२ तं ब्रह्मनिर्वाणं समाधिमाश्रितं व्यपाश्रितं गिरिशं योगकक्षां सलोकपालामुनयो मनुनामाद्यं
 मनुप्रांजलयः प्रणमुः ४३ सत्पलभ्यामतमात्मयोनिं सुरसुरैर्द्रौ रभिवंदितां क्रिः उवाच चक्रे शिरसा भिं
 दंतमर्हते मः कस्य यथैव विशुः ४४
 पादपद्मं दक्षिणे ऊरौ कृत्वा वित्यस्य जानुनि च सव्ये वादुं कृत्वा दक्षिणे वादुं प्रकोष्ठे मणिवंधं स्थाने अक्षमालां कृत्वा दक्षिणे हस्तकृत
 यातर्कमुद्रया उपलक्षितमासी नमित्यर्थः तदुक्तं तर्जन्यंगुष्ठयोरगमित्यर्थः संयोज्य चांगुलीः प्रसार्य बंधनं प्रादुः तर्कमुद्रेति
 भात्रिकाः ४५ ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानंदः तत्र समाधिरेकाग्रमाश्रितं योगकक्षायोगपदं च वामजानुद्वीकरणार्थं विशेषेण

महत्तमो ३८ मुख ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५
 पश्चिमतं मनुश्रीलामनवसेषां आद्यं मुख ३९
 विशुर्वा मनुमूर्तिर्यथा कस्यस्य ३९

ययोरभोविगततृषोपिगजाः पिवंतितत्रहेतुः तासांपुरस्त्रीणां स्नानेननालितंयन्त्रकुंकुमंतेनपिंजरं पीतवर्णगजीः करिणीः
 २५ ताररूपं तारदिसयविमानानां शतैः संकुलांतडिः स्त्रीणां घनैर्विमानानां खेनपुण्याः सदृश्यं २६ यक्षेश्वरपुरीहित्वाश्र
 तिकम्यतद्वनं दृष्ट्वा ते देवा आरात् दूरदृष्टं दृष्टुं रितिचतुर्थेनान्वयः कथंभूतंवनं चित्राणिमाल्यानिफलानिद्विहापत्रा

तयोस्तस्मानविभ्रष्टनवकुंकुमपिंजरं वितृषोपिपिवंत्यंभः पाययंत्योगजागजीः २५ तारहेतुमहा
 रत्नविमानशतसंकुलं जुष्टपुण्यजनस्त्रीभिर्यथाखंसतडिद्वनं २६ हित्वायक्षेश्वरपुरीवनंसीगंधिकं
 चतत्तुमैः कामदुर्घैर्दृष्टं चित्रमाल्यफलद्वैः २७ रक्तकंठखगानीकस्वरमंडितषट्पदं कलहंस
 कुलप्रेष्ठं वरदंडजलाशयं २८ वनकुंजरसंघुष्टहरिचंदनवायुना अधिपुण्यजनस्त्रीणां मुकुरुनमथ
 यत्ननः २९ वैदुर्यकृतसोपानावाप्यउत्पलमालिनी प्रप्लवकिपुरुषैर्दृष्टान् आरादृष्टुर्वदं ३० स
 योजनशतोत्सेधः पादोनवितपायतः पर्यंकताचलषायोनिनीडुस्तोपवर्जितः ३१

विचयेषुतेर्दुर्घैर्दृष्टं सुखकरं २७ रक्तकंठखगानामनीकस्यस्वरैर्मंडिताः षट्पदाषट्पदस्वरयस्मिन् कलहंसानांकुलस्य
 प्रेष्ठं वरदंडो निपद्यानिर्तेर्युक्ताजलाशयायस्मिन् २८ वनकुंजरैः संघुष्टाये हरिचंदनद्रुमाः तत्संवन्धिनावायुनापुण्यजन
 स्त्रीणां मनः अधिअधिकमुन्नमथयत् २९ यत्रचउत्पलमालिन्योवाप्यस्तकिंपुरुषैः प्राप्लवंनदृष्ट्वा पावांतरेकिंपुरुषैः प्रा
 मावापीश्वदृष्टेत्यर्थः ३० योजनशतमुत्सेधउच्छ्रेयोपस्य पादोनैः सर्वतः पंचसप्ततियोजप्रमालैः विरलैः शाखाभिरायतोवि

स्ततः पर्यंकसर्वतः कता अचलाषायायेन निर्गतेनीडुम्
 यस्मात् ३१

भा० च०
२९

तत्कृतोऽवहेतुरित्यसंभवमिति केमुत्पन्नायेनाह नवैसतांसतः शेषोऽभिभवेत् नवत्वां द्वितीयार्थेषु छौ पञ्चमं त्रयं
थाभतिमंथातद्वत् ४५ अतः ये पृथग्विधयः भेददृशः अतः कर्मणोपवृत्तियेषां दुष्टप्राशयोयेषां परेषामुदयेन संपदा अर्पि
ताहृदये रुक्मयेषां अरुंतुदामर्मभेतारः दैवेनैव वधोयेषां तान् भवद्विधो निरुपमः साधुः संवधी नूनहन्ता ४६ प्रत्यु
तः साधूनां वतमा लोकानुग्रहमेव कर्तुमर्हसीत्याह द्वाभ्यां यस्मिन् देशे यदा काले स्पृष्टधियो मोहिताः पृथग्दृशो

नवैसतां त्वचरणापितानां भूतेषु सर्वेष्वभिपश्यतां तव भूतानि चात्मन्यप्यगिदृक्षतां प्राये
ण शेषोऽभिभवद्यथापञ्च ४५ पृथग्विधयः कर्मदृशो दुष्टप्राशयाः परोदयेनार्पितहृद्रुजो निशं परा
नदुरुक्तैर्वितुदंत्यरुंतुदास्तानो वधी दैववधान् भवद्विधः ४६ यस्मिन् यदा पुष्करनोभमायया दुर्लभं
या स्पृष्टधियः पृथग्दृशः कुर्वन्ति तत्र ह्यनुकंपया कृपां न साधवो दैववत्त्वात्कृते क्रमं ४७ भवांस्तु पुंसः
परमस्य मायया दुरंतयाः स्पृष्टमतिः समस्तदृक् तथा हतात्मस्वनुकर्मचेतसः स्वनुग्रहं कर्तुमिहाहं

भवन्ति तत्रापराधे साधवो हि अनुकंपया अनंतरमेव परदुःखासहिष्णुतया चित्तकंपे
नक्रियां कुर्वन्ति ननु क्रमं कुतः दैववत्त्वात्कृतार्थममेव दैवमेवं भूतं कौवापराधस्तेषामिति मत्वाहननं न कुर्व
दित्यर्थः ४७ भवांस्तु अस्पृष्टमतिः अतः समस्तदृक् सर्वज्ञः तया मायाह आत्मयेषां तेषु अतएव कर्मानुगतचि
तैर्बुद्धिर्वापराधेऽनुग्रहं कर्तुमर्हसि ४८ ॥ ५५ ॥

महर्षिभिः सहिताः ये नीललोहितमनुवंतते पितृसौवंदनं चक्रुः ॥ एवं सर्वे नमस्कृतः प्राह कृतप्रणामो देवैर्यस्मेतं ४० यद्यपि
 त्वं नीचवन्मानमस्करोषि तथापि तवैश्वर्यमहं वेदमीत्याह ॥ जानद्विति ॥ विष्णुस्य जगती यो निर्वीजः शक्तिः प्रकृतिर्वीजं
 च शिवः पुरुषः तयोः कारणं तथापि निर्भेदं यत् त्वत्सन्निविकारं तदेव त्वमिति जाने न तु विरुद्धमेतत् ४१ त्वमेव स्वरूपयोर
 रविभक्तयोः शिवशक्तयोः क्रीडन् विष्णुस्य आदिकरोषि कर्णनाभिरिव स्वरूपयोरिति पाठे स्वाशयोः अतो न विशेषः ४२

तथा परे सिद्धगणमहर्षिभिर्ये वै समं तादनु नीललोहितं ॥ नमस्कृतः प्राह शशांकशेखरं कृतः प्र
 णमं प्रहसन्निवात्मभूः ॥ ४० ॥ ब्रह्मैवाच ॥ जानेत्वा मीशं विष्णुस्य जगती यो निर्वीजयोः शक्तिः शिवस्य
 च परं यत्तद्वृत्तनिर्णयः ॥ ४१ ॥ त्वमेव भगवन्नेतच्छिवशक्त्याः स्वरूपयोः विष्णुस्य जसि पास्यसि क्रीडन् नृणां
 पटो यथा ४२ त्वमेव धर्मार्थदद्याभिपत्तये दक्षेण सूत्रेण ससर्जथा ध्वरं त्वय्यवलोक्य वसिताश्च
 सेतवो यान्वाह्येणः प्रदधते धृतवृत्ताः ॥ ४३ ॥ त्वं कर्मणामंगलमंगलानां कर्तुः समलोकं तनुष्वेव परं वा

॥ अमंगलानां च तमिषं मुह्यन् विपर्ययः केन तदेव कस्यचित् ४४

धर्ममर्थचदो ग्धि यात्रयीतस्या अभिमतये रक्षणाया ध्वरसृष्टवानसि यद्वा हेमार्थदुग्धधर्मार्थमभिपत्तये तत्प्राप्तये दक्षे
 ण दक्षसूत्रेण नितितेन सेतवो वरं प्रममयी दाश्च अवसितानि वृक्षानि रीता इति वा प्रदधते प्रदध्या अनुतिष्ठति ४३
 सर्वकर्मफलदाता पितृमेवेत्याह हेमंगलमंगलानामुभानां कर्मणामङ्गलं कर्तुः स्वर्गपरं मोक्षावातनुष्वेव अमंगलानां क
 र्मणामङ्गलं च तमिषं नरकं तनुष्वेव तत्र केन हेतुना तदेव तस्मिन्नेव कस्यचिद्विपर्ययो भवति ४४ ॥ राम ॥ ५९ ॥

तरं ३

भा० च०
२२

प्रकर्षेण कृतानि भग्नान्यंगानि येषां ते भवंतु उच्छेषं यज्ञावशिष्टं ४ येषां त्वंगानि विनिष्टानि ते तु अश्विनोर्वाङ्मन्यं
कृतवाहवः पूषो हस्ताभ्यां कृतहस्ताश्च भवंतु अध्वर्यवः अन्ये च मरुतिजः वस्तस्य शमश्रूरे पशमश्रूरेण यस्य ५
मीढुषुमः शिवः तेनोक्तं परितुष्टा अतः ६ मीढां संशिवत्वा गत्य सर्वं कार्यं इत्यामंत्रं संप्राप्य सुनासीरा

पूषा तु यजमानस्य ददिर्यक्षतु पिष्टभुक् देवाः प्रकृतसर्वो गाये मे उच्छेषं ददुः ४ वाङ्मन्यं
भ्यामश्विनोः पूषो हस्ताभ्यां कृतवाहवः भवंतु अध्वर्यवश्च अन्ये वस्तस्य शमश्रूरे गृभवेत् ५ श्रीमते
य उवाच ॥ तदा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीढुषुमो दितं परितुष्टात्ममिस्ता तसाधुसाध्वित्यथाब्रुवन्
६ ततो मीढां समामंत्र्य सुनासीराः सह विभिः भूयस्तदेव यजनं समीढुद्वेधसो ययुः ७ विधायका
त्वेन च तदा ह भगवान्भवः संदधुः कस्य कायेन सवनीयपशोः शिरः ८ संधीयमाने शि
रसि दक्षोरुद्रा भिवीक्षितः सद्यः सुप्रद्वोतस्थो ददृशे च यतो मृडं ९ तदा वृषध्वजद्वेषी
कलिलः कलिलः प्रजापतिः शिवावलोकाद्भवत्क्षरच्चंद्र इवामलः १० भवस्तवाय कृतधीर्नशनो दनु
रागतः श्रीकिंवादास्पकलया संपरेतां सुतां स्मरन् ११

देवाः सह मीढुषा वृक्षणा च वर्तमानास्समीढुद्वेधसः ७ कात्वेन कृतहस्ता वाक्कादिसाधारणं विधाय ८
९ सर्वे वृषध्वजद्वेषेण कलिलः कलुषी कृतआत्मा यस्य सः तदा शरत्कालीनो द्रुद इवामलोऽभवत्

२२

तुष्यता

एवं सामान्येनोक्ता प्रस्तुतमाह कुर्विति त्रिभिः त्वया हतस्य अतएवासमाप्रस्य प्रजापते रध्वरस्य ह मनोयत्र सुध्वरे कुयास्ति
काः भागिनोऽपि भागं न ददुः भागं हत्व माह येन त्वया मखो निनीयते फलप्राप्यते ४६ हे मनो अन्यसुरमारोग्यमस्तु ५०
५१ भागश्च तवास्त्वित्याह एष इति हे रुद्र यद्वदित्यर्थे यदित्यवयवं यज्ञं कृते यावानुष्टिष्ठः अवशिष्टोर्थः तावानेष तव भागो
कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भो त्वया समाप्रस्य मनो प्रजायतेः नयत्र भागं तव भागिनो ददुः कुयज्जिनो येन म
खो निनीयते ४६ जीयता यजमानो यं प्रपद्येता क्षिणी भगः भृगोः समभूणिरो हेतु पूमेदं ताश्च पूर्व
वत् ५० देवानां भग्नगात्राणां सुविजो वायुधा शमभिः भवतानुगृहीताना माशु मन्योः स्तनातुरं ५१
एष ते रुद्र भागोऽस्तु यदुष्टिष्ठो रध्वरस्य वै यज्ञं स्ते रुद्र भागेन कल्प्यतामद्य यज्ञं हन ५२ इति श्री महा
गवते महापुराणे चतुर्थ स्कंधे रुद्र प्रोक्तं नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्री मे त्रेय उवाच ॥ इत्यजेनानुनीतेन भवेत्तपरि
पूंगतिता ॥ अभ्यधा यिमहाबाहो प्रहस्य श्रूयतामिति ॥ १ ॥ श्री महादेव उवाच ॥ नाघं प्रजेश बालानां वर्णये
नामुच्यते ये देवमायाभिभूतानां देवदत्तत्रयं धृतीमया ॥ प्रजापतेर्दग्धशीर्मा भवत्वजमुखशिरः सित्र
स्य च सुपेक्षितं भागं स्ववर्हिषो भगः ॥ २ ॥
स्त तेन भागेनाद्ययज्ञः कल्प्यतां संपाद्यता ५२ इति चतुर्थः अध्यायः ॥ ६ ॥ सप्तमे विष्णुरुद्रतः स्तुतो दत्तमवादिभिः यज्ञं प्रवर्तय
मासदक्षिणेति निरूप्यते १ अजेन योऽनुनीतः प्राथितो भवस्तेनाभिहितं हे महाबाहो विदुर १ २ अघमपराधं वापरा
धमपहत्यानुगृह्णाति दग्धशीर्षेयस्य तस्य प्रजापते अजस्य मुखे यस्मिन् तत्र यो भूतं शिरोऽस्तु वर्हिषः संवर्धि न

भागं सित्रनाम्ना दिवस्य ३

भा० च०
२३

य १

वीराणां प्रभयादीनां संसर्गकृतदोषस्य शुद्धये निवृत्त्यर्थे १७ उपात्तहविषा अध्वर्युणा सह विष्णुर्ध्यातुं द्यादध्वरे
हेविंशं पते विदुर १८ स्वया प्रभुतया तेषां तेजो मुस्मन् तिरस्कुर्वन् उपा नीतः समीपं प्रापितः सो त्रेह हृद्रथं त
वाजो पक्षो तद्वह हृद्रथं तरे पक्षो विति श्रुतेः १९ तमेवानुवर्णयति प्रथम इति द्वाभ्यां हिरण्यवद्रसनाय स्येति
वैस्मवं यज्ञसंतत्यै त्रिकपालं हि ज्योतमाः २० वीरसंसर्गशुद्धये १७ अध्वर्युणा त्रह
विषायजमानो विंशं पते धिया विष्णुर्ध्यादध्वरे तथा प्रादुरभूद्धरिः १८ तदा स्वप्रभया तेषां द्योतयंत्या
दिशो दृश मुस्मन्तेज उपा नीतस्ता र्क्ष्ये रणस्तोत्रवाजिना १९ प्रथमो हिरण्यरसनाऽर्ककिरीटजुष्टो
नीलालकभ्रमरमंडिलकुंडलास्यः कंबुवृचक्राशरचापगदो सीचर्मव्यग्रे हिरण्यमयभुजैरिव कर्ण
कारः २० वक्षस्य अधिष्ठितवधूवनमाल्युदारहासावलोककलयारतयश्चाविभ्यं पार्श्वभ्रमरद्वज
नचामरराजहंसश्चतानपत्रशोषिनीयपरिरज्यमानः २१ तमुपागतमालं सर्वसुरगणद्वयः
प्रणमुः सहसा त्वाव्रहेद्रचक्षोनायकाः २२ वस्त्रं लक्ष्यते अर्कतुल्येन किरीटेन जुष्टः नीलालकायेभ्रम
रस्तेर्मंडितकुंडलयुक्तमास्यस्य कंबादिभिरायुधैर्भूत्यरक्षार्थं व्यग्रे हिरण्यमयेभुजैः पुष्पितः कर्णिकार इव शो
भमानः भुजानां हिरण्यमयत्वं केयूरकंकणमुद्रिकाद्यलकारै २० वक्षसि अधिष्ठिता वधूर्लक्ष्मीर्यस्य सः उदा
रो हासोऽवलोकश्चेतयोः कलया लेशेन पार्थिवं न पार्श्वं उभयतो भ्रमती व्यजनचामरे एव राजहंसो यस्मिन्

संरज्यमानः शोभाति प्रायं नीयमानः २१
अक्षानायका मुख्या येषां ते २२
२३

म३

च२

१२ यदपि विप्रलब्धः पराभूतो मयाऽभवत् तथापि त्वया दंडो भूतः सिद्धा कृतान्तत्वे दितोऽस्मि युक्तमेवैतदित्याह
ब्रह्मबंधुषु ब्राह्मणभावेऽपि तुभ्यं तव हरेऽप्येति वां युवयोश्च ज्ञातुं पेक्षानास्ति १३ तत्र हेतुमाह विद्येति ब्राह्मणभूता
त्वमस्मादीः किमर्थं मां तत्त्वमवितुं यद्वा ब्रह्म वेदं आत्मतत्त्वं च अविभक्तं संप्रदायप्रवर्तते न ज्ञापयितुमित्यर्थः तत्र स्मात्

कृच्छ्रात्संस्तभ्य च मनः प्रेमविकलितः सुधीः शशंस निर्व्यलीकेन भावेने शं प्रजापतिः १२ दत्त उवाच ॥

भूयाननुग्रहोऽहो भवता कृतो मे दंडस्त्वयामयि भूतो यदविप्रलब्धः न ब्रह्मबंधुषु च वा भगवन्न व ज्ञातु
म्यं हरेऽश्रुते एव धृतव्रतेषु १३ विद्यातपो व्रतधरान्मुखतश्च विप्रान् ब्रह्मात्मतत्त्वमवितुं प्रथमं त्वमस्मा
कं तद्ब्राह्मणान्परमसर्वविषयसुपासिपालः पशूनि वविभो प्रगृहीत दंडः १४ यो सौ मया विदितत
त्त्वदशासभायां क्षिप्रोदुरुक्तिविशिखैरगणय्य तन्मा अर्वाक्यं तंतमर्हत्तमनिंदया पातदृष्ट्या इय
स भगवान्मम केन तु ध्येत् ॥ १५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ हो माप्येवं समीढां संव्रह्मणा चानुमंत्रितः कमेसं

तानयामास सोपाध्यायात्विगमिभिः १६

हे परम उक्तं १४ अत्र च प्रत्युपकारो नास्तीत्याह यो साधिति अविदिततत्त्वदृशोऽप्राप्ततत्त्वज्ञानेन तत्त्वमगणय्य विस्म
त्य अर्हत्तमनिंदया अर्वाक्यं अधः पतंतं मामपातं रक्षितवान् स्वकृतेनेव अनुग्रहेणैव तु ध्येत् नमयात अतिकर्तुं शक्य
मित्यर्थः १५ अनुमंत्रितोऽनुज्ञातः उपाध्यायसहितैः अविगादिभिः अनुवर्तयामास १६ ॥ ५५ ॥

आवस्यायस्मात् अतः एकं भेदं शून्यं अत एव भयं भवतीति श्रुतेः जीवस्यापि वस्तुत एव भूत्वा तद्वैलक्षण्यार्थं मुक्तं मायं
प्रतिषिध्य अभिभूय स्वतंत्र एव सन्त यामाया पुरुषत्वं मनुष्यतादुमुपेत्य तस्यामायायां तिष्ठन् अपरिपुद्गुर्वेगादि
मानिवास्ते रामकृष्णवतारं तथा प्रतीयते भवानित्यर्थः अन्ये तु विद्योपाधयो मायाभिभूताः संसरन्ति अतस्त्वमेवैश्वरान
रुद्रादयः इति भावः अत एव सांभेदं दृष्टिं भगवान् वारयिष्यति अहं ब्रह्मा च सर्वं जगतीकारणं परमित्यादिना २६॥

अतिज कुतुः ॥ तत्त्वं न ते वयमनं जन रुद्रशापात् कर्मण्यवग्रहधियो
ग२ भवन् विदमः धर्मोपलक्षणमिदं विवृदध्वराख्यं ज्ञातं यदर्थं मधिदै
वमदोयवस्थाः २७

अतिजोपितस्यापराधं परित्यजतः स्तुवंति भो अनंजन उपाधिमलशून्य यद्यपि त्वमेवरुद्रादिरूपः तथा
पिनंदीश्वरशापात् कर्मण्येव दुर्गग्रहधियः संतस्तव तत्त्वं न विदमः किंतु धर्मस्यापुर्वस्योपलक्षणभूतं विवृत्तं त्रयी
प्रतिपाद्यमध्वराख्यं तवरूपमस्माभिर्ज्ञातं कीदृशो यदर्थं यस्य सिद्धये ~~अद्वैत~~ अधिदैवज्ञाधिकारेण अदो
व्यवस्थाः अत्र इयमेव देवदेवतानान्येत्येवं भूतानियमा इत्यर्थः यद्वा यवस्था इत्याख्यातं अजगमाद्यभा
वआर्षः यदर्थं अद्वैदं रुद्राद्यधिदैवरूपविशेषेण स्थितवानसीत्यर्थः २७

कृतहचःतिरुक्तप्रभाः सन्नजिह्वा गङ्गादवाचः ससाधुसाः तन्महिमाक्षुभितचिताः उपतस्थुः त्रुष्टुवुः २३ य
 स्यमहिमहिमानं प्रतिपुत्रार्वागवदतिर्येषांतेपियथामतिगुणंतिस्म अस्तुवन कृतः प्रकटीकृतीः नुग्रहार्थं विग्रह
 येनतं यद्यन्तेषां अर्वागवदतिर्येषांतेपियथामतिगुणंतिस्म अस्तुवन कृतः प्रकटीकृतीः नुग्रहार्थं विग्रह
 कारमाह दत्तदति गृहीतमर्हं सादनात्मयेनतं उत्तमेपात्रे आगते आसाद्यर्हणेषु समर्पितेषु प्रीत्या साहं
 पात्रमेव येन गृहीतमित्यर्थः यद्येकं प्रपेदे गृहीतमर्हं सादनोत्तमं यथा भवति तथा तद्गृहीत्वा प्रपद्यत्यर्थः गृही
 तत्तेजसा हतहचः सन्नजिह्वा ससाधुसाः मूर्ध्ना धृतांजलिपुटा उपतस्थुरधोक्षजं २३ अर्वागवृत्तयो
 यस्यमहित्वात्मभुवाद्यः यथामतिगुणंतिस्म कृतानुग्रहविग्रहं २४ दत्तौ गृहीत्वा हेरा सादनोत्त
 मं यज्ञेश्वरं विष्णुसृजो परगुरुं सनेदं दानुगैरुत्तमं दत्तगुणं प्रपेदे प्रयतः कृतांजलिः २५ **हच उवाच** ॥
 शुद्धस्वधाम्नुपरता विलबुद्धवस्य चिन्मात्रमेकमभयं प्रति सिध्यमायां तिष्ठंस्तु यैव पुरुषत्वमुपेत्य
 तस्यामास्ते भवानपरिशुद्ध इवात्मतत्रः २६ **वेतिपाठः** सुगमः गुणानुस्तवनप्रपेदेशरणं जगाम २५ दत्त
 शक्तिरुसदस्येश्वरगुर्वल्लेदयोषितः स्वयं श्रुतथा सिद्धयजमानी च लोकपाः योगिव्रत्ताग्निदेवाश्च स्तुवंति ज
 गदीश्वरं तथा गंधर्वविद्याधरा ह्येनाम्यप्यथैतैः ननु साक्षात् परमेश्वर एवरुद्रः तस्य ब्राह्मणपुत्रत्वेन जीवत्वमनु
 करणमात्राहं किमिति त्वया किमिति मेददृष्ट्याः सौम्यज्ञात इति मां भगवान् आह्वयसीत्याशंक्य प्रच्युत स्वरूप
 स्य जीवधर्मानाद्यं तावेव संगच्छते नान्यस्येत्याह शुद्धमिति स्वधाम्नि स्वस्वरूपेतिष्टं भगवान् शुद्धचिन्मात्रचेत

नाथनः शुद्धचेतः उपरतानित्यनिरुता अखिलाव

पः

भा० च०
२५

भृगुस्तु स्वभावतस्तत्त्वज्ञानहीना जीवाः अतोऽज्ञानं कृतं समदृष्टेष्टं क्षमसेत्याह यन्माययेति आत्मना
त्मनिष्ठितं अनुगतं तव तत्त्वं न विदंति प्रणतनामात्मवंधुश्च ३० ब्रह्मादयो न विदंतीति भृगुणोक्तं तदसहसा
नो ब्रह्मतत्त्वज्ञानमाविष्कुर्वन्नेवाह नैतदिति पदार्थभेदग्राहकैः इंद्रियैः गुणस्य इंद्रियस्य यद्वा ज्ञानार्थयोः
कारणस्य सत्त्वादेः ३१ इदंस्तु इंद्रियविषयः सर्वोपि मिथ्येति ब्रह्मणोक्तं महिमानमाह इदं तवैव पुराणिप

व३

भृगुरुवाच ॥ यन्मायया गहनयाऽपहतात्मवोधा ब्रह्मादयस्तनुभूतस्तमसि स्वपंतः ॥ नात्मनिष्ठितं तव
विदंत्यधुना पितृत्वं सोऽयं प्रसीदतु भवान् प्रणतात्मवंधुः ॥ ३० ॥ ब्रह्मवाच ॥ नैतत्स्वरूपं भवतोऽसौ पदार्थ
भेदग्रहः पुरुषोऽदीक्षितः ॥ ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य चाश्रयो मायामयाद्यतिरिक्तो यतस्त्व ॥ ३१ ॥ इ
उवाच ॥ इदमप्यच्युत विम्वे भावनं वपुरा नंदकरं मनोदृशां सुरविद्धि दत्तपत्नौ रुदायुधैर्भुजैर्दंडै
रुपयन्मम हृदि ॥ ३२ ॥ पत्न्य ऊचुः ॥ यज्ञोऽयं तव यजनाय केन सृष्टो विध्वंसः पशुपतिना च दत्तकोपात् त
नस्त्वश्वशयनाभशान्तमेधं यज्ञात्मन लिन रुचा दृशा पुनीहि ३३

पत्नमेव ननु प्रच्युतवदनिर्वचनीयतयाऽनुपपन्नं सुराणां विद्विषः क्षपयंतीति यतिर्भुजदंडैरुपलक्षितं ३२ सृष्टिजप
पत्न्यस्तु वति येषां तोऽयं तव यजमानाय त्वायष्टु केन ब्रह्मण पूर्वसृष्टः हेयज्ञात्मन तं नो यज्ञं न लिन रुचा कात्यादृशा
नेत्रेण पुनीहि पुवित्रं कुरु कथं भूतं यज्ञं शवाः शरत्तयस्मिन्नेति शवशयनं स ज्ञानं तद्वदाभाप्रतियस्य सचाक्षोः श
तमेधश्च उपरतोऽसवः मेधशब्देन पशुहिंसा दुःखबोलक्षणे शवमुदकं तत्र शरतरति तथाप्येतन्नाभेति संबोध

३३
तथा ३३
२५

सदस्यास्तु निरीक्षरोपि दक्षाध्वरे धनलोभेन स्ववृत्तिमनुचिंत्यातु तत्राविरक्तिमाशानाः स्तुवंति हेशरणादभ्रा
यप्रद उत्पत्य ध्वनि संसारमार्गे वर्तमानो अज्ञानां सार्थः समूहस्तेषां दौकः तद पादरूपं निवासं कदायास्या
मीति अशरणे विप्राममूने उरुक्लेश एव दुर्गे मत्स्थानानि यस्मिन् श्रान्त एवेगो व्यालस्तेना न्नीष्टे लक्ष्मीरुते यस्मिन्
विषयरूपामृगतस्माका यस्मिन् ॥ आत्माहंकारस्पदं गेहं च स एव ऊरुभारो यस्य सः दंडानि सुखदुःखादीन्येव स्वभ्रा

सदस्या ऊतुः ॥ उत्पत्य ध्वन्यशरण उरुक्लेश दुर्गे त कोग्र व्याला निष्ठे विषयमृगतस्मात्मगे
होरुभारः ॥ दंडस्वभ्रे खलमृगभयं शोकदोषस्तसार्थः पादौ कस्ते शरणं दकदायातिका मोपसृष्टः ॥
रुद्र उवाच ॥ तव वरद्वरां घ्रावाशिसेहा विलायेद्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणाहंणीये यदि रचित
धियं मां विद्यलोकोपविद्धं जपति न गणयेत् तत्त्वत्परा नुग्रहेण २५

णिगर्तीयस्मिन् खला एव मृगाव्याघ्रादयस्तेभ्यो भयं यस्मिन् शोक एव दावाग्नियस्मिन् कालेनोपसृष्टः पीडितः
२६ श्रीरुद्रस्तु पूर्वमनिंदादुःसहासीत् इदानीं ततां गणयामीत्याह तवेति आशिषा कामेनाशक्तैर्निष्कामैः
रचितधियं अभिनिवेशितचित्तं मामां अविद्यः विद्याहीनो लोकः यदि अपि विद्धं जपति आचारभ्रष्टं जल्पति त
तः जल्पनं तव यः परो नुग्रहः त्वत्परायणानां वायो नुग्रहस्तेन २७ रामरामरामरामरामरामरामरामराम

भा० च०
२६

लोकापास्तृष्वरत्नाभिमाना रूढा भगवत्सत्त्वमपश्यन् ऊचुः दृष्टव्यं कृतः असद्गृहेः पुंस्त्वमाविष्टलिङ्गात्वादस
त्प्रकाशरूपाभिः दृग्भिर्दिष्टैः अयं भावः शुद्धचित्तानां त्वं शुद्धचित्तमूर्तिर्भासि अस्माकं तु वहिर्मुखेन्द्रियाणां पंचभूतोप
लक्षितो जीवविशेष इवाभासि अतस्त्वमस्मदिन्द्रियगोचरो न भवसि धिगूष्मज्जीवितमिति ३७ योगेश्वरास्तदभेदेन भ
जतामनुग्रहभाक्कमन्यमानाः स्वाभिभूत्यभावेन भजतामप्यनुग्रहं प्राप्यमानाः स्तुवंति ध्यायां प्रयानिति विश्वात्मनि

लोकपाला ऊचुः ॥ दृष्टः किं नो दृग्भिरसद्गृहे स्त्वं प्रत्यग्द्रष्टा दृश्यते येन दृश्यं ॥ मायादोषा भवद्दीयाहि
भूमन्यस्त्वपष्टः पंचभिर्भासि भूतैः ३७ ॥ योगेश्वरा ऊचुः ॥ प्रयानते न्योः स्यमुत त्वयि प्रभो विश्वात्म
नीक्षेन्नपृथग्धियात्मनः अथापि भक्तेषां तयोपधावतामनन्यवृत्त्यानुगृह्णवत्सल इह जगदुद्भव
स्थितिलयेषु देवतो वदुर्भिद्यमानगुणश्चात्ममायया रचितात्मभेदमतयेस्वसंस्थया विनिवर्तते भ्रम
गुणात्मने नमः ३८

परब्रह्मणित्वयि आत्मनः पृथक्त्वेनैतन्न अग्रतः अमुष्मादन्यते प्रेष्टो नास्ति आत्मनो जीवात्पृथक्त्वेनैतत्ति वा वत्सलः भ
क्तप्रियेः अनन्यवृत्त्या भक्त्या अथ भवति भक्त्या भजतोऽनुग्रहेणेत्यर्थः ३८ अव्यभिचारिणी भक्तिः कथं स्यात् भजनी
यानां वदुत्वादित्याशङ्क्याहुः जगतः उद्भवादिषु देवतो जीवा दृष्टात् वदुर्धा भिद्यमाना गुणाय स्याः तया स्वमायया
आत्मानि स्वरूपे चित्ते ब्रह्मादिभेदमतिर्येन तस्मै स्वसंस्थया केवलरूपावस्थानेन च विनिवर्तते भ्रमो गुणाश्च तद्धेत

व आत्मनियन्तस्मै ३८

२६

सुषयस्तु कर्मोपनुतिष्टंतस्तत्पुण्येन तत्फलेन च युज्यंते भगवति तत्तद् भगवन्मालाव्यविस्मितास्तुवंति अनन्तिनंघ
रमानं यद्यस्मात् आत्मना स्वयं कर्मचरसि अनुतिष्ठसि न त्वज्यसे लिप्यसे यतश्च अन्ये विभूतये संपदे रश्मरी लक्ष्मी
मुपसेदुः भेजुः यद्वा यतरति साव विभक्तिकस्तसि यामित्यर्थः भे वांस्तु स्वयमेवानुवर्तमानां तानमन्यते वादि
यते ॥ ३४ ॥ सिद्धांतु तत्कथा सुखमभि नंदंतः सुवंति अयं नो मनो राजः तत्कथेव मृष्टं सुखं पीयूषं तन्न पीया नदी

सुषय ऊचुः ॥ अनन्वितं ते भगवन् विचेष्टितं यदात्मना चरसि हि कर्मना ज्यसे ॥ विभूतये यत उपसेदुरी
श्वरी नमन्यते स्वयमनुवर्तती भवान् ॥ ३४ ॥ सिद्ध ऊचुः ॥ अयं त्वे कथा मृष्टपीयूषं नद्यां मनो वारणः
केशदा वाग्निदग्धः ॥ तृषा त्रीवगाढो न स स्मारदा वं न निःकामति ब्रह्म संपन्न वेत्तः ॥ ३५ ॥ यजमानो वा
च ॥ स्वागतं ते प्रसीदेश तुभ्यं नमः श्रीनिवास श्रिया कांतया वाहिनः त्वामृजे धीशनां गैर्मखः शोभते शी
र्षहीनः कबंधो यथा पूरुषः ३६

तस्यां च वगाढः प्रविष्टो दावाग्नि तुल्यं संसारं तापं न स्मरति स्म न वर्तते निर्गच्छति ब्रह्म संपन्न वेत्तु ब्रह्मैकं प्राप्नुव
व ३५ यजमानो दह्यपत्नी स्तोति स्वागतं भद्रमागमनं जानाहे अधीश यथा शिरसा हीनः कबंधमात्रः पूरुषो गैः
करचरणाय वयवैः शोभने रपि न शोभते तथा त्वां विना केवलं प्रजाद्यं गैर्मखो न शोभते अतो नः श्रिया सह त्रायस
त्वद्भक्तान् कुर्वित्यर्थः ३६

भा० च०
२७

तस्मै नित्यं नमः करवा मः विद्याधराय नमः ॥ त्वन्माययार्थमपि पद्यकले वरेस्मिन् २

गंधर्वासरसस्तु वयं भिया केवलं सर्वानपि परमेश्वरत्वेनोपश्लोकयामः त्वमेव तु परमेश्वरः अन्ये तु त्वदंशा एवे
त्याहुः ॥ अंशांशा इति हे विभू मनु महत्तमा क्रीडाभांडं क्रीडोपकरणं विस्मयं दत्ता उं यस्य तस्मै नमः कर्मः ४३ वि
द्याधरास्तु केवलं विद्याभिः संपदः प्राप्यते ॥ अहंकारादिव्यामोहनिवृत्तिस्तु त्वत्कथाप्रवणं विना नास्तीत्याहुः ॥ अ
र्थपुरुषार्थसाधनं कलेवरं अभियद्य प्राप्य त्वन्मायया अस्मिन्ममैति चाभिमानं भूत्वा इममात्ममोहं युष्मकं
गंधर्वा ऊचुः अंशांशास्ते देवमरीचादय एते ब्रह्मेन्द्राद्या देवगणसुद्रपुरोगाः क्रीडाभांडं विष्मिदं
यस्य विभू मनेकं ताममात्ममिति दुर्मतिरुत्पद्येः स्वेः ॥ द्विप्रोप्यसद्विषयत्वालस आत्ममोहं युष्मक
यामननिषेवक उद्युतस्येत् ४४ **ब्राह्मण ऊचुः** ॥ त्वं क्रतुस्त्वं हविस्त्वं कुताशः स्वयं त्वं हि मंत्रः स
मिदं भूपात्राणि च त्वं सदस्यं त्विजोदं पत्नी देवताग्नि होत्रं स्वधा सोम आज्यं पशुः ४५ त्वं पुरा गंगं रसा
यामेहं प्रकरोदं द्रुया पयिनी वारणं द्रोणया स्तूयमानो नदस्त्री लया योगिभिर्वुजहर्षं त्रयीया नृप
यजः ४६
यत्तनिषेवकः उत्तुञ्चैर्बुदस्येत् परित्यजेत्तनान्यः ननु स्वेः पुत्रादिभिरधिस्तिप्रोदुः खितः सन्
परित्यजेत् देवनेत्याहुः द्विप्रोपि दुर्मतिः असत्सु विषयेष्वेव लालसात्स्मायस्य सः ४४ ब्राह्मणः स्तवंति त्वमि
ति त्रिभिः ४५ सदस्याः त्विजं श्रुत्वा गंगं पृथ्वीं रसायाः रसात्तलात् द्रुया वुजहर्षं विशेषेण उद्युतवानसि योगिभिः
स्तूयमानः हे त्रयीया त्रवेदमूर्ते यज्ञो यागः सूपक्तद्विशेषः क तुस्तदूयं यज्ञसंकल्परूप इति वा यज्ञः क

तुं कर्मयस्वेति वा ४५
२७

शब्दस्तौति नमस्तदिति ईक्षितं स्वीकृतं सत्त्वेन अतः भक्तादिफलप्रसावे त्रिसत्त्वगुणत्वं निगुणत्वं च कथमित्याशं
काह यस्य काष्ठांतत्वं नाहं वेदि अपरे ब्रह्मादयश्च न विदुः तस्मै ॥ ४० ॥ अग्निस्तु यज्ञमूर्तिं प्रणमति यस्य तेजसा सुसमि
द्धं प्रदीप्यते सोऽयं सोऽहं प्रसस्ते धरे हविर्वहामि तं यज्ञियं यज्ञाय हितं पालकं यज्ञं यज्ञमूर्तिं पंचविधत्वं मे तरेयक
उक्तं स एव यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासी चातुर्मास्यानि पशुसोम इति पंचभिर्यज्ञमंत्रैः स्विष्टं सुष्टुजितं त

शब्दस्तौति नमस्तदिति ईक्षितं स्वीकृतं सत्त्वेन अतः भक्तादिफलप्रसावे त्रिसत्त्वगुणत्वं निगुणत्वं च कथमित्याशं
काह यस्य काष्ठांतत्वं नाहं वेदि अपरे ब्रह्मादयश्च न विदुः तस्मै ॥ ४० ॥ अग्निस्तु यज्ञमूर्तिं प्रणमति यस्य तेजसा सुसमि
द्धं प्रदीप्यते सोऽयं सोऽहं प्रसस्ते धरे हविर्वहामि तं यज्ञियं यज्ञाय हितं पालकं यज्ञं यज्ञमूर्तिं पंचविधत्वं मे तरेयक
उक्तं स एव यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासी चातुर्मास्यानि पशुसोम इति पंचभिर्यज्ञमंत्रैः स्विष्टं सुष्टुजितं त
नमस्तेऽपि तसत्त्वाय धर्मादीनां च सूतये ॥ निर्गुणाय च यत्काष्ठां नाहं वेदाः परेऽपि च ॥ ४० ॥ अ
ग्निरुवाच ॥ यज्ञे जसाहं सुसमिद्धं तेजो हव्यं बहे स्वध्वर आज्यसिक्तं ॥ तं यज्ञियं पंचविधं च पंचभिः स्विष्टं यजु
भिः प्रणतोऽस्मि तत्पदं ॥ ४१ ॥ देवा ऊचुः ॥ पुरा कल्याणायै स्वकृतमुरीकृत्य विकृतं त्वमेवाद्यस्तस्मिन्सलिल उर
गेन्द्राधिप शयने पुमान् शोशे सिद्धे हृदि विमृशिता अध्यात्मपदविः स एवाद्यात्तोर्यः पथि चरसि भूत्या नवसि
तः ॥ ४२ ॥

याचश्रुतिः आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रोषडिति चतुरक्षरं यजेति स्वक्षरं ये यजाम इति पंचाक्षरं चतुरेव षट्कार इ
ति स्मृतिश्च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च द्रूयते च पुनर्द्वाभ्यां समे विष्णु प्रसीदति ॥ ४१ ॥ देवास्तु सेतयं च य
मिति देवाः तथापि जगदाद्यंतयोस्तु एव नान्यः कश्चिदित्याहुः पुरेति कल्याणायै प्रलये विकृतं कार्यं जातं उदरीकृत्य
संहृत्य त्वमेवाद्यः पुमान् चरगेन्द्राधिकशयनं शय्यातस्मिन् शेषे शयनं करोषि सिद्धेर्जनलोकादिवासिभिः वि
मृशता विचिंतिता अध्यात्मपदवीज्ञानमार्गो यस्य स एव त्वेदानीमहोः पथि चरसि प्रत्यहोसि अवसिरह

५५

तस्मादेवमेकं पश्यन्कृताद्यो भवतीत्याह त्रयाणां एको भावः स्वरूपं येषां ५४ स्वेन क्रतुना त्रिकपालेष्ट्या उभयतः
श्रंगेः प्रधानेन च ५५ स्वेन भागेन यज्ञावाशिष्ठेन उदवस्यते समाप्यते नेने त्पदवसानेनेन कर्मणा सोपा नित्य पि उपा
वदित्यनुषंगः ५६ उदवस्य उदवस्य कर्म समाप्य अवस्य रूपं यथा भवति तेनैवास्नातवान् स्वेनैवानुभावेनापराध

त्रयाणां मेकभावानां योनय पश्यति वैभिदां सर्वभूतात्मना ब्रह्मन्सदांतिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥ श्रीभैत्रेय
उवाच ॥ एवं भगवतादिष्टः प्रजापतिपतिर्हरिं अश्वित्वा क्रतुना स्वेन देवानुभयतो यजत ५५ रुद्रं च स्वेन भा
गेन द्युपाधावत्समाहितः कर्मणो देवसानेन सोमपानितरानपि ५६ उदवस्य सह विभिः सस्त्राववभृथं ततः ॥
तस्याऽप्यनुभावेन स्वेनैवावापराधमे धर्म एव मतिं दत्वा त्रिदशास्ते दिव्यययुः ५७ एवं दत्तायणी हित्वा सुती
पूर्वकलेवरं यज्ञे हिमवतः क्षेत्रे मेनायामिति शुश्रुम ५८ तमेव दायितं भूय आर्वृत्ते पतिमं विका अनन्यभावेक
गतिं शक्तिः सुप्तेव पुरुषं ५९ एतद्भगवतः शंभोः कर्म देहा ध्वरद्बुधः श्रुतं भागवता विष्णुदुर्वा नेव हस
तेः ६० इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं यशस्य मायुष्यमधौघमर्षणं येनित्यदाकर्ण्य नरोनुकीर्तयेत्तदधुना त्यज
कारवभन्निभावतः ६१ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वतुयस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सेवासिद्धये तस्माच्चपि ५० आर्वृत्ते भजते स्म अनन्यभावानामेकैव गतिः यतः प्रलये सप्ताशक्तिरीश्वरमिव ५१
ब्रह्मस्य तेः शिष्यान्मया श्रुतं ६० परंपवित्रं आकर्ण्य तथानुकीर्तयेत्सः आत्मनः परस्मादि अयं संसारव्यसनं सर्व

राधुनोति ६१ इति वतुयस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सत्त्वमस्माकं त्वदृष्टान्माकांक्षतां प्रसीदन्मस्माकार्ययज्ञमण्डुरेत्यर्थः नचाशंक्यतवैतत् यतस्तव नामि कीर्त्यमान ए
वयस्तविघ्राहयंति एवंप्रभावोयस्यतस्मै नमः ४७ इत्यनेन प्रकारेण सर्वैः कीर्त्यमाने हेमद्रविरसनिन्ये प्रवर्तये
मास ४८ सर्वात्मनया सर्वभागोक्तापि भगवान्निजानंदतटोपिसेनभागेनत्रिकपालपुरेण्डासेनप्रीयमाण इवदत्त
माभाष्यसंवाधवभाषे ४९ योहंजगतः कारणं आत्मा चैवस्म्य उपद्रष्टा साही च स्वप्रकाशश्च निरुपाधिश्च स एव ब्रह्मा

ध्याः

सप्रसीदत्वमस्माकमाकांक्षतां दर्शनंतेपरिभृष्टसत्कर्मणां कीर्त्यमानेनृभिर्नानियज्ञेशतेयज्ञविघ्नंक्षयंयंति तस्मै
नमः ४७॥ **मैत्रेय उवाच** इति दत्तकविर्यज्ञं भद्ररुद्रावमर्षितं कीर्त्यमानेदृषीकेशे संनिन्येयज्ञं भावने ४८ भ
गवान्सेनभागेन सर्वात्मा सर्वभावभुक् दत्तं वभाष आभाष्य प्रीयमाण इवानघ ४९॥ **श्रीभगवानुवाच** ॥ अहं
ब्रह्मा च सर्वश्च जगतः कारणं परं आत्मेष्ण उपद्रष्टा स्वयंदृगविशेषणः ५० आत्ममाया समाविश्य सोह्यु
णमयी द्विजः स जनरत्न नहरन्विषंदधे संज्ञां क्रियोचितां ५१ तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये केवले परमात्मे नि
ब्रह्मरुद्रौ च भूतानि भेदेनाज्ञो नुपश्यति ५२ यथा पुमान्नुस्वांगेषु शिरः पाण्यादिषु क्वचित् पारकावुक्षि
कुरुते एवं भूतेषु मत्परः ५३

च स एव ब्रह्मा च सर्वश्चेत्यन्वयः ५० कुत इत्यत आह अहमेवात्ममायामधिष्ठाय जगत्प्रादिकुर्वन् स च
सन् क्रियोचिता संज्ञाधारयामि तस्मिन्काले द्वितीये समाना समानजातोयै भेदा भेदरहिते ब्रह्मणि मयि ब्रह्मरु
द्रौ माप्नोति च भेदेनाज्ञः पश्यतीत्यर्थः ५१ विद्वांस्तु भेदेन पश्यतीति सदृष्टांतमाह यथेति ५३ ॥ ५५ ॥

भ० च०
२५

सुनीतिः सुरुविश्रुतायेतयोर्मध्ये ८ तयोः प्रियत्वे प्रपंचयन् ध्रुवचरित्रमाह पंचभिरध्यायेः सुरुचेः पुत्रसुतमसंज्ञं
लालयन् तमप्यंकारो हणचिकीर्षमाणं ९ गर्वोक्तिमेवाह त्रिभिः नेति नृपतेर्धिस्यमासनं नृपात्मजोऽपि भवा

जाये उन्नतपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरायत्सुतो ध्रुवः ८ एकदा सुरुचेः पुत्र
मंकमारोप्य लालयन् उन्नतमनारुरुक्षंतं ध्रुवं राजाभ्यनंदत ९ तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्त
नयं ध्रुवं सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सैर्षमाहातिगर्विता १० नवत्स नृपतेर्धिस्य भवानारो दुमर्हति
न गृहीतो मया यत्तं कुक्ष्यावपि नृपात्मजः ११ वालो सिवतनात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतम् नूनं वै दम्भ
वानयस्य दुर्लभं ये मनोरथः १२ तपसा राध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे गर्भं तं साधयात्मानं यदीच्छ
सि नृपात्मनम् १३ **मेरे य उवाच** मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविहः स्वसन् रूपादुद्धृतो यथा हिः हित्वा मी
षं तं पितरं स नृवाचं जगाम मातुः प्ररुदन् सकाशं १४ तं निःश्वसंतं स्फुरिताधरो वृक्षं सुनीतिरुत्सर्ग उद
हृत्वाल निशम्य तत्पौरमुखान् निर्गतां तं सा विवधेयद्वदितं सपत्न्या १५ सोत्सृज्य धैर्यं विललापवा
कदा वाग्निना दावलं ते ववाला वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोजश्रिया दृशा वाप्यकलामुवाह १६
नारो दुमर्हति १० ११ १२ पुरुषमीश्वरं १३ मिषं तं पश्यन्तं संनवाचं कुंठितवाचं १४ उदूह्य आरोप्य च

तः पुरजनमुखान् प्रुत्वा १५ शोकरवदावाग्नि
स्तेनदावाग्निगता एम तेनावस्थिता सावालापच
कार १६
२५

दत्तकन्यान्वये प्राप्ता दत्तयज्ञकथोदिता ॥ मनुपुत्रान्वये प्राप्ता ध्रुवचर्याचपंचभिः १ अष्टमे रुद्रारोक्तिरेवमस्तरतः
पुरात् निर्गतेन ध्रुवेणादत्तपसातोषणं हरैः ॥ २ ॥ एवतावमनुकन्यान्वयोक्तैर्नैव मरीच्यादीनां ब्रह्मपुत्राणां वंशावर्णिताः
तत्रावशिष्टं किंचिदाह सनकाद्या इति ॥ नावसन्नाश्रिताः उद्धरेत सोमैर्दृष्टिकाः अतस्तेषां वंशो नास्ति १ अधर्मोऽपि ब्रह्म

श्रीममैत्रेय उवाच ॥ सनकाद्यानरदश्च सुभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः नैते गृहान् ब्रह्मसुताद्यावसन् उद्धरेत सः १
मृषाः धर्मस्य भाष्यासीदंभं मायां च शत्रुहन् अस्तमित्युनंतनु निश्चिर्जगद्दे प्रजाः २ तयोः समभवत्सो
भो निरुक्तिश्च महामते ताभ्यां क्रोधश्च हिंसा च यदुरुक्तिः स्वसाकलिः ३ दुरुक्तौ के लिराधत्तभयं मृत्युं च सत्
म तयोश्च मिथुनं जज्ञे यातनानिरयस्तथा ४ संग्रहेण मया ख्यातः प्रतिसर्गस्तवानघ त्रिःश्रुत्वे तस्मै तु एण
विधुनोत्यात्मनो मलं ५ अथातः कीर्तयेवंशं पुण्यः कीर्तः कुरु बह स्वयं भुवस्यापि मनोहरं रंशं सज्जन्
नः ६ प्रियव्रतो तानपादौ शतरूपापतेः सुतो वासुदेवस्य कलयारक्षायां जगतः स्थितौ ७

उत्तस्तस्य वंशमाह मृषेति चतुर्भिः दंभः परप्रतारणं माया तदुचिता चेष्टा तयोः सोदरयोरापो दापत्य मधमं शितया
एवमुपपद्यते अप्रजः अपुत्रः २ निरुक्तिः शत्रुता यत्राभ्यां कश्चित्स्य स्वसा दुरुक्तिश्चेत्यर्थः ३ यातनातीव वेदना ४
प्रतिसर्गो नुसर्ग एव यदा प्रतिसर्गः प्रलयः अधर्मस्य भयहेतुत्वात् प्रतिसर्गत्वं एतत् एतं अधर्मवंशं पुण्यमिति वर्जनेन द्वारा
पुण्यहेतुत्वात् ५ मनोपुत्रवंशं हरैरंशे ब्रह्मा तस्यां शादेहजन्म यस्य ६ जगतोरक्षायां स्थितौ ७ ॥ ५५ ॥ ५५

भा० च०
३०

तमेवेत्यनेन सृष्टितं सर्वोत्तमत्वं प्रपंचयति नान्यमिति हस्तेन गृहीतं दीपवत्पञ्चयथा इतरैः द्रव्यादिभिः २३
संजल्पितं विलापितं अर्थस्यागमोयस्मात् तथाभूतं वचश्चाकर्ण्य २४ विस्मित इत्युक्तं तदेवाह अहो ते जः प्रभाक
नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनादुःखं दिते मृगयामिकं च न यो मृगयते हस्तगृहीतपद्मयाश्रियेतरैरं
गविमृगयमाणाया २३ श्रीमत्रेय उवाच ॥ एवं संजल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः संनियम्यात्सनात्ता
नं निश्चक्राम पितुः पुरात् २४ नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा चास्य चिकीर्षितं स्पृष्ट्वा मूर्धन्यघघ्रेन पालि
ना प्राह विस्मितः २५ अहो ते जः क्षत्रियाणां मानभंगममृष्यतां बालोऽप्ययं दृढाघघ्रे यत्समातुरसद्वचः
२६ श्रीनारद उवाच ॥ नाधुना प्यवमानं ते सन्मानं वापि पुत्रक लक्ष्यामकुमारस्य शक्तस्य कीडनादिषु २७
विकल्पे विद्यमानेऽपि न ह्यसंतोषहेतवः पुंसो मोहमृते भिन्ना यस्त्रोके निजकर्मभिः २८ परितुष्यन्त
स्ता ततावन्मात्रेण पुरुषः देवोऽप्यसादितं यावद्दीप्तोऽश्वरगतिं बुधः २९ अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनाव
रुरुत्सति यत्प्रसादसर्वेषु सोऽदृशराध्यमनोमम ३०
२५ विकल्पे मानापमानविवेके सत्यपि भिन्नानसंति किंतु मोहकल्पिता एव तदर्थः कुतः यत्सुखदुःखं वा तन्निज
कर्मभिरेव भवति यतः २६ २७ उपशमोपदेशेन निवर्तयति परितुष्यदिति षड्विः इश्वरगतिं वीक्ष्य २८ इश्वरा
नुकूल्यं विनानोद्यमाः फलहेतव इति ज्ञात्वा परितुष्येत्संतोषमेव कुर्यात् दुष्करश्च तव समुद्यम इत्याह अथेति २९

३० यस्य प्रसादमवरोधं प्राप्नुमिष्यसि ३०

३०

वृजिनस्य दुःखस्य मंगलमपराधं परेषु मां संस्थाः यतः परेभ्यो दुःखं ददाति यः सदतमेव दुःखं भुंक्ते १७ दु
र्भगया मया उदरे गृहीतः तस्या एव स्तन्येन वृद्धश्च दुर्भगत्वमेवाह यां मामिदं प्रयति भूयति भाष्येति वोढुं स्वीक
तुं विलज्जते वा शब्दाद्वासीत्यपि १८ पितृभार्यात्वेन समात्रा मातुः सपत्नीतयापि दुक्तं तपसाराध्यपुरुषमि

दीर्घं स्वसंती वृजिनस्य पारमपश्यती वालकमाहवाला मां मंगलं तात परेषु मां संस्था भुंक्ते जनोपत्तर
दुःखं दत्तं १७ सत्यं सुरुच्याभिहितं भवानेयं दुर्भगया उदरे गृहीतः स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां भा
ष्येति वोढुमिदं प्रयति मां १८ आतिष्ठत तात विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्रापि यदव्यलीकं आराधया धोक्ष जपा
दपद्यं यदीक्षसे ध्यासनमुत्तमो यथा १९ यस्यां द्विपद्यं परिचर्य विश्वविभावनाया तत्तु गुणभिपत्तेः अ
जोऽध्यतिष्ठत्स्वत्पारमेष्ठ्यपदं जितात्मससनाभिवंद्यं २० तथा मनुर्वे भगवान्पितामहो यमे मत्यापु
रुदक्षिणेर्मखैः दृष्ट्वाभिपेदेदुरवापमन्यतो भौमं सुरवंदिव्यमथापवर्ग्यं २१ तमेव साश्रयभृत्यवत्सलं सुमु
त्तुभिर्मृग्यपदाव्रुपक्षतिं अनन्यभावे निजधर्मभावेन मनः स्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् २२

त्यादितत् आतिष्ठ कुरु अध्यासनं यदीक्षसि १९ परिवर्त्य निषेव विश्वस्य विभावनाया पालनाय आत्मा स्वीकृता गुणा
भिपत्तिः सत्तु गुणधिष्ठानं येन तस्य जित आत्मा मनः ससन् प्राणश्च ये स्तै रतिवंद्यं २० एकमत्यासवं तिर्य्यामिदृष्ट्वा
२१ मृग्यापदाव्रुयोः पद्यति मार्गो यस्य तमेवाश्रयशरणं व्रज ततो भजस्व नान्यस्मिन्भावो यस्य तस्मिन् निजधर्मे

आविर्भवेति २२

क ३

भा० च
३१

अंवरुतिपाठे उत्संगाज्जातो नारदः स भगवान् तं त्रिविधं दत्तं वा दयन् हिताया अदिति ३१ निःश्रेयस्य अभिप्रेता
यस्य वंथाः कोसावित्यत आह भगवान् वासुदेवः अत एव तं भजे ४० ४० मधुवनारवं तं तं गच्छ यत्र मधुव
ने ४२ अध्यायमुनाद्याभापि आत्मना उत्तमानियोग्यानि देवतानमस्कारादीनि कृत्वा तेषामनियममउक्ताः अ

मे ३ य उ वा च ॥ इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान् नारदस्तदा प्रीतः प्रत्याह तं वालं सदा कथमनु कं पया ३१ ॥
नारद उ वा च जनन्याभिहितः पंथाः सर्वे निःश्रेयसस्य ते भगवान् वासुदेवस्तं भजतत्प्रवणात्मना ४
धर्मार्थकाममोक्षाख्यं यद्वैश्वदेव आत्मनः एकं श्रेयं हरेस्तत्र कारणं पादसेवने ४१ तत्तातगच्छ भद्रं
तेयमुनायातं तं शुचिं पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यं दाहरेः ४२ स्नात्वा नुसवनं तस्मिन्कालिंघाः
सलिलेशिवैः कृतोचितानि निर्वसन्नात्मनः कल्पितासनः ४३ प्राणायामेन निवृत्ता प्राणं द्रियमनो
मलं शनैर्बुद्ध्याभिध्याये मनसा गुरुणा गुरुं ४४ प्रसादाभिमुखं वीक्ष्य प्रसन्नवदने क्षणं सुनाशं सु
भुवं चारुकपोलं सुरसुंदरं ४५ तरुणं रमणीयं गमरुणोष्ठं हृत्तणुधरं प्रणताश्रयणं नृमं शरणं करुणं कवं ४६
सनकल्पनं च कुशादिभिः स्वस्तिकादिभिः ४७ प्राणं द्रियमनं सामलं चानुचलं बुद्धयेति प्राणायामप्रत्याहारेण ४८ पा
रमं माह अभिध्यायेदित्यातिषड्विः गुरुणा धीरेण मनसा श्रीहरिं सुरसुंदरं ४९ रमणीयं नृगानियस्य श्रीहृ
ष्यं दक्षिणं च अरुणं श्रीहृत्तणुधारेयतीति तथ्यातं अरुणं श्रीहृत्तणुधारेयतीति वा नृणां सुखकरं यद्वद

प्रं धनं सर्वं पुष्पा र्थे निधि सित्यर्थः ४६

निःसंगेन तीव्रयोगयुक्तेन समाधिना मृगयन्तोऽपि यस्य पदवी मार्गं न विदुः स देवो दुराश्रयः ३१ श्रेयसां काले वृद्ध
ते ३२ सुखदुःखयोर्मध्ये सुखे सति पुण्यं क्षीयत दुःखे सति पापं इत्यात्मानं तोषयन् तमसः पारं मोक्षं प्राप्नोति
किंच गुणैराधिकात्पुंस इति ल्यबुलोपेयचमी तद्वृत्ता प्रीतिकुर्यात् न त्वस्यामित्यर्थः अनुक्रोशं कृपां कुर्यात्सि

मुनयः पदवीयस्य निःसंगेनो रुजन्मभिः ॥ न विदुः मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना ३१ अतो निवर्ततामेष निर्व
धस्तव निष्फलः ॥ यतिष्यति भवान्काले श्रेयसां समुपस्थिते ३२ यस्य यद्देव विहितं स तेन्दुःख सुखयोः ॥
आत्मानं तोषयन् देही तमसः पारं मृष्यति ३३ गुणधिका नुदंति से दत्तं क्रोशं गुणधमात् ॥ मैत्रं समा
नादन्ति चेन्न तापैरनुभूयते ३४ ध्रुव उवाच ॥ सोऽयं समो भगवता सुखदुःखहतात्मना दर्शितः
कृपया पुंसो दुर्दृशोऽस्मिद्धिधेः सुयः ३५ अथापि मे नीतस्य क्षात्रं धोरमुपेयुषः स रुच्या दुर्वचो वा
लोभे नैर्न श्रयते हृदि ३६ पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधुवर्त्ममे ब्रूह्य स्मत्पितृभिर्वत्सन् न नै
रप्यधिष्ठितं ३७ नूनं भवान्भगवतो योऽगजः परमेश्विनः विनुदन्नरते वीणां हितार्थं जगतोर्कवर्त्त ३८
येन ननु तिरस्कारं समाना नोत्री ननु स्पृहो ३९ क्षात्रं स्वभावं प्राप्नुवता अत एव विनीतस्य दुर्वोक्ता एव
भिन्ने हृदि न श्रयते न श्रयते न तिष्ठति ३६ अन्यैराधिष्ठितं त्रिभुवनोत्कृष्टं पदं जेतुमिच्छोर्मे साधुवर्त्ममार्गं

वि ५

न ९

३५
३६
३७

भा० च०
३२

सलिलेति^श सेरुंवाकुरैः अन्यैरेवांशुकैः भूर्जत्वगादिभिः ५५ अधिष्ठातृमाह तद्व्यासं पाद्यद्रव्यमयी शिलादि
भिनिर्मितां पूजासाद्गुणहेतुनाह सार्द्धाभ्यां अभ्युत्तात्मा धृतचित्तः मितं वन्यं भुंक्ते इति तथा यत्करोति यत्करिष्य
सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वनैर्मूलफलादिभिः प्रासां कुरांशुकैर्वीर्चैर्बुलस्याप्रियया प्रभुं ५५ तद्व्या
द्रव्यमयी मर्चीदित्यंवादिषु चार्चयेत् आतृ प्राप्ता मुनिः शांतो यत वा कमित वन्यभुक् ५६ स्व
वतारचरितैरचित्य निजमायया करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्व्याये हृदयं गतं ५७ परिवर्ण्या भगवतो या
वत्पुर्वसेविताः तामंत्रहृदये नैव प्रयुज्यात्तं प्रमूर्तये ५८ एवं कार्येन सावचसा च मनो गतं परिच
र्यमाणं भगवान्भक्तिमत्परिचर्यया ५९ पुंसाममायिनां सम्यग्भजतां भाववर्धनः श्रेयोदिशं त्य
भिमनं यद्दुर्मादिषु देहिनां ६० विरक्तैश्चंद्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा तन्निरंतरभावे न भजेता
द्वाविमुक्तये ६१ इत्युक्तं संपरिक्रमप्रणम्य च नृपार्भकः यथो मधुवनं पुराणं हरेश्चरणचर्चितं ६२
ति ५६ तदानीमवतारप्राचुर्याभावात् ५७ पूर्वसेविताः सेवनं कारिताः आर्यत्वेन विहितं इत्यर्थः मंत्रहृदये
न ह्यदशाक्षरेण ५८ एवमुक्तीत्यामनोगतं यथा भवति तथा कार्यदिभिः भक्तिमत्या परिचर्यमाणे ५९ धर्मा
र्थकामेषु यद्यभिमनं तत्र श्रेयोदिशतीति द्वयोरन्वयः ६० विरक्तो भजेत् किमर्थं विमुक्तये ६१ हरेश्चरणभ्यां चर्चि

नम ४

संस्तुतम्
३२

पुरुषं पुरुषं लसंगं युक्तं ४७ कौस्तुभाभरणं ग्रीवायस्य ४८ कांचीकलापेन पर्यसं परिवेष्टितं मनो नयनयो
वर्द्धनं हर्षकरं ४९ हृत्पद्मकरिकायां धिष्मा मध्यस्थानं तदाक्रम्य समञ्जतामात्मनि मनसि स्थितं

वं २

श्रीवत्सांकं धनश्यामं पुरुषं वनमालिनं शंखचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजं ४७ किरीटिनं कुंडलि
नं केयूरवलयाब्जितं कौस्तुभाभरणं ग्रीवाय कोशयवाससं ४८ कांचीकलापपर्यस्तं लसत्कांचननूपु
रं दर्शनीयतमं शान्तं मनो नयनवर्द्धनं ४९ पद्मानखमलिम्रैर्याचितं सद्भासमञ्जतां हृत्पद्मक
रिकाधिष्णमाक्रमात्मन्यवस्थितं ५० ॥ समयमानमभिध्यायेत्सानुरगावलोकनं नियतेनैकभूतेन
मनसा वरदर्षणं ५१ ॥ एवं भगवतो रूपं सुभद्रं ध्यायतो मनः निर्वृत्त्या पर्यात्तरां सपन्नं न निवर्तते
५२ ॥ जप्यश्च परमो गुह्यः श्रूयतामेन पात्मजं यं स प्र रात्रिप्रपठन् पुमान् पश्यति खेचरान् ५३ ॥ **उत्तमो मंत्रः**
गवते वासुदेवाय ॥ मंत्रः ॥ मंत्रेणानेन देवस्य कुर्याद्दुर्गौयी बुधः सपण्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालवि

म १

५० ध्यानमाह समयमानमिति नियतेन प्रागुक्त्याधारणया सुस्थिरे भागवित् ५४
एव अत एकभूतेन एकारेण धारणेन निविशेष्टेण निधानेऽपि दृष्टव्यं यद्वा यथोक्तमात्रमेव तदुक्तमे
कादशक्षधे नान्यानि चिंतयेद्भूयः सुस्मितभावेन मुखमिति ५१ समाधिमाह एवमिति तर्हि शीघ्रं सपन्नः सन्

५३ नमो मंत्रः ५३ द्रव्याण्येवाह ५४

मू० अथैतन्नमस्तु कमुपाधावत्समाधिना ७४ चतुर्थमपि वैमासं द्वादशे द्वादशे हनि २

भा० च० ७३ तृतीयं च त्रानयन् र्षदिवनयन्नुपाधावदित्यन्तयः ७४ ७५ प्रतिमासं माह्वारसंकोचतया योऽतिरेकं वक्तव्यं तानि
३३ तथैः भूतानि शब्दादीनि द्रियाणि च यस्मिन् तन्मनश्चाकृष्य ब्रह्म ध्यायन् ७७ धारयमाणस्य सतः तस्य तेजः सोऽहं अत्र

द्वितीयं च तथा मासं षष्ठे षष्ठेर्भको दिने तृणपर्णीदिभिः शीर्णैः कृतांतो भ्यर्चयद्दिभुं ७३ तृतीयं चान
यन्मासं नवमे नवमे हनि त्रायुभक्तौ जित्वा सोऽध्यायन् देवमधारयत् ७५ पंचमे मास्य तु प्राप्ते जित
श्चासौ नृपात्मजः ध्यामन् ब्रह्म पदे केन तस्योऽस्या एव रिवाचलः ७६ सर्वतो मनश्चाकृष्य हृदि भूतेन्द्रिया
शयं ध्यायन् भगवतोरूपं तद्रोक्षीत् किंच नापरं ७७ आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषं स्मरं ब्रह्मधारय
माणस्य त्रयो लोकाश्च कं पिरे ७८ यदेकपादेनैव पार्थिवाभक्तस्तस्योत्तदंगुष्ठनिपीडिता मही ननाम
तत्रार्द्धमिभेदं धिष्ठिता तरीव सवेतरतः पदे पदे ७९ तस्मिन् न भिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यास
मनन्यया धिया लोकानि रुच्छास निपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणां ययुर्हरिम् ट०

कुवंतः कं पिताः ७८ तस्यांगुष्ठेन निपीडिता आक्रांता सती मही तत्र तदा अर्द्धं न मानसमं शके अर्द्धशतस्य न
सकतात् अंशं शिरोरभेदाच्चैव सामानाधिकरण्यं रभेदे एव धिष्ठिता तरी नो यथा पदे पदे सव्यतो दक्षिणतश्च न मेतित
दत् ७९ अत्र दया श्रयमाह तस्मिन् भूवे विस्विष्मन्तर्कं विस्मन् आत्मनः सकाशात् अनन्यया धिया आत्मा भेदं दृष्ट्वा च
भिध्यायति किं कृत्वा असुं प्राणं न वद्वारं च निरुध्या विस्मात्मन्येकी कृत्य स्वप्राणानि

तथैकं वै विश्वप्राणविशेषो जात इति भावः ८०

भा०च०
३४

विवक्षितं तद्गुणवत्कृमिघृतं अतदिदं स्तुत्यादिकर्तुमजानंतं अस्य ध्रुवस्य च हृद्यवस्थितत्वात् ज्ञात्वा ब्रह्ममयेन
चेदात्मकेन शंखेन ४ भगवता प्रतिपादितामिरे प्रतिपद्येति शेषः प्रतिपद्यतामिति पाठेतां यदोक्तं कोपरिज्ञातः प
रात्मनोरीश्वरजीवयोः निर्णयः येन सः अतएव भक्त्याभावः प्रेमायस्य असत्त्वं स्थेय्येण परितः श्रुतं व्याख्यातं
उरुश्रवः कीर्तिर्यस्यतं ध्रुवदिति ध्रुवादिति स्थानं यस्येति भावनिर्देशः ५ ईशानुग्रहसंप्राप्तवागाद्यदुतवृत्ति

सतं विवक्षन्तमद्विदं हरिर्ज्ञात्वा स्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः ॥ कृतं जलिनं ब्रह्म मये न कं वुना पस्पर्शवात्सं
 कृपया कपोले ४ सर्वे न देव प्रतिपद्यतां गिरं देवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः तं भक्तिः भावो भ्यगुणदसत्त्व
 रं परिश्रुतो रुद्रप्रवसंध्रवक्षिति ॥ ५ ॥ **ध्रुव उवाच** ॥ योतः प्रविश्य मम वाचसि मां प्रसुप्तां संजीवयत्यखिल
 शक्तिधरसधाम्ना अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन् प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यं दी एक
 त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या मायास्वयोरुगुणयामहदाद्यशेषं सृष्ट्वानि विश्य पुरुषस्तदसद्गुणे

भिः द्वादशदित्यसंकाशैः श्लोकैरसौ हरिं ध्रुवः यो मे प्रसुप्तालीनां धावं अन्याश्च प्राणानां द्रियाणि स्वधाम्ना विच्छ
त्वा संजीवयति यतः अखिलाश्च ह्युरादिज्ञानक्रियाशक्ती धारयतीति तथा पुरुषाय अतर्क्यमिणे इ ननु वागा
हं द्रियशक्तिधरा वद्भास्यः प्रसिद्धानाहमि त्यत आह एक इति अनुविश्य पुरुषो तर्क्यमित्वमेकं एव तस्य मा

३५
यायाः असदुल्लेखिंद्रियादिबुद्ध्यनः सनतनदेवकर्मोन्नते
वभासिनवल्लभातिरेकेशानक्तिगशक्तिधरः कश्चिदस्मि
त्यर्थः ७

एवं प्राणनिरोधं कदाचिदपि न विद्यः अखिलसत्त्वधाम्नः सर्वप्राणशरीरस्य तत्र तस्माद्वृजिनान् लेशान् ॥ ८१ ॥ को सौ वातः कथं
च तस्मात्प्राणनिरोधं तत्राह उक्तानपादस्य पुत्रो मयि धिया विस्तरूपे संगतात्मा ऐक्यं प्राप्नोवर्तते इति ॥ ८२ ॥ इति चतुर्थः ॥ ८३ ॥
नवमेतु हरिस्तु त्वा लब्धा तस्माद्द्वारं ध्रुवः प्रत्यागत्या करोद्वाज्यं पित्रादत्र मितो र्यते एवं भगवद्वाक् न गतं भया ॥ १ ॥ सर्वे ध्रुवः यो
गविपाके नदीर्घं निश्चलया वा रुहा धिरूहं पुरतः स्थितमपि यदंतर्हृत्वा दसौ नापश्यत् तदा भगवत्ते वातः स्वरूपमाकुरु

देवा ऊचुः ॥ नैवं विदामो भगवन्प्राणनिरोधं चराचरस्य अखिलसत्त्वधाम्नः ॥ विधेहितनो वृजिनादि मोक्षं प्राप्ता वयं
त्वां शरणं शरणं ॥ ८१ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ मामैव वालं तपसा दुरत्यया निवर्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम ॥ यतो हिवः
प्राणनिरोधं आसीदौ तानपादिर्मयि संगतात्मा ॥ ८२ ॥ इति श्री महापुण्ये चतुर्थे स्कंधे ध्रुव चरि
त्रे ॥ ८३ ॥ श्रीमद्भगवत्पुत्रो मया उवाच ॥ त एवै सन्न भया उरुक्रमे कृता वनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपं सहस्रशी
र्षिततो गरुत्मतामधोर्वनं भृत्यदिदं क्षयागतः १ सर्वे धिया योगविपाकतीव्रयो ह्यप्यकोशे स्फुरितान्त
डित्प्रभं तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य वहिः स्थितं तदवस्थं ददर्श २ तद्दर्शने नागतसाध्वसः क्षिप्तो बबधता
गं विनमय्य दंडवत् दग्भ्यां प्रपश्यन्प्रपिबन्निवाभं कंचुं वनिवास्येन भुजैरिवास्तिषन् ३

अतस्तिरोहितमुपलक्ष्य व्युत्थितः सन्न तदवस्थं यादृशं तः स्फुरंतं तादृशम् २ आगतसाध्वसः जातसंभ्रमः
विनमय्य आनतं कृत्वा संभ्रम एवाह दग्भ्यां प्रपिबन्निव पश्यन् न वदंत आस्येन चुं वन्निवा वदंत भुजाभ्यां
॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

अतः कथाप्रवणयसंसर्गतिदेहीत्याह भक्तिरयि प्रवहतां सातत्येन कुर्वतां ननु मोक्षं किं वाचसेन महत्प्रगो न अंज
सा अयत्नतएव उरुणि वासनानियस्मिन् तनेषो पारंगमिष्यासि भगवद्गुरुं कथं वा मृतं तस्य पानेन मत्तः सन् ११
कथामृतपानस्य माह ते अतितरां प्रियमपि मर्त्यदेहं न स्मरंति नानुसंदधते ये च सुतादयः अदः म
र्त्यमनुसंख्याः तानपि केन स्मरंति ये कृतप्रसंगाः केषु भवदीयपदार्थविंदसौ गंधोलुब्धहृदयेषां ते
भक्तिमुक्तः प्रवहतां त्वयि मे प्रसंगो भूयाद नंतमहताममलाशयानां येनां जसोत्तरा मुरुव्यस
नं भवाद्धिनेषो भवद्गुरुकथामृतपानमत्तः ११ तेन स्मरंत्यतितरां प्रियमीशमर्त्यं ये चान्व
दः सुतमुद्गुरुवित्तदाराः ये त्वनुनाभभवदीयपदार्थविंदसौ गंधोलुब्धहृदयेषु कृतप्रसंगाः
१२ तिर्यङ्गनगद्विजसरीसृपदेवदेत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषं रूपं स्थविष्टमजते
महदाद्यनेकं नातः परंपरमवेद्यिनयत्रवादः १३ तु शब्देनान्येषां केवलयोगादिनिष्ठानां
देहाभिमानानिरुद्धिर्दर्शयति १२ एषानि यस्य हे परम अजते रदं स्थविष्टं विष्टं विष्टं पंककेवलं वेद्यि अ
तः परमीश्वरं न वेद्यि यत्रवादः शब्दव्यापारेनास्ति तद्ब्रह्मरूपं न वेद्यि अतोऽभिमानो न निवर्तत इति भा
वः १३

अपिचकिंवक्तव्यं वद्वाद्यो ज्ञानादिशक्तिधरानभवन्तीति यस्मात् ब्रह्मणोपि ज्ञानं त्वदधीनमेवेत्याह त्वद्वत्तया
वयुनज्ञानेन भवतं शरणं प्रपन्नं ब्रह्मादं विष्णुं च पश्यत् कथं सुप्तः पुरुषः प्रबुद्धः स न्यथा पश्यति तद्वत्
तु अतः आपवर्ग्यामुक्तास्तेषामपि शरणं कृतविदा सर्वद्रियजीवनेन तत्कृतमुपकारजनता कथं विस्मयते
एवं भूते त्वामभजंतः कृतघ्नारत्यर्थः ८ ये च सादृशाः कामाद्यर्थं भजति तेऽपि मूढा इत्याह नूनमिति भवा

प्र १
ति ३

त्वद्वत्तया वयुनयेदमचष्टु विष्णुं सुप्तं दुर्ध्ववनाय भवत्प्रपन्नः तस्यापवर्ग्य शरणं तव पादमूलं वि
स्मयते कृतविदा कथमार्तबंधो ८ नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते ये त्वां भवाप्ययविमोक्ष एमन्य
हेतोः अर्धं तिकल्पकतरुं कुणपोपभोग्यमिच्छंयत्स्पर्शं जंनरकेपि नृणां ९ यानिर्दृतिस्तनुभृतां
तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाप्रवणेन वा स्यात् सा ब्रह्मणि स्वतर्हि मन्यपि नाथमाभूत् किं त्वं
प्ययोजनमरणे तद्धिमोक्षे हेतुं त्वामन्यहेतोः कामाद्यर्थं भजति तेषां सितुलितान्यततां विमानात् १०
ते नूनं विमुष्टमतयः वंचितचिन्ताः यतस्ते कल्पतरुत्वा मर्चंति ततः कुणपतुल्येन देहेनोपभोगस्तु खमिच्छंति न
चेच्छा योग्यतदित्याह यत्स्पर्शं विषयसंबंधजन्यं सुखं तन्नरकेपि भवति ९ ननु स्वर्गादिकं सुखं सकामैः प्राप्यते
निष्कामभजनेन न स्यादित्यत आह येति स्वमहिमनि निजानंदरूपेपि माभूत् न भवतीत्यर्थः अंतकस्यासिना

सिना तद्वत्तया वयुनयेदमचष्टु विष्णुं सुप्तं दुर्ध्ववनाय भवत्प्रपन्नः तस्यापवर्ग्य शरणं तव पादमूलं विस्मयते कृतविदा कथमार्तबंधो ८ नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते ये त्वां भवाप्ययविमोक्ष एमन्य हेतोः अर्धं तिकल्पकतरुं कुणपोपभोग्यमिच्छंयत्स्पर्शं जंनरकेपि नृणां यानिर्दृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाप्रवणेन वा स्यात् सा ब्रह्मणि स्वतर्हि मन्यपि नाथमाभूत् किं त्वं प्ययोजनमरणे तद्धिमोक्षे हेतुं त्वामन्यहेतोः कामाद्यर्थं भजति तेषां सितुलितान्यततां विमानात् १० ते नूनं विमुष्टमतयः वंचितचिन्ताः यतस्ते कल्पतरुत्वा मर्चंति ततः कुणपतुल्येन देहेनोपभोगस्तु खमिच्छंति न चेच्छा योग्यतदित्याह यत्स्पर्शं विषयसंबंधजन्यं सुखं तन्नरकेपि भवति ९ ननु स्वर्गादिकं सुखं सकामैः प्राप्यते निष्कामभजनेन न स्यादित्यत आह येति स्वमहिमनि निजानंदरूपेपि माभूत् न भवतीत्यर्थः अंतकस्यासिना

ति किमु वक्तव्यम् १०

भा० च०
३६

सकामभजनादपि मोक्षमाप्नुयान् आह हे भगवन् पुरुषार्थः परमानन्दः स एव मूर्तिर्यस्य तव यस्यं आशिषो गन्ता
देः सकाशात् योशीः परमाफलं निश्चितकस्य तथा तेन प्रकारेण त्वमेव पुरुषार्थः इत्येवं निष्कामतया च न
नुभजतः यद्यप्येवं तथापि हे आर्यस्वामिन् दीनान् सकामान् यस्मान् भगवान् भवान् परिपालितं सारभया

सत्याशिषो हि भगवंस्तव पादपद्ममाश्रित्यानुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः ॥ अथैवमार्थं भगवान् परिपा
तिदीनान् वास्तेव वत्सकमनुग्रहकातरः स्मान् ॥ १७ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ अथाभिष्टुत एवं वै सत्संक
ल्पेन धीमता भृत्या नुरक्तो भगवान् प्रतिनन्दोदमं ब्रवीत् ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहं ते व्यवसि
तं हृदि राजन्य बालक तत्प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि स ब्रत १९ नान्यैरधिष्ठितं भद्रं यद्वाजि
सुध्रुवदिति यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां च क्रमाहितं मेढ्रांगो चक्रवत्स्थास्तु परस्तात् कल्पवासि

नान् २०
इत्येव यतः अनुग्रहे हि ताचरत्वे कातरः परवशः यथानवप्रस्तावास्त्राधेनुर्वत्सं दी
रपाययति वृकादिभ्योरक्षति च तद्वत् १७ १८ व्यवसितं संकल्पितं १९ तत्प्रयच्छामीत्युक्तं किंतु दित्यपेक्षा
यामाह नान्यैरिति सार्धं भ्यां हे भद्रध्रुवदिति निवासो यस्मिन् आहितमर्थितं धान्याक्रमणाय भ्राम्य
माणानां यशूनां बन्धनस्ते उभौ मेही तस्यां व लीवद्दृशमूहवत् अगंतरकल्पवासिनां परस्तादपि स्थास्तु

कृत्यनाशोऽप्यनन्तरं २०
३६

तदेव भगवदनुकंपयात्तद्रूपं द्वयं ज्ञात्वेष्टरूपमनुवर्णयन्नमस्करोति कल्यांतरति एतत्त्रैलोक्यं यः पुमान् श्रे-
 तेस्वस्मिन्नेव ह कुनवर्हिये स्य योगनिद्रारूढत्वात् अनंतसरवः शेषसहस्रयः नदंके शेषोत्संगे यस्य नाभिरेव सिं-
 धुः समुद्रः तस्मिन् रोहतीति तथा तस्मिन् कांचनलोकपद्मस्य गर्भे कर्णिकायां पुमान् तेजसी च ह्मा भवति तं
 प्रणतोऽस्मि रत्यर्थः १४ ननु ममापि स्वापाद्यवस्थात्वे को जीवादिशेष इत्यत आह त्वं तु येति रिक्तः जीवविलस

कल्यांतरति एतदखिलं जगद्वरेण गृह्णन् श्रेते पुमान् स्वदृगनंतसरवस्तदंके यन्नाभिः सिंधुरुहकांच-
 नलोकपद्मगर्भे पुमान् भगवते प्रणतोऽस्मि तस्मै १४ त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविवुद्धआत्मा कूटस्थ
 आदिपुरुषो भगवांस्त्राधीशः यद्बुद्धवस्थितिमखंडितया स्वदृष्ट्या दृष्टा स्थितावधि मखो वाति
 रिक्त आस्ते १५ तस्मिन् विमुक्तगतयो ह्यनिशंपतंति विद्यादयो विविधशक्तयः आनुपूर्वीत् तद्ब्रह्म विष्णु
 भवमेकमनंतमाद्यमानंदमात्रमविकारमहंप्रपद्ये १६

याः आस्तेति एषि वैलक्षण्यमेवाह त्वं नित्यमुक्तः जीवः स्तुता भ्रसान्मुच्यते त्वं परिशुद्धः स तु मलिनः त्वं विशुद्धः स त्व-
 ज्ञः त्वमात्मा स तु जडः त्वं कूटस्थः स तु विकारः त्वमादिपुरुषः सत्तादिमान् त्वं भगवान् भगहीनत्वं त्रयारण्यगुणानां
 मधीशः स तु परतंत्रः कुत एतद्वैलक्षण्यं यद्यतो बुद्धवस्थितिं बुद्धेस्तांतामवेस्थां अखंडितया स्वदृष्ट्या चिच्छत्वा दृष्ट-
 पश्यसि दृष्टेति तन्प्रत्ययातः अतो बुद्धवस्थितिमित्यत्र षष्ठाभावः तथा भूत एव त्वं स्थितो पालने अधिमखः यज्ञाधिपति

ति यस्मिन्नि
 तानममस्करोति यस्मिन्नि
 विमस्य भवो यस्मात् एक
 मखंडं आद्य अनादि १६
 त्वं नित्यमुक्तः
 त्वं कूटस्थः
 त्वं भगवान्
 त्वं भगहीनः
 त्रयारण्यगुणानां
 त्वं परतंत्रः
 त्वं अखंडितः
 त्वं चिच्छत्वा दृष्ट-
 त्वं पश्यसि दृष्टेति
 त्वं अतो बुद्धवस्थिति-
 त्वं अतो बुद्धवस्थिति-
 त्वं अतो बुद्धवस्थिति-

भा० च०
३७

मायाविनः सकामस्य यत्सु दुर्लभं हरेः पदं तदेकै नैव जन्मना लब्धायि स्वमात्मानं मनः असिद्धार्थं अप्राप्तमनोरथमि
व कथममन्यत पुरुषार्थविदपि २८ २९ तापसेवाह समाधिर्नेति सार्धे षड्विः नैके अनेके भवायस्मिन् बहुजन्मभ्य
स्तेत्यर्थः प्रणमस्तुत्यादिसमये गरुडाधिरुडस्य हरेः पादछायायां स्थितमात्मानं स्मरन्नाह छायायामुपत्येति एष

विदुर्वाचः सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरेर्मायाविनस्तत्त्वरणार्चनाजितं तत्तथाप्यसिद्धार्थमिवैकज
जन्मना कथं समात्मानममन्यतार्थविदः २८ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ मातुः सपत्न्या वा गवामो हृदि विद्धस्तु ता
न्मरन् नैव नुक्ति पतेर्मुक्तिं तस्मात्तपमुपेयिवान् २९ ध्रुव उवाच ॥ समाधिना नैक भवेन्नयस्य
दं विदुः सनंदादय ऊर्ध्वरेतसः मासैरहं षड्विमुष्य पादयोः श्वाया मुपेत्यापगतः पृथग्यतिः
३० अहो वत समानात्म्यं मंदभाग्यस्य पश्यत भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचेय दंतवत् ३१ म
तिविदूषिता देवैः पतद्भिरसहिस्सुभिः यो नारदवचस्तथ्यं नाग्रहीषमसत्तमः ३२

यतिः भेददृष्टिः सन् हाकष्टमिति भावः ३० अनात्म्य आचारमन्यत्वं अज्ञत्वं भवधेतुः पदं गत्वा यदंतवत् तदे
वयाचेयाचितवानस्मि ३१ अयज्ञत्वे कारणं संभावयति इति पतद्भिः मदपेक्षाया अर्थः प्राप्नुवद्भिः अतएवास
हनशीलैः नाधुना व्यवमानं ते इत्यादि सत्यमपि नारदस्य वचो यो न गृहीतवानस्मि तस्य मे मतिविदूषिता ३२

धर्म्याग्न्यादयो न तत्र रूपः वनौकसः स प्रश्रयः यत्प्रदक्षिणी कृत्य भ्रमं तश्चरंति २१ एतच्च राज्या नंतरं भवि
 ष्यतीत्याह प्रस्थित इति तुभ्यं पृथो दत्तावनं प्रस्थिते भक्तः वनं प्रति दीर्घगमने कृते स रक्षितारक्षिष्यति २२ त्वया
 असंकल्पितमपि मद्भक्तस्य तव द्रोहादेवं भविष्यतीत्याह त्वद्भ्रातर इति सा सुरुचिः प्रवेक्ष्यति २३ किंच दृष्ट्वा मां यज्ञो हृद
 धर्मो गतिः कश्यपः शक्रो मुनयो ये वनौकसः चरंति दक्षिणी कृत्य भ्रमं तोयसतारकाः २१ प्रस्थिते
 तु वनं पित्रा दत्तागां धर्मसंश्रयः षड्विंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिता व्याहतेन्द्रियः २२ त्वद्भ्रातृपुत्रमेव
 मृगयायां तु तन्मनाः अन्वेषती वनं माता द्वावागिनं सा प्रवेक्ष्यति २३ दृष्ट्वा मां यज्ञो हृदयं यज्ञैः पुष्कर
 दक्षिणेः भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अंते मां संस्मरिष्यति २४ ततो गता सिमत्स्थानं सर्वलोक नमस्क
 रंत उपरिष्ठाद्विभ्यस्त्वयतो नावर्तते यतिः २५ **मैत्रेय उवाच ॥** इत्यर्चितः स भगवान्तिदिश्यात्मनः
 पदं बालस्य पश्यतो धाम त्वमया ऊरु उध्वजः २६ सोऽपि संकल्पं विष्णोः पादसेवोपपादितं प्राप्य सं
 कल्पं निर्वाणं नाति प्रीतो भ्यगात्पुनरम् २७ यं प्रियामूर्तिर्यस्य तं २४ यतः स्थानात् अतिदिश्य दत्त्वा २६ संक
 ल्पं मनोरथं पादसेवया प्रापितं संकल्पस्य निर्वाणं संकल्पं मनोरथं पादसेवया प्रापितम् संकल्पस्य
 निर्वाणम् समाप्तिर्यस्मात् २७ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम ॥

संस्पर्शेन २

भा० च०
३८

नादेन
३२

ब्राह्मणविभिः पर्यस्तः परिवृतः ३६ अस्य गतो महिषो मध्ये उन्नमंति धायेकां शिविकां नरविमानमारुह्य ४० उपव
नस्याभ्याससमीपे विष्वक्सेनादि ३७ त्वोच्यते ३८ हतमशेषमधवंधनं वयस्य ४१ जोतः उद्दामो महान् मनोरथो यस्य
सदृशं रथमारुह्य कार्त्तस्वरपरिष्कृतं ब्राह्मणैः कुलदृष्टेः पर्यस्तो मात्यवंधुभिः ३९ शंखदुंदु
भिर्धाषेणवेणुभिः निम्बकामपुरां नृणां मात्मजा भीक्षणेत्सुकः ३९ सुनीतिः सुरुचिश्चास्य महिषो
रुक्मभूषिते आरुह्य शिविकां सार्धमुत्तमेनाभिजगमतुः ४० तदृष्टोपवनाभ्यास आयातं तरसारथान्
अवरुह्य नृपस्तर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः परिरंभं जंदोभ्यां दीर्घात्कंठमनाः श्वसनं विष्वक्सेनां क्रिसं
स्पर्शहताशेषाधवंधनं ४१ अथाजिघ्रन्मुकुर्मुक्षिशांतेर्नयनवारिभिः स्नापयामास तनयं जातो ह
ममनोरथः ४२ अभिवाद्य पितुः पादावाशीभिश्चाभिमंत्रितः नृनाममातरो रीर्षी सत्कृतः सज्जनो
गुणी ४३ सुरुचिस्तं स मुत्थाप्य पादावनतमर्भकं परिष्रज्या हजीवेति वास्य गद्गदया गिरा ४४ यस्य प्र
सन्नो भगवान्गुणेर्मेवादिभिर्हरिः तस्मै नमंति भूतानि निम्नमापमिव स्वयम् ४५
४२ अभिमंत्रितः पितुः पादावाशीभिस्तद्वत्तेन कृतसंभाषणः ४३ ४४ सुरुचाः प्रीतिर्न संभावितेत्याह यस्येति
नमंति अनुसरंति आयोपथा स्वयमेव निम्नदेशमवतरंति ४५ ॥ ३३

किंच देवीमिति प्रसुप्तः स्वप्नानिवपश्यत् द्वितीयेऽसत्यपि भ्रातृवद्भातव्यः शत्रुरिति दृष्ट्वा हृद्रुजा हृदयशोकेन तप्येता
यमनुभवामि ३३ किंच मयि प्रसाद्यत प्रार्थितं तद्यर्थं प्रार्थितमाह भवच्छिदमिति ३४ एतदेव सदृष्टं तमाह स्वराजं
निजानंदप्रयच्छतः सकाशात् अभिमानः क्षीणपुण्येन मया भिक्षितः याचितः क्षीणेनेति वादोऽत एव संबधः यथा अध

देवीमायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक् तप्ये द्वितीयेऽसति भ्रातृभातव्यहृद्रुजा ३३ मयैतत्प्रार्थि
तं वयं चिकित्सेव गता युषि प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुःप्रसादनं भवच्छिदमया चेहं भवं भाग्यवि
वर्जितः ३४ स्वराजं यच्छते मोक्षान्मानो मे भिक्षितो वत ईश्वरात् क्षीणपुण्येन फलीकारनिवाधनः
३५ मैत्रेय उवाच ॥ न वै सुकुंदस्य पदारविंदयोरजोऽनुषत्ता तभवाद्दृशा जनाः वांछन्ति तद्दास्य मतेऽर्थ
मात्मनो यदृच्छया लब्धमनः समृद्धयः ३६ आकर्ण्य तजमाया तसंपरेत्ययथागतं राजानम्रदधे भ
द्रमभद्रस्य कुतो मम ३७ अद्वायवाक्यं देवर्षे हर्षवेगेन धर्षितः वार्ताहर्तुरिति प्रीतो हारं प्रादात्मे हार्ध
नः ईश्वराश्च कवर्तिनः फलीकारान्सत्तुषतंदलकणान्याचेतद्वत् ३५ एवं निस्पृहत्वं तस्य युक्तमि
त्याह तस्य दास्यं विना अन्यमात्मनो न वै वांछंति यदृच्छयैवलब्धेन मनसः समृद्धियेष्वांते ३६ प्रस्तुतमाह आ
कर्ण्य संपरेत्यमत्वा आगतमाकर्ण्य यथानम्रदधे विष्ठासंनचकार अभद्रस्य मम भद्रकुत इति मत्वा ३७ एषा त्व

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः

भा० च०
३२

चत्वरमंगलं रथ्यामहासार्गः अट उच्यते परिनिर्मिताभूमिकामार्गोऽवोम २ः मृष्टाः संमार्जिताश्चत्वरदयोयस्मिन्
५१ सिद्धार्थः स्वधनशर्षपः अक्षताः यवाः ५२ उपजङ्ग यकिरन् सतीः सत्यः ५३ ५४ यत्र भवन्तीति मे ५५ कु
मृष्टचत्वरं रथ्यामार्गचंदनचर्चितं लाजाक्षतैः पुष्पफलैस्तंडुलैर्वदुभिर्युतं ५१ ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र
तत्र पुरस्त्रियः सिद्धार्थक्षतदध्यवुर्ध्वपुष्पफलानि च ५२ उपजङ्गः प्रयुज्जानावा सत्यादाशिषः सतीः
मृष्टचत्वरं दत्तगुणितानि प्राविशुद्धचनं पितुः ५३ महामणिवातमेधे सतस्मिन् भवन्तीति मे लालितेनि
तं पित्रान्यवसद्विदेववर्तं पयः फेननिभां शय्यादां तारुक्ता परिष्कृताः आसनातिमहाहीलि
यत्र गौकानुपस्कराः ५५ यत्र स्फटिककुटोऽसुमहासारकतेषु च मणिप्रदीपाश्चां तिलतलनारत्नसंयुक्ताः उ
द्यानातिचरम्याणि विचित्रैरमरद्रुमैः कूजद्विहंगमियुनेर्गायन्मत्तमधुव्रतैः वाप्येवेदय्यसोपानाः प
द्मात्पलकुमुदगीः हंसकारंडवैकुलैर्जुष्टाश्चक्राक्षसारसैः ५६ उन्नतपादोर्गर्भिः प्रभावतनयस्य
तं श्रुत्वा दृष्ट्वा द्रुततमं प्रपेदे विस्मयं पर ५७ वीक्ष्योऽवयसं तं च प्रकृतीनां च समतं अनुरक्तप्र
जं राजा क्रवं च केभुवपतिं ५८ आत्मानं च प्रवयसमाकलय्य विशंपतिः वनं विरक्तप्रातिष्ठद्विष्टशृणात्स
कुमुद कुमुदं पद्मादिमत्स्योवाप्यः ५६ ५७ ऊढवयसं प्राप्तयौवनं अनुरक्ताः प्रजायस्मिन् ५८ प्रवसंवृद्धं

जे ४

३२

जहतुः दधुतुः ४६ ४७ हेवीरसुवोद्धवमातः अभिषिच्यमानाभ्यांस्तनाभ्यां पयस्तदासुश्राव ४८ चिरं नष्टः दर्शनम
प्राप्तः रक्षितारक्षिष्यति ४९ ५० एवमिति व्यवहितं पित्रायुपलालनं परामृश्यते ५१ पुरं वर्क्यति तत्रेति चतुर्भिः स

उन्नमश्च ध्रुवश्चोत्तानावन्योन्यप्रेमविकलौ अंगसंगदुत्पलकादसौ घं मुकुतहनुः ४६ सुनीतिरस्यजन
नीप्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतं उपगृह्य जहावाधितंदगस्पर्शनिर्वृता ४७ पयस्तनाभ्यां सुश्रावने व्रजेः सलि
लैः शिवैः तदाभिषिच्यमानाभ्यां वीरवीरसुवोद्धवः ४८ तां प्राशं सुजनागतीं दिष्ट्या ते पुनश्चातिह
प्रतिलब्धश्चिरं नष्टो रक्षितामंडलं भुवः ४९ अभ्यर्चितस्त्वयानूनं भगवान्प्राणतार्तिहा यदनुध्यायि
नो वीरमत्युजिग्युः सुदुर्जयं ५० लाल्यमानं जनैरेवं ध्रुवं सभातरं नृपः आरोप्य करणीं हृष्टः स्तुयमानो
विशतुरं ५१ तत्र तत्रोपसंहि प्रैलं सन्मकरतोरणैः सर्वदेः कदलीसंभैः पूगपोतैश्च तद्विधैः ५२ चतुष
स्त्रववासः स्वकुमुतादामविलंबिभिः उपस्कृतं प्रतिहारमपां कुंभैः सदीपकैः ५३ प्रकारैर्गोपुरागारैः
शातकुंभपरिच्छदैः सर्वतोऽलंकृतं श्रीमहिमानशिखरद्युभिः ५४

बंदैः फलमंजरीयुक्तैः पूगनापोतैर्बालवृक्षैः तद्विधैः सर्वदैरुपस्कृतं प्रतिहारइत्युत्तरेण नवयः ५२ चतुषस्त्रववासं
सिचसजश्च मुक्तादामानि च तेषां विशिष्टं लंबनमस्तियेषु कुंभेषु ५३ गोपुरैर्गारैश्च शातकुंभाः परिच्छदाः परि

कुर्येष्टु विमानानां शिखरैश्चोद्यति यथा ५४

भा० च०
४०

तेपितकर्मसहमानाश्रमुमविध्यन् दिगुरां यथाभवतिषड्भिः प्रतिकर्तुमिच्छवः १० चित्रवाजैः विचित्रपक्षैः ११
धारसंपातेन छन्नो गिरिरिव नैवा दृश्यते १२ सूर्यतुल्यः १३ यातुधानेषु जयकाशेषु जितं जितमिति
नेपिचामुष्यमृष्यतः पादस्पर्शमिवोरगः शरैरविध्यन् युगपदिगुरां प्रविकीर्षवः १० ततः परिघनिस्त्रिं
शैः पाशाशूलपरम्वधैः शक्त्यष्टिभिर्भुशुंभिश्चित्रवाजैः शरैरपि अभ्यवर्षन् प्रकुपिताः सरथसह
साराथिमुद्वेष्टन् सत्प्रतिकर्तुमयुतानां त्रयोदश ११ श्रोतानपादिः सतदाशस्त्रवेगैरभूरिणा नो
वा दृश्यते छन्न आसारैरुपयोगिरिः १२ हाहाकारस्तदेवासीत् सिद्धानां दिवि पश्यतां हतो धमानवः
सूर्यो मग्नं पुण्यजगत्तारोवे १३ नदत्तु यातुधानेषु जयकाशेषु यो मृधे उदतिष्ठद्रथस्य नीहारा
दिवभास्करः १४ धनुर्विसूर्ययन्तुगं द्विषता खेदमुद्वहन् अस्त्रोघं व्यधमद्वारेण धनानीकमिवानि
लः १५ तस्य ते चापनिर्मुक्तौ भित्तावर्मा गिरिहारा कायाना विविशुस्तिग्मा गिरिमशनयो यथा १६
मलैः संछिन्नमानानां शिराभिश्चारुकुंडलैः उरुभिर्हंसमालाभिर्दोभिर्विलयवत्तनुभिः हरकेयूरमुकु
टैरुत्सीर्षममहाधनेः आसृताः स्तारणभुवैरेजुर्वीरमनोहराः १७
जयप्रकाशकेषु सत्सु १४ व्यधमत्संपूर्णयामास १५ वर्मालिकवचादि १६ शिरःप्रमुखैश्च स्तृताः प्रकीर्णा
विरेजुरिति द्वयोरन्यः १७

इति चतुर्थं नवमः ॥ १ ॥ दशमे भ्रातृ हंतृणां यक्षाणां मकरोद्धं एक एव बालकं गत्वा तस्य विक्रम उच्यते १ योषि
 तारत्नमिवानिमनोहरं १ कन्यारत्नं चेति वा २ युद्धे एण्ड्रोहिमवतिहतः अजावितपाठे युद्धे अस्य गतिं गतामृतं
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थ स्कंधे धर्मोपायः ॥ १ ॥ मेवैय उवाच ॥ प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमार
 स्पवैध्रुवः उपये मे भूमिनामतस्तु लोकवत्सरो १ इत्यायामपि भार्यायां वायोः पुत्रां महावतः पुत्रमुत्कल
 नामानं योषिदत्तमजीजनत् २ उत्तमस्त्वकृतो द्वाहो मृगयायां वलीयसः हतपुण्यजनेनाद्रौ सन्नातास्य ग
 तिं गता ३ ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपामर्षमुचाप्यतः जैत्रं स्यंदनमास्थाय गतः पुण्यजनालयं ४ गत्वा दीक्षी
 दिशं राजारुद्रानुचरसेवितां ददर्श हिमवद्वेण्यां पुरीं गुह्यकसंकुलां ५ दध्मौ शंखं वृहदाकुः खं दिशश्चा
 नुनादयन् येनोद्दिग्दृशः सत्तत्तु यदेवोन्नमनभ्रं ६ ततो निष्क्रम्य बलिन उपदेव महाभटाः अस
 हंत सन्तिनादमभिपेतु रुदायुधाः ७ सताना पतंतो वीर उग्रधन्वा महारथः एकैकं युगपत्सर्वानह
 न्वाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः ८ तैर्वैललाहलैर्नैस्तेरिपुभिः सर्वैरेव च मत्वा निरस्तमात्मानमाशंसन् कर्म तस्य तत्
 त्पर्यः ३ कोपामर्षस्य चाहं ह्येकं तेनार्पितो व्याघ्रः जैत्रं जयहेतुं पुण्यजनालयं श्रवकां ४ रुद्रानुचराभूतादयः ५ दध्मौ
 वादितवान् येन शंखनादेन हेततः उपदेवो यज्ञस्त्रियः ६ ७ एकैकं विभिस्त्रिभिः इत्येवं सर्वान् त्रयोदश युतानि
 यत्नान् युगपदहनत् जघान ८ ९

भा० च०
४९

तस्यैकल्याणं श्रांशं सन् प्रार्थितवन्तः ॥ २७ ॥ तव विपक्षान् शत्रून् नाशयतु श्रद्धा साक्षात् अंजसा सुखेनैव मृत्युतरति य
दिति वचनं **दशमः ॥** एकादशे तु यक्षाणां हयं दृष्ट्वा मनुस्ये ॥ आगत्य वरयामास ध्रुवं ततो पदेशतः एवं गदतां वच
नमुपदेशमिव निशम्य उपस्पृश्य आचम्य निर्मितनारायणस्रुं संदधे ॥ १ ॥ क्लेशा रागादयो यथा ॥ किं च तस्यार्षां स्रुं सर्व
ध्रुवे प्रयुक्ता मसुरैस्तां मायामतिदुस्तरां ॥ निशम्य तस्य मुनयः शमाशंसन्तमागताः ॥ २५ ॥ **मुनय ऊचुः ॥**
श्रोतानपदिर्भगवांस्तव शर्द्धुः धन्वा देवः क्षिणो त्ववनातिहरो विपक्षान् ॥ यन्नामधेयमभिधाय निशम्य चाह
कोनां जसा तरति दुस्तरमंग मृत्यु ॥ **इति श्री महापुराणे चतुर्थे स्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥** नि
त्रय उवाच ॥ निशम्य वदता मे व मृषीणां धनुषि ध्रुवः संदधे स्रुमुपस्पृश्य यत्राण्यणि निर्मितं १ संधीय
मान एतस्मिन्मायागुह्यकं निर्मिताः क्षिप्रं विनेषुर्विदुरक्लेशा ज्ञानोदये यथा २ तस्यार्षां स्रुं धनुषि प्रयु
जतः सुपर्णपुखाः कलहं सवाससः विनिःसृताः प्रावि विमुर्दिषु द्वलं यथावनं भीमरवाः शिखंडिनः ३ तै
स्तिग्मधारैः प्रधने शिलीमुखै रितस्ततः पुण्यजना उपद्रुताः तमभ्यधावन्कुपिता उदायुधाः सुपर्णमुक्ता
रुक्ताः इवाहयः ४ सतान्मुषकै रभिधावतो मधे निहंत वाहू रुरिरोधरोदरात् निनाय लोकं परमर्कमंडलं
नीरायणस्रुं तं अस्त्रं प्रयुजतः संदधतः सतः सुपर्णमायापुंखा मूलप्रांता
येषां कलहं सानां वासां सिपक्षायेषां तेशां विनिःसृताः इति द्रष्टव्यं उपरि शतशिलीमुखग्रहणान् ३ प्रधने युद्धे उन्नद्धा उ
ष्टिताः फण्येषां सर्पाणां पृथक्कैः वारैः निहंता वाहू दयो ये तान् परलोकं निनाय कथं भूता ऊर्ध्वरेतसः संन्यासिनोऽर्कमं

इति निमिषयंत्रजंति ५

४९

प्रायः वाकुत्सेन विवृक्लासंघिना अवयवायेषां १८ आततायिनां शस्त्रपाणिनां १९ इति बुवन्नित्यतस्तत्रापि न मायि
नामित्यादेरनुषंगः चित्ररथो ध्रुवः यत्नवान् प्रतियोगः पुनरुद्योगसस्माच्छंकितः मनः स्वतः वायो हतोः २० विस्फु
रंत्यस्तडितो यस्मिन्नेन त्रासयंतः सनयित्तवोऽशनयो यस्मिन् २१ ववृषुः निपेतुरित्यर्थः न सृजति शरीरमित्य

हतावशिष्टास्तेरणाजिगद्वदोगणाः क्षत्रियवर्गशायकैः प्रायो विवृक्लावयवाश्च दुदुबुर्भुगेंद्रविक्रीडि
तययपादव १८ अपश्यमानाः सतदाततायिनमहामधेकं च न मानवौ तसः पुरीदिहं क्षत्रपिना विशद्वि
षानमायिनं वेदविकीर्षितं जनः १९ इति बुवंश्चित्ररथः ससारथिं यतः परेषां प्रतियोगशंकितः सुस्त्रावश
वृजलधेरिवेति न भस्मतो दिक्षुरजो न दृश्यतः २० क्षणेनाद्यादितं व्योम घनानीकेन सर्वतः विस्फुरत इ
ति क्षुत्रासयं सनयित्तुना २१ ववृषुर्धुरीणास्तं कूपय वियम्व मेदसः निपेतुर्गगनादस्य कवं
धान्यग्रतो न घ २२ ततः खेदश्यत गिरिर्निपेतुः सर्वतो दिशं गदापरिधं निस्त्रिंशमुसलाः साश्मवर्षिणः २३
अहयोऽशनिनिश्वासावमंतोऽग्निरुषधेभिः अभ्यधावन् गजामत्राः सिंहवाप्राश्च यथशः २४ समुद्रकुर्ति
भिर्भीमः प्रावयत्सर्वतो मुखं आससाद महोद्गदः कल्यात इव भीषणः २५ एवं विधातुं नेका नित्रासयान्यमनसिना
ससृजुस्तिग्मगतय आसुयामा ययासुराः २६
सगासहस्रेष्वादिमेदसः पुंस्त्वमांषं मेदं सि अस्याग्रतो निपेतुः २७ साश्मवर्षिणः अश्मसहितं यद्वर्षत द्वंद्वतः २८ अशनिव
निस्वासायेषां २९ ३० त्रासनानि भयंकराणि तिग्माकूरा गतिः प्रवृत्तिर्येषां असुररक्षसादिशब्दे अदृशंतरयेन यत्तादृशं

ॐ
ग
ॐ

भा० च०
४२
श

नतः कृतार्थो भवतीत्याह संप्रसन्ने सति गुणो विमुक्तोऽनयवतत्कार्येण जीवेन लिङ्गशरीरेण निर्मुक्तः सन् निर्गुणसुखा
त्मकं प्राप्नोति १४ भ्रातृहन्तव भगवत्कृत्योक्तं इदानीं तु नात्मनो भ्रातृपुत्रादिसंबन्धः न चान्योन्यहन्तत्वादिकं मपीत्याह
दंभिः भूतैः पंचभिर्गणैर्देहाकारणपरिणतैर्योषितपुरुषश्चेति प्रसिद्धः तयोर्व्यवाया नैथुना संभूतियोषितपुरुष
यो रिहं ससारे भवति १५ एवं तावत्सर्गः प्रवर्तते एव यालकाकारणपरिणतैर्भूतैरेव स्थितिः हन्तदेहाकारणपरिण
संप्रसन्ने भगवति पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः विमुक्तो जीव निर्मुक्तो ब्रह्मनिर्वाण मृच्छति १४ भूतैः पंचभिर्गण
व्योषितपुरुष एव हि तयोर्व्यवाया संभूतियोषितपुरुष यो रिह १५ एवं प्रवर्तते सर्गः स्थितिः संयम एव
च गुणव्यतिकराद्राजनायया परमात्मनः १६ निमित्तमात्रे तत्रासीन्निर्गुणः पुरुष धर्मः व्यक्ताव्यक्तमि
दं विस्मयत्र भूमतिलोहवत् १७ सखल्विदं भगवान्कालशक्त्या गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यैः करोत्येक
तैव निहत्य हन्ता चेष्टा विभक्तः खलु दुर्विभाव्या १८

तैः संयमः सच परात्मनो मायया गुणानां व्यतिकरात् न तु स्वतः १६ ननु जडाणां देहानां वा कथं सर्गादिहेतु
स्वतत्राह निमित्तमात्रपुरुष धर्म इत्यत्र यस्मिन्निमित्ते सति कार्यकारणत्वकं विश्वं भूमतिपरि
वर्तते यथा अयस्कं ते मर्कटं निमित्ते सति लोहं प्रवर्तते तद्वत् १७ ननु सचेन्निमित्तं तर्हि तस्या विशेषाद्युगपदेव
सर्गादिजयं भवेत् अत आह सखल्विति कालशक्त्या क्रमेण गुणानां प्रवाहः दोभस्तेन विभक्तं सृष्ट्यादिविषयं वीर्येण

निर्गुणान्तरुगपदेव दोभस्तेन विभक्तं सृष्ट्यादिविषयं वीर्येण
दुर्विभाव्या १८
४२

तान् अनागसोतिरपराधान् ६ तमसोतरकस्यद्वारेण येन रोषेण ७ ननु मद्रुर्दंतारः कथमकृतेन सञ्चरन्
तत्राह नन्विति ८ सत्यपराधे चैतदुचितं न भवतीत्याह नायमिति परागद्वयपराभूतं देहमात्मानं गृहीत्वा प

तान् हन्यमानान् भिर्वीक्ष्य गृह्य काननागसश्चित्रयेन भूयसा श्रोत्रानपादिकं यया पितामहो मनुर्जगादोप
गतो महर्षिभिः ६ मनुर्ववाच अलं वत्सातिरोषेण तमो द्वारेण पाप्मना येन पुण्यजनाने तानवधीस्त्वमुनागसः
७ नास्मत्कुलोचितं तात कर्मैतत्सद्विगर्हितं वधो यदुपदेवासांस्ते कृतेन सा ८ नन्वेकस्यापराधेन प्रसंगा
दहवो हताः भ्रातुर्वधाभितप्रेन त्वया गभ्रातृवत्सलः ९ नायं मार्गो हि साधूनां हृषीकेशानुवर्तिनां य
दात्मानं परागद्वयपमुवद्भुतवैशसं १० सर्वभूतात्मभावेन भूतावासं हरिं भवान् आराध्या पदुराराध्य विस्मा
स्तत्परमं पदं ११ सत्त्वं ह्यनुध्यातुं सत्सु सामपि संमतः कथं त्ववद्यं कृतवाननु शिस्तं सततां व्रतम् १२
तितिक्षया करुणया मे आवाखिलजंतुषु समत्वेन च सर्वात्मा भगवान्संप्रसीदति १३

ना ३

शवीयया देहाभिमानादन्योन्यं घ्नन्ति तथा भूतानां वैशसं हि संति यत् १० त्वंचाल्ये साधुः सन्निदांती कथमन्यथा
कृतवानित्याह सर्वभूतात्माभावेनेति ह्यभ्यां ११ अनुध्यातः हृदि स्थितः ज्ञानी वा तत्सु सां हरिदासानां मपि साधुत्वेन संम
तः १२ सतां व्रतमेवाह महत्सु तितिक्षया नीचेषु करुणया समेषु मे आवाखिलेषु समत्वेन च १३ ॥ ३५ ॥ ५

भा० च०
४३

ननु कर्मादीनां जडत्वादीनां स्वरूपतोपि भिन्नत्वात् कथमैकं सत्यं तत्राह अयं कस्य अतएवाप्रमेयस्य तथापि स
त्वे हेतुः नानाशक्तीनाममहदादीनामुदयोयस्मात् इति चिकीर्षितमेव तावत्कोपिनवेद अथ स्वस्य संभवोयस्मा
त् तस्मिंश्चरं कोविदनकोपिवेद अद्वैतिपाठे सास्मात् अतस्तत्त्वज्ञानाभावात् विशेषांशो विवाद इत्यर्थः तथा च श्रुतिः
कोऽहं वेद इह प्रवोचत् कुतः यातः कुतः इयं विसृष्टिः श्रीदेवा अस्य विसृजनेनाथकोवेदयत आबभूव रत्यादि २३

अयं कस्य प्रमेयस्य नानाशक्त्युदयस्य च न वै चिकीर्षितं तात कोवेदाह स्वसंभवं २३ न चैते पुत्रकाभा
तुर्हन्तारो धनदानुगाः विसर्गादानयोस्तात पुंसां देवं हि कारणं २४ स एव विष्णुं सृजति स एवावतिष्ठति
च अथापि ह्यनहंकाराच्चाज्यतिगुणकर्मभिः २५ एषु भूतेषु भूतात्मा भूतेशो भूतभावनः स्वशक्त्या मा
यया युक्तः सृजत्यत्रिचपातिच २६ तमेव मृत्युममृतं तात देवं सर्वोत्तमोपेहि जगत्परायणं यस्मै वलिं
विश्वसृजो हरति गावो यथा वै न सिदाम यं विज्ञाः २७

अथ एव वदिस्यन् प्राकृतावुपयोगमाह न चैते भ्रातुर्हन्तारः उक्तमेव हेतुमत्तुवदंति विसर्गादानयोर्मृत्युजन्मनोः य
दा विसर्गः सृष्टिः आदानं संसारः देवमीश्वर एव हि कारणं २४ तथापि निलेपतामाह स एवेति २५ अनहंकार
त्वे हेतुमाह एष इति २६ सत्यमीश्वर एव कर्ता तथाप्यहंकारादिमयानृत्युक्तं शक्यमिति चेदत आह तमेव
तिचेतुभिः मृत्युमभक्तानां भक्तानां त्वमृतं उपेहि शरणं गच्छ तमेवैत्यवधारणे हेतुः यस्मै नासि को यामभि

वदन्ता गाव इव विश्वसृजोपि नामभिर्देवैर्विज्ञाः कृष्णः
सतो वलिं हरति तत्कारणं कर्म कुर्वन्ति इत्यर्थः २७
४३

ननुपित्रादिः सृजतिपालयतिराजादिः निहंतिचौरादिः नवीश्वरः तत्राहसरति जनेनपित्रादिनाजनंपुत्रादिकृत् अ
तस्तौरादिकंतन्मृत्युहेतुनामारयन्तकरः स्वयंतंतोऽनादिश्च अययः असीणशक्तिः अयंभावः पित्रादयश्चैत
उत्पत्त्यादिमतेन स्वातंत्र्येण कारणां किंतीश्वर एव नियंता सर्वकारणमिति १९ नचेवकुर्वतोपिवैषम्यप्रसक्तिः पक्ष
पातोभावादित्याहुद्वाभ्यां नवादिति मृत्युरूपस्य समं यथा भवति तथा प्रजाः कर्मभूताः विशतः तस्य साम्येपि भूते
षु फलवैषम्यं तत्कर्म तथात्वादिति सदृशं तमाह तंधावन्तमनुश्रीशः कर्माधीना भूतसंघाधावन्ति अनिलधावन्तम
सोनंतोऽतकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः जनंजनेन जनयन्तारयन्मृत्युनांतकम् १९ नवैस्यपक्षो
स्यविपक्षएववापरस्यमृत्योर्विशतः समंप्रजाः तंधावमानमनुधावन्त्यनीशायथारजास्यनिलयंभूत
संघाः २० आयुषोपचयंजंतोस्त्वथैवोपचयंविभुः उभाभ्यांरहितः स्वस्थोदुःस्थस्यविदधात्वसौ २१
केचित्कर्मवदंत्येनसंभावमपरेनृप एकेकालंपरेदैवंपुंसः काममुतापरे २२
उरजांसीवतत्रयथारितसांतमः प्रकाशजलाग्न्यादिप्रवेशेपिनानिलस्यवैषम्यंएवमीश्वरस्यापीतिभावः २०
अपचयंअकालमृत्योरपिरक्षा यद्वाअपचयंमशकादौअपचयंदेवादौस्वस्थत्वात्उपचयापचयाभ्यांरहितोऽसौ
विभुः दुस्थस्यकर्माधीनस्यविदधाति २१ एवंभूतश्चैश्वरः सर्वादिसंमतः विवादादिस्तुनाममात्रइत्याह केचि
त्पुंसः कामंवास्यायनादयः श्रुतिश्चकामोऽकार्षीत् कामः करोति कामः कर्ताकामः काममयितेत्यादि २२॥

भा० वे०
४४

३४॥ ३५॥ इति चतुर्थेऽकादशः ॥ १४॥ द्वादशेऽधनदेनाभिर्नंदितः पुरमागतः यत्तैरिष्टाहरेः स्थानमारुहो हेतुकीर्त्यते वैशसा
हृधानिर्वृत्तं ज्ञात्वा ॥ १॥ द्वित्रियदायादक्षत्रियपुत्रास्त्यजस्त्यक्तवानसि ॥ २॥ नचवेरस्यकारणमस्तीत्याह नेभवानिति ॥ अथ
यभावयामेत्युज्जमनोः ॥ ३॥ कथं तर्हि अहं हन्तेत्यादिवुद्धिस्तत्राह ॥ अहंत्वमिति ॥ आभातिप्रकाशते जायत इत्यर्थः ॥ अत
तंप्रसादयवत्सामुसंनत्याप्रश्रयोक्तिभिः ॥ नयावन्महतांतेजःकुलंनोभिभविष्यति ॥ ३५॥ एवंस्वायंभुवःपो
त्रमनुशस्यमनुध्रुवं ॥ तेनाभिर्नंदितः साकंमृषिभिः स्वपुरंययो ॥ ३५॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थं स्क
धमनुवाकमेकादशोऽध्यायः ॥ ११॥ मे ३ य ३ वा ३ ॥ ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुध्य वैशसादपेतमन्युं भगवान् धनेश्वरः ॥
तत्रागतस्त्वारण्यक्षकिन्नरैः संस्तुयमानो भवदत्तं तांजलिम् ॥ १॥ धनदत्तवाच ॥ भो भोक्षत्रियदायादप
रितुष्टोस्मितेनद्य यत्त्वपितामहादेशद्वैरदुस्त्यजमत्यज ॥ २॥ नेभवानवधीद्युक्षान्नयक्षाभ्रातरंतव
कालएवहिभूतानांप्रभुरप्ययभावयोः ॥ ३॥ अहंत्वमित्यपाथीधीरज्ञानात्पुरुषस्य हि स्वामिवाभात्यतश्चा
नाद्ययावंधविपर्ययो ॥ ४॥ तद्गच्छ ध्रुवमद्रं ते भगवंतमधोक्षजं ॥ सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतात्मविग्रहं
भजस्व भजनीयां क्रिमभावाय भवच्छिदं ॥ युक्तं विरहितं शक्त्या गुणमप्यासमायया ॥ ५॥
तद्ध्यानं तद्देहानुसंधानं यथाधियावंधः विपर्ययोः दुःखादिः तत्रस्माद्भुत्वा च भगवंतं भजस्वेत्युत्तरेणा
न्वयः सर्वभूतात्मविग्रहे यस्य मायया युक्तं विरहितं सगुणं निर्गुणं भेदेन ५ रामरामरामरामराम ॥

४४

तदा राधनं च तव सुशक्यमेवेत्याह यः पंचवर्षः सत्वंधमाराध्य त्रिलोक्या मूर्द्धि पदं स्थानं ते भेत्तव्यवानसि इदा
नीतमेवान्विष्टं अवलोकयेत्पुरेणान्वयः प्रत्यं चिः अक्षारिण्यस्मिन् क्रियाविशेषणं वा २८ हरिं ध्यायंतं प्रत्याह
अंगध्रुवं मुक्तविरोधे आत्मनि मनसि वा पाश्रितं अवस्थितं आत्मदृक् प्रत्यगृह्यैः सन् अयं भेदो यस्मिन्

यः पंचवर्षो जननी त्वं विहाय मातुः स पत्न्या वचसा भिन्नमर्मा वनंगतस्तपसा प्रत्यगृह्यमाश्रयते
भे मूर्द्धि पदं त्रिलोक्याः २८ तमेव संगतानि मुक्तविग्रहव्यपाश्रितं निर्गुणमेकमक्षरं आत्मानम
न्विच्छे विमुक्त आत्मदृक् यस्मिन् निदं भेदमसत्प्रतीयते २९ त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनंत आनंद
मात्र उपपन्न समस्तशक्ती भक्तिं विधाय परमांशन केरविद्याग्रंथि विभेत्स्यसि ममाहमिति प्ररूढ ३०
संयच्छरोष भद्रते प्रतीपं श्रेयसापरं श्रुतेन भयसा राजन्गदेन यथा मयं ३१ येनोपसृष्टा तुरुष्पा लोक
उद्विजते भद्रं नवुधस्तद्वशांश्चेद्विच्छन् भयमात्मनः ३२ हलनं गिरिशभातुर्धनदस्य च याकतम्

यज्जोषिवान् पुण्यजनान् भ्रातृघ्नान् त्रितयमर्षितः ३३
तदिदं यस्मिन् प्रतीयते तं २९ तदनेषणफलमाह त्वमिति तदनेषणकाल एव ३० उपदेशसारमाह संयच्छेति
छाभ्यां प्रतिपं प्रतिकूलं अगदेनोषधेन यथा लोकः रोगं नियच्छति ३१ येन रोषेणोपसृष्टा त्रयातीत ३२ अन्यच्च त्वं
तया कार्यमित्याह हलनमिति छाभ्यां यद्यतः जप्तिवान् ३३

भा० च०
४५

आत्मादेहः आत्मादिमायिकमपि पुनः कालेन सृष्टमनित्यमाकलय्य चिंत्य विशालां वदरिकाश्रमं १५ तत्र तत्कृतमंशं
गयोगमाह तस्यां शिवदाः मुहुं उदकं विगाद्य प्रविश्येति स्नानादिनियमाज्ज्ञाः विष्णुद्वेकारणरतिशमादयो यमाः
सनादीनि स्फुरन्मेवोक्तानि जितो मरुत्प्राणायामेन आहृतान्यक्षयिणेन भगवतः प्रतिनिधिभूते स्थले विराडूपेत नमो दे

आत्मस्त्रपत्यमुददो वलकोशमुद्धमंतः पुरं परि विहारभुवश्चरम्याः भूमंडलं जलधिमेखलमाक
लयकालोपसृष्टमिति सप्रययो विशाला १५ तस्यां विष्णुद्वेकारणः शिववार्विगाद्यस्तब्धासनं जितम
रुन्मनसा हताक्षः स्थले दधारभगवत्प्रतिरूप एतत्तर्ध्यायंस्तदव्यवहितो विसृज्य समाधौ १६ भक्तिं
हरौ भगवति प्रवहन्त जस्रमानंदवाष्पकलयामुद्धर्यमानः विक्रिद्यमानहृदयः पुलकाचितंगोनात्मान
मुस्मरदसावितमुक्तलिंगः १७ सददर्शविमानाग्रं नभसोऽवतरद्भुवः विभाजयद्दशदिशो रकापतिमिवोदि
त १८ तत्रानुदेव प्रवरो चतुर्भुजौ श्यामौ किशोरवरुणां बुजे क्षणे स्थिता ववष्टभ्यगदां बुवाससौ किरीटहारां

धार ध्यायन्त व्यवहितो ध्यातधेयभेदशून्यः सन् सामाप्रोस्थितः तत्र स्थूलवस्त्रे जते १६ एवमजस्रं नित्यं ह
रो भक्तिप्रकर्षणचहन् असौ ध्रुवो हमित्यात्मानं न सस्मार यतो मुक्तलिंगः त्यक्ते श्वरभिमानः तत्र हेतवः
आनंदवाष्पकलया विंदुप्रवाहणभिभूयमानः विक्रिद्यमानः द्रवत हृदयं यस्य पुलकेर्वा प्रांगः १७ १८
अनुअनंतरं देव प्रवरो दर्शयेत्तु वंगः गदामवष्टभ्य स्थितौ किरीटदिभिः सहितं चारुणीकुंडले ययोः १९

४५

काममशंकोचेन अविशंकितः निर्भयः अनंतरं अतिनिकटं ई सवराय चोदित इत्यनुवाद रूपेण कृत्वा कथं अतः
सच वप्ररति तस्यैव पो न रुक्तं ७ ८ इव क्रिया देवतानां कर्मसाध्यं फलं रूपं कर्म फलप्रदं चेत्पर्यः ९ सर्वस्य
त्मनि असर्वसर्वोपाधि वर्जिते १० ११ अभोगैर्यज्ञानुष्ठानैः १२ ॥ वहवः सर्वाः योगाः संवत्सरा वाय

वृणीहि कामं नृपयन्मनो गतमतस्त्वमौतान पदे विशंकितः वरं हेसिं वुजपादयो रनंतरं त्वां वयमंग
शुश्रुमः ॥ ६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ सरजराजेन वराय चोदितो ध्रुवो महाभाग भवतो महामतिः हरौ स्वप्ने च लिता स्मृति
यया त रत्ययत्नेन दुरत्ययं तमः ७ तस्य प्रीतेन मनसा तां दवेदु विलसतः पश्यतोऽतर्द्धे सोपि स्वपुरं प्रत्यप
द्यतः ८ अथायजत यज्ञे शंक्रातुभिर्भूरिदक्षिणेः इव क्रिया देवतानां कर्म कर्म फलप्रदम् ९ सर्वात्मन्यचु
ते सर्वे तीव्रो धाम किमु ह्यहम् एदं शतमनिभूतेषु तमेवावस्थितं विभुं १० तमेव शीलसंपन्नं ब्रह्मरूपं दीन
वत्सलं गोप्रारं धर्मसेतुनां मे निरे पितरं प्रजाः ११ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं शाश्वतमिति मंडलं भोगैः पुण्यदायं
कुर्वन् भोगैर्युभक्षयं १२ एवं बहुसंवकालं महात्मो विचलेन्द्रियः त्रिवर्गोपयिकं निता पुत्रायादान् नृपासनं
१३ मन्यमान इदं विश्वमायारचितमात्मनि अविद्यारचितं स्वप्नं गंधर्वनगरं तमं १४

स्मिन् तं कालं त्रिवर्गसाधनं नीत्वा अविचलानि संयतानि इन्द्रियाण्यस्य १३ इदं देहादिभगवन्नायया
आत्मनि स्वस्मिन् रचितं मन्यमानः अत्र अविद्यादृष्टि दृष्टं तयति अविद्यारचिते १४ ॥ राम राम राम

भा० च० मधुचवतेस्त्रवेतिमधुचुत् तांपाठांतरमधुचुतंयस्यात्तांश्चमृतस्त्रविणमित्यर्थः॥ कृतंनित्यंकर्ममंगलंवाच
 ४६ लंकरंयेन अभ्यवादयत् वचयामास॥ २७॥ तदेव रूपं हिरण्यमयं विभ्रतं न इयेष रेष्टत् ॥ २८॥ २९॥ दीनां हित्वा
 अगंदुर्गमं त्रिविष्टपं यास्यामीत्यन्वस्मरन् ॥ ३०॥ अवसितमभिप्रायं व्यवसायज्ञात्वा ॥ ३१॥ ३२॥ देवयानेन देवता
 श्रीमेत्रेय उवाच ॥ निशम्य वैकुंठनिशो ज्यमुखायोर्मधुचुतांवाचमुरुक्रमप्रियः ॥ कृताभिषेकः कृत
 नित्यमंगलो मुनीन्युणम्याशिषमभ्यवादयत् ॥ २९॥ परीत्याभ्यर्च्य धिष्णारं पाधं वभिर्वदन् ॥ इयेष
 तदधिष्ठानं विभ्रद्रूपं हिरण्यमयं २८ तदादुदभयोनेदुर्दंगपणावादयः गंधर्वमुर्याप्रजगुः पेतुः
 कुसुमवृष्टयः २९ सच स्वर्लोकमारोक्ष्य न सुनीतिं जननी ध्रुवः अन्वस्मरदगंहित्वा दीनां यास्ये त्रिवि
 ष्टपं ३० इति वावसितं तस्य व्यवसायसुरोत्तमो दर्शयामास ॥ देवीपुरोयानेन गच्छती ३१ तत्र तत्र
 प्रशंसद्भिः पथिवैमानिकैः सुरैः ॥ अ वकीर्य मारुणाददृशे कुसुमैः क्रमद्गामहान् ३२ त्रिलोकी देव
 यानेन सोतिव्रज्यमु नीनापि परस्ताद्यध्रुवगतिविस्मोपदमयाभ्यगात् ३३ यद्वा जमानस्य रुचवत् सर्व
 तोलोकास्त्रयोहनुभ्राजंते यन्नाव्रजन्तुषु येन तु गंहा व्रजति भद्राणि चरंतियेऽनिशं ३४
 गीण विमाने रतिवा मुनीन्सप्रधीनयि ततः परस्तात् यद्विस्मोपदं नदभ्यगात् ध्रुवगतिर्यस्य सः ३५ यद्वा जमानस्य
 पश्य रुचा लोका विभ्राजन्ति येऽननुग्रहनिष्कृपाः ते यन्नाव्रजन्तवन्तः ३६ ॥ ३५ ॥ ३५ ॥ ३५ ॥ ३५ ॥

दा २

तु २

४६

उत्तमगायः पुण्यश्लोकः तस्य किं करौ विज्ञाय मधुद्विषः पार्षत्प्रधानाविति हेतोः साध्वसेन संभ्रमेण विस्मृतप
जाक्रमः केवलं तस्य नामानि गृह्यन्तु नमान २० २१ २२ सुभद्रतर्जिणी शरीर तस्यैव विष्णुपदारोहाभिप्रायः अतीतप
त तर्जितवान् आवांतस्य पार्षदौ २३ सुदुर्जयत्वे हेतुः सरयः सप्तर्षयोऽपि यदप्राप्य केवलमधः स्थिताः पश्यन्ति

विज्ञायतावुत्तमगाय किं करावभ्युत्थितः साध्वस विस्मितक्रमः ननामनामानि गृह्यन्तु मधुद्विषः पा
षत्प्रधानाविति संहतां जलिः २० तं कृष्णपादाभिनिविष्टचेतसं वधां जलिप्रश्रयनमकंधरं सुनंद
नदावुपसृत्य सस्मितं प्रीत्योचतुः पुष्करनाभसंमतो २१ श्रीसुनंदनं यत्र चतुः भो भो राजन भद्रं ते वा
चं नो वहितः शृणु २२ यः पंचवर्षं स्तपसा भवान् देवमतीतपत् तस्याखिलजगद्धातुरावां देवस्य शा
र्दिणः पार्षदाविहसं प्राप्नोते तु त्वं भगवत्पदं २३ सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया यत्सरयोऽप्राप्य वि
चक्षते परं आतिष्ठत चंद्रदिवाकरादयो ग्रहर्क्षताराः परियंति दक्षिणं २४ अनास्थितं ते पितृभिर
नोरप्यंगकहिं चित् आतिष्ठ जगतां वंद्यं तद्विष्णोः परमं पदं २५ एतद्विमानप्रवरमुत्तमश्लोकमो
लिना उपस्थापितमायुष्मन् अधोदुत्तमहसि २६

यच्चंद्रादयः प्रदक्षिणं यथाभवति तथा एवं परिक्र
मन्ति आतिष्ठ अधितिष्ठ २४ २५ आयुष्मन् नित्यं विशरीरयानाभिप्रायमेव २६ रामरामरा न ॥

भा० च०
४९

श १

उद्दामं उक्तं यथो यस्य धनादेर्निमित्तं धीवं ध्रुवं स्थानं प्रापकं प्रमेयं प्रसंसाहं अथ मर्षणं पापनाशनं ४२
अच्युतप्रियस्य ध्रुवस्य चेष्टितं श्रुत्वा यावत् तत्तस्य भक्तिर्भवति ४३ तीर्थं महत्वा वासि स्थानं गुणायनं भवति
४४ समवाये सभायां ४५ नेष्टनिः कामः तत्र श्रवणं श्रौतैवात्मानं प्रतिसंतुष्टो भवतीति हेतोः सिद्धिमाप्नो
श्रीमेतरेय उवाच ॥ एतन्नेभिहितं सर्वं यत्पृष्टो ह मिह त्वया ध्रुवस्योद्दामस्य श्रुत्वा चरितं संसृतं सतां धनं
यशस्य मायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् स्वर्गं धीवं सोमनस्यं प्रशस्य मय मर्षणं ४२ श्रुत्वा तच्छ्रुत्वा भी
क्षणं च्युतप्रिय चेष्टितं भवेद्भक्तिर्मगवति प्रियस्या केशसंक्षयः ४३ महत्त्वमिच्छतां तीर्थं श्रोतुः
शीलादयोगुणाः यत्र तेजस्तदिच्छूणं मनो यत्र मनस्विनां ४४ प्रयतः कीर्तयेत्प्रातः समवाये दि
जन्मना सायं च पुण्यं लोकस्य ध्रुवस्य चरितं महत् पौर्णमास्यां सिनीवाल्या द्वादश्यां श्रवणे ध
वा दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेर्के दिनेपि वा ४५ श्रावयेच्छ्रद्धा नाना तीर्थपादपदश्रयः ने
ष्टं स्तत्रात्मनात्मानं सदृष्टुं तिसिध्यति ४६ ज्ञानमज्ञातं तत्त्वोपयो दद्यात्सत्यधेऽमृतं कृपालो
दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्यते ४७ इदं मया ते भिहितं कुरु ह ध्रुवस्य विख्यातविशुद्धकर्मणः
ह्रिवाभेकः कीडनकानि मातुर्गृहं च विस्तु शरणं योजयाम ४८ ॥

ति ४६ किंच सत्यधे भगवन्मार्गेऽमृतरूपज्ञानं यो दद्यात् ४७ ध्रुवस्य चरितं मया भिहितं मातुर्गृहं च ह्रिवा

४९

४९

अच्युतप्रियावांधवायेषां ३५ ३६ अनिमिषं अनसंन्योतिषां चक्रं यस्मिन् आहितं सत्प्रमति मेढ्राप्रहितो गंभीर
रवेगो गवांगण्डव ३७ आतोद्यं वीर्यं विनुदन्वादयन् प्रचेतसां ब्रह्मसन्ने भगवन्माहात्म्यप्रसंगेन ध्रुवमहिमा प्रति
पादनेन पशन्त्री नृभेता कानगायत् नूनमिति ३८ पतिरेव देवतायस्याः तस्याः सुतस्य यस्तपः प्रभावः तस्य तां गतिं

शान्ताः समदृशः सुदृष्टः सर्वभूतानुरंजनाः यांत्यंजसाच्युतपदमच्युतप्रियवांधवाः ३५ इत्युक्तानपदः पु
त्राध्रुवः कृष्णपरायणः अभूत्रयाणलोकानां दूडमणिरिवामलः ३६ गंभीरवेगोऽनिमिषाज्यातिषा
चक्रमर्पितं यस्मिन्नमतिकोरव्यमेदामिवगंगागणः ३७ महिमानं विलोक्यास्यतारदोभगवान्दधिः
आतोयंविनुदन्श्लोकान्सत्रेः गायत्यचेतसां ३८ नारद उवाच ॥ नूनंसुनीतेपतिदेवतायास्तपःप्रभा
वस्यसुतस्यतांगतिं दृष्ट्वाभ्युपायानपिवेदवादिनैवाधिगंतुं प्रभवन्ति किं नृपाः ३९ यः पंचवर्षागुरु
दारवाक्शरैर्भिन्नेनयातो हृदयेन दूयता वनंमदादेशकरोजितं प्रभुं जिगायतद्रक्तगणैः पराजितं ४०
यः क्षत्रवंधुर्भुवितस्याधिरूढमेन्वारुहक्षेदपिवर्षदूरीः षट्पंचवर्षा यदहोभिरत्यैः प्रसाद्यवैकुण्ठमवापतत्पदं
कलमधिगंतुं वेदवादिनशालाव्रजर्षयोपिनैव प्रभवन्ति अभ्युपायात्तु भगवद्वर्मान्दृष्ट्वापि किंपुनर्नृपाः ४१
ततः प्रभावं गतिं च विशिनष्टि ह्यभ्यां गुरुदारः प्रितपन्ती सुरुचिः तस्यावाक्शरैः निर्भिन्नेन हृदयेन वनं यातः सुत
अजितमपियो जिगाय वशीकृतवान् ४० तस्यापिरूढतेन प्राप्तिपदं यो भुवि क्षत्रवंधुः क्षत्रियो भवेत्सः तमनुवर्षस

महेश्वरविश्वेश्वरसंस्कृतोपाशक्त्यः दूरतआरा
हणमित्यर्थः कथंभूतपदं बद्धवापचववो शिष्यस्यसः अहो
रेवाहोभिः वक्तुं प्रसाद्य यत्तस्यपदमवापत्तत् ४९ ॥ ६५

भा० च०
४८

आत्मानं स्वरूपभूतं ब्रह्माऽवस्थानः आनुवन्तजानन् आत्मनो नान्यतद्देवत स्वयंतु सर्वस्मादन्यः सन् कथं भूतं
ब्रह्मनिर्वोणं शांतं अवबोधरसेनैकात्म्यस्य कथं व्यवधिन्नोयोयोगः स एवागितस्तेन दग्धकर्ममलशयः
यो वासनाचयस्य ८ जडादीनामिवाकृतियस्य तथा भूते लक्षितः अतन्मतिः न तेषामिव मतिर्यस्य सर्वज्ञ

आत्मानं ब्रह्मनिर्वोणं संन्यस्तमितविग्रहं अवबोधरसेनैकात्म्यमानंदमनुसंततं व्यवधिन्नोयो
गग्निदग्धकर्ममलाशयः स्वरूपमवस्थानो नान्यतद्देवत ८ जडाधवधिरेन तन्मूकाकृतिर
तन्मतिः लक्षितः पथिवालां प्रशांतद्विरिवानलः ९ मत्वा तं जडमुन्नतं कुलवृद्धाः समंत्रिणः वत्स
रंभपतिचक्रयवियां संभ्रमेः सुतं १० स्ववीथिर्वत्सरस्येष्टाभार्यास्ततः पशुमजान् पुष्पाणि तिग्मके
तुंचरषु मूर्ज्जिवसुंजयं ११ पुष्पाण्यस्य प्रभाभार्या द्वेषाचद्वेवभूवतुः प्रातर्मध्यं दिनं सायमिति द्यासन्
प्रभासुताः १२ प्रदोषो निशिथो बुध्दतिदोषासुतास्त्रयः बुध्दसुतपुष्करिण्यां सर्वतैजसमादधे १३ स
चक्षुः सुतमाकुत्यापत्न्यामनुमवापह मनोरसूतमहिषीविरंजान् नडुलान्सुतान् १४

चौ

त्वात् प्रशांतानि अर्चिर्विज्वालायस्थानलस्य तद्वत्स्थितः ९ यवीयां संतुक्तात्कनिष्ठं १० इष्टाप्रियाभा
र्यायस्य ११ १२ निशिथः निशीथः १३ ससर्वतैजाः चक्षुः संसंमनुंसुतमवाप मनोमहिषीनडुलाविरजान्
सुतान् पुरुप्रमुखान् बादशसुतान्सूत १४ ॥

४८

इति चतुर्थे द्वादशः ॥ एवं पंचमि रध्याये ध्रुव चर्या तु वर्णिता ॥ अथै कादश भिस्त्रिं पृथु चरित्र मुच्यते ॥ तत्र त्रयोद
शवत्सु पृथु जना ध्रुवान्वये अंगो वेणु पिता पुत्रा क्रौं यो ज्ञत इतीर्यते प्ररुढो भावो भक्तिर्यस्य ॥ अन्ववाये वंशे २ न
रदेन प्रचेतसां सत्रे वणिताः कथाः प्रष्टुं तन्माहिमानमाह मन्य इति ॥ देवस्य दर्शनं यस्य हरेः परिवर्त्या प्रकारः क्रिया

इति श्री महाभारत महापुराणे चतुर्थे स्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ सत उवाच ॥ निशम्य कौशार विरोप
वर्णितं ध्रुवस्य वैकुंठ पदाधिरोहणं ॥ प्ररुढो भावो भगवत्पथो ह्यजे प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रे मे ॥ १ ॥ विदुर उ
वाच ॥ के ते प्रचेतसां नाम कस्योपत्या निसुव्रत कस्यान्ववाये प्रख्याताः कुत्र वा सत्रमासत २ मन्ये महा
भागवतं नारदं देवदर्शनं येन प्रोक्तः क्रियायोगः परिवर्त्या विधि हरेः ॥ ३ ॥ स्वधर्मशीलैः पुरुषैर्भगवान्
यज्ञपुरुषः ३ न्यमानो भक्तिमत्तान् नारदेनेरितः किल ॥ ४ ॥ यास्तौ देवर्षिणा तत्र वर्णिता भगवत्कथाः
मह्यं शुश्रूषवे ब्रह्म नृकात्स्नैना चष्टु महं सिद्धिं ॥ ५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ध्रुवस्य चोत्कलः पुत्रः पितरि प्रस्थितेव
न सार्वभौमप्रियं नैष्ठुराधिराजासनं पितुः ॥ ६ ॥ स जन्मनो पशंतात्मानिः संगः समदर्शनः ॥ दद
श्लोके विततमात्मानं लोकमात्मनि ॥ ७ ॥

योगः पंचवीरात्रेयेन प्रोक्तः ३ स्वधर्मशीलैः प्रचेतसोभिः ४ ध्रुवस्य वंशजा तारुतिवत्सु ध्रुवस्य वंश
मनुकामति ध्रुवस्येत्यादिना पितुः सार्वभौमप्रियं नैष्ठुराधिराजासनं च ६ अनिष्टाया हेतुमाह सर

तिवत्सुभिः ७

भा० च०
४६

२५ अथातयामानि अगतवीर्याणि ॥ २६ ॥ २७ यत्तोगृहीतमेनोपिवाचं व्यसृजत् प्रायुक्तं ॥ २८ ॥ आकृताः ग्रहान्
सोमपात्राणि इह यज्ञेन गृह्णाति ॥ २९ ॥ इह जन्मनि तावत्सना कर्षदपि अघ्नं स्थितं कथं विज्ज्ञातस्य
घस्य सद्य एव प्रायश्चित्तैः क्षालनात् किंतु प्राक्तनमेकमघ्नमस्ति ॥ यद्यस्मात् इह गुरुणाधिकोऽपि त्वं
तमूचुर्विस्मितास्तान् यजमानमप्यस्त्वजः ॥ हवींषि दूयमानातिनते गृह्णाति देवताः ॥ ३० ॥ गजन्
हवींष्यदृष्टानि म्रक्ष्यासादितानि ते ॥ अंदां स्ययात्ते यामानि योजितानि धृतवृत्तैः ॥ ३१ ॥ न विदामे
ह देवानां हेलनं वयमग्रेऽपि ॥ यन्न गृह्णाति भागांस्तान् ये देवाः कर्मसाक्षिणः ॥ ३२ ॥ मैत्रेय उवा
च ॥ अंगो द्विजवचः श्रुत्वा यजमानः सुदुर्मनाः ॥ तत्प्रष्टुं व्यसृजद्वाचं सदस्योस्तदनुजया ॥ ३३ ॥ ना
गश्च त्याकृता देवान गृह्णाति ग्रहानि ह ॥ सदस्यतया वृत किमवद्यं मया कृतं ॥ ३४ ॥ सदस्यतयज
तुः ॥ न रदेवे ह भवतो नाघं तावन्मना कस्थितं ॥ अत्येकप्राक्तनमघ्नं यदि हेतु कृत्वमप्रजः ॥ ३५ ॥ त
था साधय भद्रं ते आत्मानं सुप्रजं नृप ॥ इष्टे पुत्रकामस्य पुत्रं दास्यति यत्तु कृ ॥ ३६ ॥ तथा भागधे
यानि गृहीष्यति दिवो कसः ॥ यद्यत्तपुरुषः साक्षादपत्या यहरिवृतः ॥ ३७ ॥ स्व२
जारहितः ॥ ३८ ॥ अतो यथा देवा ह विर्गृह्णाति तथा आत्मानं सुप्रजं साधय ॥ कथं साधनीयं तदा दुः ॥ इष्ट इति ॥ ३९ ॥ तथा
सति स्वभागान् गृहीष्यति ॥ यद्यतो हरिः साक्षाद्भूतः स्यात् ॥ अतस्तेन सह सर्वदेवा आगमिष्यति इत्यर्थः ॥ ४० ॥

स

४६

१५ १६ १७ अंगविदुरवागेववज्रंयेषां ॥ १८ ॥ मयनेहेतुः अराजक इति आद्यः पुरगामादीनां तेन रचितं वात् ॥ १९ ॥
यस्याः प्रजाया हेतोर्विनाः समर्थयो ॥ २० ॥ किंच अहः अपराधं ते उद्दिश्य आलक्ष्य ॥ २१ ॥ यतोऽयमधर्म इत्याह नाव

पुरुकुत्सं चित्रद्युम्नं सत्यवंतं धृतवृत्तं ॥ अग्निष्टोममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिविमुत्सुकं ॥ १५ ॥ उत्सुको जज्ञान
यत्पुत्रान्पुष्करिण्याषडुत्तमान् ॥ अगं सुमनसं स्वातिं क्रतुमंगकुशंगयं ॥ १६ ॥ सुनीथांगस्य यापत्नी सुषु
वेवेण सुत्वरं ॥ यदोः शील्यात्सराजविनिर्विणो निरगात्पुरात् ॥ १७ ॥ यमंगशेषुः कुपिता वा गवज्जामुनयः
किल ॥ गता सोऽस्य भूयस्ते ममं युर्दक्षिणं करं ॥ १८ ॥ अराजके तदालोके दस्युभिः पीडिताः प्रजाः जातो
नारायणं श्रेण पृथुराद्यः क्षितीश्वरः ॥ १९ ॥ विदुर उवाच ॥ तस्य शीलनिधेः साधोर्व्रक्षणस्य महात्म
नः ॥ राज्ञः कथमभ दृष्ट प्रजायद्विमनाययो ॥ २० ॥ किंचा होवेण मुद्दिश्य व्रह्मदंडमयुयुजन् दंडव्रतध
रे राज्ञि मुनयो धर्मं कोविदाः ॥ २१ ॥ नाव ध्येयः प्रजापालः प्रजाभिर्यवा नपि ॥ यदसौ लोकपालानां विभ
त्योजः स्वतेजसा ॥ २२ ॥ एतदाख्याहि मे व्रह्मन्सुनीयात्मज चेष्टितं ॥ अदधानाय भक्ताय त्वं परवरवित्त
मः ॥ २३ ॥ मे य उवाच ॥ अंगोऽयमेधराजविराजहारमहाक्रतुं नाजगमुर्देवतास्तस्मिन्नाहता ब्रह्मवादिभिः
ध्येयः अविज्ञेयोऽपि न भवति ॥ २४ ॥ परवरविदं मध्ये अतिश्रेष्ठः ॥ २५ ॥ अभावी पुत्रश्च काम्यकर्मणा वलाद्य ॥ २६ ॥
पादितो न सुखाय भवेदित्यो न यन्नं गस्य पुत्रोत्पत्तिं कृतमाह अंग इत्यादिना ॥ २७ ॥ एमशमशमशमशमशमशम

भा० च०
५०

विचक्ष्यदृष्ट्वा ४१ दुर्मनास्तस्य कुपुत्रनिंदावाक्यान् प्रायेणेति विभिः अप्रजायते रभ्यर्क्षितः तत्र हेतुः कुत्सितैरपत्तैः
संभृतं धारयतु मशकं दुःखं येन विदंति ४२ सर्वेषां सर्वैः सह आधिमान सीवथाः ४३ तत्र प्रजापदेशं पुत्रनाम
मात्रमपि आत्मनो मोहेन बंधनं यदर्थाः यन्निमित्ताः क्लेशदाग्रहा भवन्ति ४४ इदानीं निर्वेदहेतुत्वेन कुत्सितमेव

तं विचक्ष्य खलं पुत्रं शासनैर्विविधैर्नृपः यदा नृणां सितुं कृत्यो भृशमासं सुदुर्मनाः ४१ प्रायेणाभ्यर्क्षि
तो देवो यं प्रजाग्रहमेधिनः कदपत्य भृशं दुःखं येन विदंति निर्भरं ४२ यतः पापीयसी कीर्तिरधर्म
श्रमहान् नृणां यतो विरोधः सर्वेषां यतः आधिरनंतकः ४३ कस्तं प्रजापदेशं वै मोहबंधनमात्म
नः पंडितो वदुमन्येन यदर्थाः क्लेशदाग्रहाः ४४ कदपत्यं वरं मन्ये सदपत्याच्छुचं पदात् निर्विद्ये
तग्रहान्मत्तो यत् क्लेशनिवहाग्रहाः ४५ एवं स निर्विस्वमनो महाग्रहाग्रहा निशीथ उत्थाय महे
दयो दयात् अलब्धे निद्रो नुपलक्षितो नृभिर्हिंसागतो वेणुं प्रसुप्तां ४६ विज्ञाय निर्विघ्नं गतं पतिं
प्रजाः पुरोहिता मात्यसुहृद्गणदयः विचिकुरु र्व्यामतिशोककातरायथानि गृहं पुरुषं कुयोगिनः ४७

यत्प्रमभिनंदति कदपत्यमिति शुचं पदात् शोकानां स्थानात् वरत्वे हेतुः निर्विस्वमिति तत्कुतः यद्यतः कदप
त्याग्रहाः क्लेशनिवहा भवन्ति ४५ महता मुदयानां विभूतीनां मुदयो यस्मिन् तस्माद्गृहगतः यावेण सुप्तः सुप्तां
४६ प्रजाः पुरोहिता दयश्च विचिकुरुः अन्ये वितवतः तत्सुतं ये वसंतमपि न पश्यन्ति दृष्ट्वा तेनाह्वययेति ४७ ॥

वं २

५०

नन्वतितुष्टान्कामान्हरिः कथं दद्यात् तत्राह तांस्तानिति ३३ प्रजात्यये पुत्रोत्पत्तये शिपिषु विष्टाय पशुषु य
शरूपेण प्रविष्टाय तथा च मृतिः यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतिष्ठतीति ३४ तस्मादित्योग्य
तयाग्नेः ३५ पत्न्यै प्रादात् ३६ पुमांसं सृतेनेनेति तथा तन्प्राश्य पत्युः सकाशाद् गर्भमादधे अप्रजासती ३७ माता

तांस्तान्कामान्हरिर्दद्याद्यान्यान्कामयते जनः आराधितो यथैवैष तथा पुंसं फलोदयः ३३ इति
व्यवहितविप्रास्तस्य राक्षसप्रजातये पुरोडाशं निरवपन् शिपिविष्टाय विष्णवे ३४ तस्मात्पुरुष उत
स्थो देम मात्यमलावरः हिरण्यमयेन पात्रेण सिद्धिमादाय पायसं ३५ सविप्रानुमतो राजा गृहीत्वा
जलिनीद नं अवधाय सुदायुक्ता प्रादात्पत्न्या उदारधीः ३६ सा तस्य सवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्युरादधे
गर्भकाल उपवृत्ते कुमारं सुषुवेऽप्रजा ३७ सकाल एव पुरुषो मातामहं अनुव्रतः अधर्मांशोऽहं मृत्युं
तेनाभवदधार्मिकः ३८ स शरासनमुद्यम्य मृगयुर्वनगोचरः हंत्यसाधुर्मृगान् दीनान् चैरणोऽसावि
त्यरोज्जनः ३९ आक्रीडे क्रीडतो बालान् वयस्यानं तिदारुणः प्रमद्य निरनुकोशः पशुमारममारयत्
मातामहं मृत्युं मृत्योर्हि पुत्री सुनीया ३८ मृगयुर्लुब्धकः सन् तं दृष्ट्वा वैरणोऽसा वागच्छतीति जनः सर्वोऽप्य
रे चतनुकोश ३९ आक्रीडे क्रीडास्याने बालान् पशुरिवामारयत् ४०

भा० च०
५१

मूलतश्चाग्रतश्चदीप्तिप्रज्वलितेकाष्टेनमध्यवर्तिनापिपीलिकादीनां यथाउभयतोव्यसनं एवंतस्करेभ्यःपालका
ज्वदुःखं प्राप्नोति न्यर्थः ६ तदेवाहुः अराजकभयादिति अतदहं एः राजानर्हः अस्माकमध्यानिष्टं ज्ञातमित्या
हुः अहं यथापयः पोषः क्षीरेण पोषणं पोषकस्याप्यनर्थं विभक्तिं पुमानि ७ वेण इति निरूपितः निरुक्तोऽस्माभिः

अदीउभयतः प्राप्तं लोकस्य व्यसनं महत् दारुणमुभयतो दीप्ते द्रवतस्करपालयोः ६ अराजकभया
देष कृतो राजा अतदहं एः ततोप्यासीद्व्यत्ययं कथं स्यात्स्वस्ति देहिना अहं विपयः पोषः पोषक
स्याप्यनर्थं भूत ७ वेणः प्रकृत्यैव खलः सुनीयागर्भसंभवः निरूपितः प्रजापालः स जिघांसति
वेप्रजाः ८ तथापि सांत्वये मां मुनास्मांस्तत्यानकं स्पृशेत् तद्विद्वद्विरसहृतो वेणोऽस्माभिः क
तो नृपः ९ शांतिं तोयदि नो वाचं न गृहीष्यत्यधर्मकृत् लोकधिकारसंदिग्धं दहिष्यामः स्वतेज
सा १० एवमध्यवसयेनं मुनयो गूढमन्यवः उपद्रव्यावुवन्वेणं सांत्वयित्वापि सामभिः ११ मुन
य ऊचुः ॥ नृपवर्यनिबोधैतद्यत्ने विज्ञापयामहे आयुः श्रीवलकीतीनां तव तातविवर्धनं १२ ध
र्मः आचरितः पुसां वाङ्मनः कायबुद्धिभिः लोकान् विशोकान् वितरत्यथाऽनंत्यमसंगिनां १३

स्माभिः सांत्वयेम उपपत्तिभिः ८ प्रार्थयिष्यामः तस्य पातकं स्वस्य तत्यातकस्य श्रेष्ठे हेतुः तत्यातकं वि
द्विः ९ १० गूढो मन्युर्येषां सामभिः प्रियोक्तिभिः ११ १२ निक्रामानां आनंत्यमोक्षमपि १३ ॥ ॥ ॥

सास्रवः रुदंतः भर्तुर्विल्वं नाशं अदर्शनमित्यर्थः ॥ ४ ॥ इति चतुर्थे त्रयोदशः ॥ १२ ॥ चतुर्दशोऽनुपुत्रभयादंगे गते दि
जेः ॥ अभिषिक्तस्य वेणुस्य रोषसेवध उच्यते ॥ दैमदर्शिनः दैमचिंतकाः पशुसमानरूपतां पश्यन्तः ॥ १३ ॥ आसत्यादीनां

अलक्षयंतः पदवीं प्रजापतेर्हृतोद्यमाः प्रत्युसृज्यते पुरी ॥ इषीं समेतान् भिबंद्य मास्रवो न्यवेदयन्तो
रवभर्तुर्विल्वं ॥ ४ ॥ इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे चतुर्थस्कंधे अंगप्रवृज्य त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ अत्रैव यत्र
वाच ॥ अगवाद्यस्ते मुनयो लोकानां दैमदर्शिनः गोपृथसन्निवै नृणां पश्यन्तः पशुसम्यतां १ वीरमा
तरमाकृयसुनीयां ब्रह्मवादिनः प्रकृत्या संमतं वेणुसमभ्यधिचत्पतिं भुवः २ श्रुत्वानृपासनगतं वेणु
मत्युग्रशंसनं निलिल्युर्दस्यवः सद्यः सपत्त्रिस्ता इवा खवः ३ स आरूढो नृपस्थान उन्नद्धोऽष्टविभू
तिभिः अवमने महाभागांस्तथः संभावितः स्वतः ४ एवं मदांध उरसि कौनिरंकुश इव द्विपः पर्य
टनूर्यमास्थाय कं पयन्निवरोदसी ५ नयष्ट्वानदातव्यं न होतव्यं द्विजाः कंचित् इति न्यवारयद्ध
र्मभेदघोषेण सर्वतः वेणुस्यावेद्यमुनयो दुर्वृतस्य विचेष्टितं विमृश्य लोकव्यसनं कपोतुः स सत्रि
प्रकृतीनां असंमतमपि पाशांतरे प्रकृत्या स्वभावेनासंमतं २ चौरालीनावभूदुः ३ अरूढं नृपस्थानं राजास
नेयेन अष्टविभूतिभिः लोकपालैश्चर्यैः ४ सत्रिणः मिलिताः संतः ५ ५

भा० च
५२

२१ भर्तृस्त्रेहविदूरोयेषां २२ देहे भवंति नृपतेः अतो नृपतिरेवेष्टरः इति तदंश इति भावः २३ वलिचकरादिकं त्र
ग्रभुक् आराध्य २४ २५ तेनासक्तताः भगवां भव्या चायां २६ २७ २८ परिचक्षीत विनिंदेत् अमुं भंतेन विना
अवज्ञानं त्यमी मूढानृप रूपिणमीश्वरं नानुविंदन्ति ते भद्रमिदं लोके परत्र च २९ को यज्ञपुरुषो नाम
यत्र वोभक्तिरीदृशी भर्तृस्त्रेहविदूराणां यथा जारैकुयो वितां ३० विष्णुर्विरिंचो गिरिश इन्द्रो वायु र्यमो
रविः पर्जन्यो धनदः सोमः क्षिति रग्निरपां पतिः एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरुणा पयोः देहे भ
वंति नृपतेः सर्वदेवमयानृपः ३१ नैस्मान्नां कर्मभिर्विप्रा यजध्वं गतमत्सराः वलिचमह्यहरतम
त्रोऽन्यः को ग्रभुक् पुमान् ३२ मैत्रेय उवाच ३३ इत्थं विप्रययि मतिः पापीयानुत्पद्य गतः अनुनीय
मानस्तथा चानचक्रे भृष्टमंगलः ३४ इति तैसा कृतास्तेन द्विजाः पंडितमानिन भगवां भव
यां तस्मै विदुरचक्रुधुः ३५ हन्यता हन्यता मेषपायः प्रकृतिदारुणः जीवनं जगदसा वा मुकुरुते
भस्मसाद्भवं ३६ नायमर्हत्य सहृतेन रदेव वरासनं यो धियज्ञपतिं विष्णुं विनिंदत्यनपन्नपः ३७
को वै न परिचक्षीत वेणुमेकं मते शुभं प्राप्नुर्दृष्टमैश्वर्यं यदनुग्रहभाजनः ३८ इत्थं व्यवस्थिता
हंतुमृषयोरुदमन्यवः निर्जघ्रुकुं कर्तुं वैरं हतमच्युत निंदया ३९
कृतघ्ना मादुः यदनुग्रहविषयः सन्तीदृशमैश्वर्यं यः प्राप्नोति ३९ पूर्वगूढमन्यवः इदानीं गूढमन्यवः कुं

३०
कारिः ३०
५२

माविनशेन माविनश्यत् १४ असाधवीये मात्यास्तेभ्यो यथाशास्त्रं १५ १६ १७ सर्वान्लोकांश्च तत्पारमका नगरांश्च तत्प
लकान् यज्ञांश्च संगृह्णाति नियच्छतीति तं विचित्रैः यज्ञद्रव्यादिभिः भवाय समृद्धये स्वदेशान् तद्वासिनो जनान् अनुरो

सतेषां विनश्वरप्रजानां क्षेमलक्षणः यस्मिन् विनश्येत् पतिरैश्वर्यावरुह्यति १४ राजन् साध
मात्येभ्यश्चौरादिभ्यः प्रजान् यः स्तन्यपावलिङ्गह्ना निहृप्रेत्य च मोदते १५ यस्य राष्ट्रे पुरे वैवभगवा
न्यज्ञपुरुषः ईज्यते सैनधर्मेण जनैर्वर्णाश्रमात्मकैः तस्य राज्ञो महाराज भगवान् भूतभावनः
परितुष्यति विद्यात्मा तिष्ठतो निजशासने ॥ १६ ॥ तस्मिन् सुष्ठु किमप्राप्य जगतामीश्वरेश्वरे लोकाः स
पालाः ह्येतस्मै हरंति वलिमादताः ॥ १७ ॥ तं सर्वलोकां मरयज्ञसंग्रहं त्रयीमयं द्रव्यमयं तपोमयं
यज्ञैर्विचित्रैर्यज्ञतो भवाय ते राजन् स्वदेशान् नुरोद्धुमहंति १८ यज्ञेन युष्मादिषये द्विजोतिभिः
वितायमानेन सुरांकलाहरेः ॥ शिष्टाः सुतुष्टाः प्रदिशंति वाञ्छितं तद्देलनं नार्हं सिवीरवेष्ठितम् १९
वे ॥ उवाच ॥ वालिष्णवत यूयं वा अधर्मधर्ममानिनः ये वृत्तिदं पतिं हित्वा जारं पतिमुपासते २०
हुं अनुवर्तितुं १८ युष्मादिषये स्वदेशहरेः कलाः श्रृङ्गाः सुताः तेषां सुराणां देलनमवज्ञां १९ वालिष्ठाः श्र
जाः वृत्तिदं श्रान्नादिप्रदम् मां हित्वा २०

भा० व०
५३

अतः उपेक्षादोषपरिहाराय नांगस्येत्यादिविनिश्चित्यमहीयतेः **कुरुतरसाममंयतुरित्यन्वयः** संस्थातुं नाशं गंतुं य
द्वा **सृषय एव त्वं पतोलोका न्ना वारयन्** कथं भूताः कुंकारेण तान्निवारयितुं शक्ता अपितु किं तस्मिन्निवारणे तन्मारणा
दिदोषदर्शिनः न चोद्दामः न चोरापद्रुते हीनोपेक्षायां तपोहानिप्रसंगात् न चान्यतन्निवारकं राजानमकुर्वन् अंगवंशे
नांगस्य वंशो राजर्षेरेष संस्थातुमर्हति **अमोघवीर्यानिष्ठापावंशेस्मिन्केशवास्ययाः** विनिश्चित्यैव म
षयो विभिनस्यमहीयतेः **ममथुरुस्तरसा तत्रासीद्वा दुको नरः** ३॥ **काककुलोऽतिद्रुस्वांगो दुस्वबादु**
महाहनुः ॥ **द्रुस्वपा निमना सागोर का दस्ता ममूढजः** ३॥ **धितंतु तेऽवनतं दीनं किं करोमीति वादिनं**
निषीदत्यब्रुवंस्तान् सनिषादस्ततो भवत् ३॥ **तस्य वंशास्तु नैषादा गिरिकाननगोचराः** येनाहरजा
यमानो वेणुकल्पमुत्वरं ३॥ **इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे नैषादोत्पत्तिश्चतुर्दशोऽध्या**
यः ॥ १४॥ **मे य उवाच** ॥ अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीयतेः वा दुभ्यां मथ्यमानाभ्यामिथुनं समपद्य
त ॥ १॥ **तदृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः** ऊचुः परमं संतुष्टा विदित्वा भृगवत्कला ॥ २॥
छेदस्यानर्हत्वा दतो वेणुस्यैव देहं ममथुरितियोज्यं २॥ **वादुको वामनः तमेवाह** कौकिलः महत्यो हनुकपोलप्रांतौ यस्य
द्रुस्वोपादौ यस्य ३॥ **गिरिः काननगोचर आश्रयानतुपुरादिप्रवेशयेषा** तत्र हेतुः येन कारयेत्तासावहन् ततस्तस्य
वंशास्तथाभूताः ३॥ **इति चतुर्थं चतुर्दशः** ॥ १४॥ **ततः पंचदशे विप्रैर्मथनाद्वेणुवाकुतः** जातस्य तुष्ट्योरुक्तमभिषेकादृणा

॥ १॥ २॥
५३

स्वाश्रमपदं प्रति ऋषिभिर्गते गमने कृते विद्यायोगेन मंत्रसहितया युक्त्या ३१ पुंवद्भाव आर्षः सरस्वत्याः सलिले
आप्लुता इत्यर्थः ३२ तदा तूत्याता नवी ह्यभुवो भद्रं न भवे किमित्यादुश्च ३३ एवं मृशंत ऋषयः प्राप्ता स्थिताः तदा
धावतां चौराणां भरिः पांशुः समुत्थितः ३४ तत्र दातेषां लोकस्य धनं लुपतां जिघांसतां चोपद्रवमाया तथा चौरप्राय मरा

२४
ऋषिभिः स्वाश्रमपदं गते पुत्रकलेवरं सुनीयापालया मासविद्यायोगेन शोचती ३१ एकदामुनयस्ते
तु सरसं सलिला मुताः दुत्वाग्नीं सत्कथाम्भुक्रुरपविष्टाः सरितटे ३२ वीक्ष्योत्थिता न होत्याताना दुर्लभा
कभयं करान् अप्यभद्रमना यायदस्युभ्योन भवेद्भुवः ३३ एवं मृशंत ऋषयो धावतां सर्वतो दिशं पांशुः
समुत्थिता भरिश्चौराणां मभिलुपतां ३४ तदुपद्रवमाया लोकस्य वसु लुपतां भर्तुर्युपरते तस्मिन्नन्यो
न्येव जिघांसतां चौरप्रायं जनपदं हीनसत्त्वमराजकं लोकानां वारयं च तस्या अपि तद्दोषदर्शिनः ३५
ब्राह्मणः समदृक् शान्तो दीनानां समुपेक्षकः स्ववने ब्रह्म तस्यापि भिन्नभांडात्पयो यथा १

जकं हीनसत्त्वं च जनपदमाज्ञाय शक्त्वाप्यवारणे दोषदर्शिनो जनान् लुपतो लोकान् न वारयन्नित्यन्वयः ३५
शक्तानां क्षत्रियाणां श्रवारणे दोष इति किं वक्तव्यं समदृक् शान्तो विब्राह्मणोऽपि यदि दीनानां समुपेक्षको भवेत्तर्हि
ग २ तस्यापि ब्रह्म स्ववति १

सा

भा० च०
५४

३३

१३ देवीरवरासनं उत्तमासनं उत्तमासनं सलिलस्य स्रावो यस्मात् १४ देवालव्यजने १५ ब्रह्ममयं वेदमयं वर्मक
वचं तत्पत्नी श्रीः प्रियं संपदं ॥ दशचंद्राकाराणि विवानिकी शेषस्य तं त्रिसिखं शतचंद्रं चर्मरूपाश्रयं अतिसुंदरं
सोमिषिको महाराजः सुवासाः साध्वलं कृतः पत्न्या चिर्यालं कृतया विरेजेति निरिवापरः १३ तस्मै जहार धन
दो हेमं वीरवरासनं वरुणः सलिलस्रावमातपन्नं शशिप्रभं १४ वायुश्चालव्यजने धर्मकीर्तिमयी स
जं दद्रुः किरीटमुत्कृष्टं संयमनं यमः १५ ब्रह्मा ब्रह्ममयं वर्मभारती हारमुत्तमं हरिः सुदर्शनं चक्रं त
त्पत्न्या व्याहृतं प्रियं दशचंद्रमसि रुद्रः शतचंद्रं तथा विका सोमो मृतमयानश्चास्वष्टारुष्यश्रयं रथं त्र
निराजगवं चापं सूर्यरश्मिमयानि पून भः पादुके योगमयो द्यौः पुष्पावलिमन्वहं नाद्यं सुगीतं वादित्र
मंतर्धानं च खेचराः रूपयश्चाशिषः सत्याः समुद्रशंखमात्मजं सिंधवः पर्वतानद्यौरथवीथीर्म
हत्मानः स्तुतो यमागधो वंदीतं स्तोतुमुपतस्थिरे स्तावकांस्तानभिप्रेत्य पृथुर्वैरयः प्रतापवान् मेघ
निर्हृदया वाचा प्रहसन्निदमव्रवीत् १६

अजस्य गोष्ठ्यं गंगाभ्यां निर्मितं चापं योगमयो पादस्य र्शमात्रेणा
भीष्टदेशप्रापके नद्यादिकोशलं खेचराः आत्मजं संप्रभवं तं स्तोतुमुपस्थिताः स्तावकान् स्तोतुमुद्य
तान् अभिप्रेत्य ज्ञात्वा १६ रागमरा मरा ॥ एमरा मरा ॥ ५५ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ५५ ॥ ५४

किमूचुरित्यत आह। एष इति चतुर्भिः। लक्ष्म्याः संभूतिः कला ३॥ अत्र यः पुमानसतु पृथुर्महाराजो भविष्यति ४। सुदतीशो
भनदं वसी गुणानां च भूषणा दीनां भूषणरूपा अवसंधती। भर्तृत्वेन भजंती भविष्यति ५॥ अत्र हेतुः। एष इति लोकस्य रि

रूपय ऊचुः॥ एष विमोर्भगवतः कला भुवनपालिनी इयंच लक्ष्म्याः संभूतिः पुरुषस्यानपायिनी ३ अयंतु प्रथ
मो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः॥ पृथुनी मम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः ४ इयंच देवी सुदती गुणभूषणा भूष
णा अर्चिनी मवरारोहा पृथुमेवावसंधती ५ एष साक्षाद्देवशो जातो लोक रिरक्षया इयंच तत्परा हि श्रीर
नुयजे नपायिनी ६॥ श्रीमन्नेय उवाच॥ प्रशंसंति स्म तं विप्रा गंधर्व प्रवरा जगुः मुमुक्षुं सुमनो धारा सिद्ध
नृत्यति स्वः स्त्रियः ७ शंखतूर्यमृदंगाद्याने दुर्दुर्भयो दिवि तत्र सर्वत्र आजगमुर्देवर्षि पितृणां गणाः ८ ब्रह्मा
जगद्गुरुर्देवैः सहा सत्यसुरेश्वरैः वैष्णव्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभूतः पादयोररविंदं च तं वै मेनेह
रः कलां ९ यस्या प्रतिहतं चक्रं मंशः स परमेष्ठिनः १० तस्याभिषेक आरब्धे ब्राह्मणेर्ब्रह्मवादिभिः अभि
षेचनिकान्यस्मै आजकुः सर्वतो जनाः ११ सरित्समुद्रा गिरयो नगा गावः खगा मृगाः द्यौः क्षितिः सर्वभूतानि
समाजङ्कुरु पायनम् १२

रक्षयारि रक्षयिषया ६ स्वः स्त्रियः अप्सरसो नृत्यंति स्म ७ ८ देवैः सहा सत्य आगत्य वैष्णव्य पृथोः चिह्नं रेखात्मकं चक्रं ९ अ
प्रतिहते रेखांतरैरभिनेत्रं चक्रं यस्य चिह्नं स परमेस्वरस्यांशः १० अभिषेचनिकानि अभिषेकसाधनानि ११ १२ ॥ ५५

भा० च०
५५

किंच प्रभवोपि विष्णुतां पिङ्गी मन्त्रो जुगुप्सितो वेति दृष्टं ते यथा अतिस्तुतौ क्रियमाणया विगर्हितं ब्राह्मणवधादि पौरुषं
विदंति तथा उचिता मपि स्तुतिं सहंतरत्यर्थः २० वरामभिरिति दीर्घमाषी भवितु प्रधानं आद्यनिर्देशः वरिष्ठैः कर्मभिरवि
दितारत्यर्थः २१ इति चतुर्थे च २२ शः ॥ १५ ॥ षोडशे सर्वलोकेभ्यः सत्कृतं भाष्ये यायुतं मुनिप्रयुक्तास्तदाद्याः स्तुवंति स्म ॥
तिवर्णने गायकाः स्तुतादयः ॥ १० ॥ नालं न समर्थाः यो भवान् अवतारेपि अस्याधिक्यमाहुः वेणुसंगज्जातस्य ते पौरुषाणि

प्रभवो ह्यात्मनः स्तोत्रं जुगुप्संत्यपि विष्णुताः ॥ १५ ॥ मन्त्रः परमो दारः पौरुषं वा विगर्हितं ॥ २० ॥ वयं च विदिता लोके स्त
ताद्यापि वरामभिः कर्मभिः कथमात्मानं गापयिष्यामवात्तवत् ॥ २१ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थं स्क
न्धं पृथुवरत्रे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच इति ब्रुवाणं नृपतिं गायकामुंचोदिताः तृष्टुस्तुष्ट
मनसस्तद्वागमृतं सेवया १ नालं वयं ते महिमानुवेण नेथो देववर्यो वततारमायया वेणुसंगज्जातस्य
च पौरुषाणि ते वाचस्पतीनामपि वभ्रमुर्द्धियः २ अथाप्युदारम्रवसः पृथो हरेः कलावतारस्य कथा मृता
हताः यथोपदेशं मुनिभिः प्रचोदिताः स्ताघ्यानिकर्माणि वयं वितन्महि ३

प्रतिश्रुतिर्वर्तयान्नादीनामपि धियो वभ्रमुः कुतः पुनर्वयं न हर्षने समर्था भवेम २ अथापि यथाव
द्वर्णयितुमशक्ता अपि कथामृते सादृशः मुनिभिः रूपदेशो योगवलेन हृदि प्रकाशनं तदनतिक्रम्य वितन्महि
विस्तारयाम ३ रामराम ॥ ५५

नि ३

लोके स्पष्टगुणस्य सतो मे स्तुतिः स्यात् अधुना तु किमाश्रयो मे स्तवो योज्यतां अतो गिरेः धुना मयि वितथा मा भू
वन् यद्वा लोकेऽधुना अस्पष्टगुणस्य मे किमाश्रयः स्तवः स्यात् अत एषः क्रियमाणः स्तव मे मदन्यस्य योज्यताम्
न तु मे वितथा मिधाना पतेरित्यर्थः १७ तस्मात्परोक्षे का तां तरे अस्पष्टेषु गुणेषु सत्सु अस्माकमुपश्रुतानि यशंसि
प्रतिस्तोत्रं अलमत्यर्थं करिष्यथ हे अपीच्यवाचः मधुरगिरिः सन्धेः प्रेरिता वयं त्वामेव स्तुम इति चेत्तत्राह उत मस्माक

पृथक् च ॥ भो सूर्यमागध सोम्य वंदी न लोके धुना स्पष्टगुणस्य मे स्यात् किमाश्रयो मे स्तव एष योज्य
तां मामय्य भूवन् वितथा गिरेवः १७ तस्मात्परोक्षे समदुपश्रुतान्यलं करिष्यथ स्तोत्रमपीच्यवाचः सत्यु
त मम श्लोकगुणानुवादे जुगुप्सितं न स्तवयंति सभ्याः १८ महद्गुणानामात्मनिकर्तुमीशः कस्ताव
कैः स्तावयते सतोपि तेऽस्याभविष्यन्निति विप्रलब्धो जनावहो संकुमतिर्न वेद ॥ १९ ॥

स्पष्टगुणानुवादे कार्ये सति जुगुप्सितं सर्वा चीनं न स्तावयंति १८ ननु संभावितैरेवैर्गुणैरात्मानं जनस्तावयतीति
चेत्तत्राह महद्गुणानामात्मनिसंपादयितुं शक्नोऽपि सतो गुणान् संभावनामाप्रेरणा स्तावयते यद्वा आदावेव सतो
पि कस्तावयते स्वतएव प्रख्यातसिद्धेः अन्यस्तु मिथ्या गुणस्तुतिश्चाधामंद इत्याह त इति यद्ययं शास्त्राभ्यासा
दिकमकरिष्यति तर्ह्यस्य ते विद्यादयो गुण अविष्यन्निति क्रियातिपत्त्या विप्रलब्धो जनानामवहो संनवेद १९

ਮਾ० ਚੰ०
ਪ੍ਰੋਫ਼

3

नव्यकृतं वर्त्म प्रवेशनिर्गमो मार्गो यस्य निरुद्धं निष्पत्तेः पूर्वमचक्षितं कार्यं यस्य तच्च कार्यं गंभीरं किमर्थमेतत्कृतमित्यं रक्षसा
भिप्रायं विदधन्निति तथा उपगुप्तं संरक्षितवित्तं यस्य अनंतमाहात्म्यं सासौ गुणानामेकधामविष्णुर्यस्मिन् सच अनंत
माहात्म्योपेता गुणा एकं धाम स्थानं यस्येति वा संवृतात्मा संयतमूर्तिः समुद्रचरत्वेन वरुणस्याप्येते गुणाः द्रष्टव्याः १०

अव्यक्तवर्त्मनिरुद्धकार्यो गंभीरवेधा उपगुप्तवित्तः अनंतमाहात्म्यगुरो कधामाष्टयुः प्रचेता इव संवृता
ता १० दुरासदो दुर्विषह आसन्नोऽपि विदूरवत् नैवाभिभवितुं शक्यो वेणुरण्युत्थितो नलः ११ अंतर्वह्निश्च न
ताना पश्यन् कर्मालि चारणैः उदासीन इवा धक्षो वायुरात्मेव देहिनां १२ नादं दंडं दंडयत्येष सुत मात्मविषमपि ॥
दंडयत्यात्मजमपि दंडं धर्मपथे स्थितः १३ अस्या प्रतिहतं चक्रं पथो रामानसा चलत् वर्तते भगवान्को
यावत्तपति गोगणैः १४ रंजयिष्यति यस्मै लोकमयमात्मविचेष्टितैः अथामुमादुराजानं मनोरंजनैः के प्रजाः
दुराशदः शत्रोर्मनसापि प्राप्नुमश्नक्यः दुर्विषहः शत्रुभिः सो दुमश्नक्यः विदूरवत्यो रुषेण अभिभवितुमश्नक्यः वेणुरण्य १५
रणिः तस्मादुत्थितः ११ चारणैर्गुप्तभृत्यैः पश्यन् नपि स्वस्तुतं उदासीन इव वर्तते वर्तिष्यते यथा देहिनामध्यक्षो अविहृत्य
तमभूतो वायुः सूतात्मा तद्वत् १२ आत्मविषमसुतमिति सुतग्रहणं स्वात्मजसाम्यार्थं धर्मपथे यमस्य वर्तते स्थितः १३ चक्रं
आज्ञासेनावारयस्य वाचक्रं मानसा चलमभिव्याप्य प्रवर्तते किंपर्यंतमित्यत आह अर्को रश्मिगणैर्यावत्पतति तावत् १४ य

ॐ यस्माद्रजयिष्यति अथ तस्मान्नो रजन केहेतुभिरमुशजा
नमाहुः मनोरजन केरिति चेष्टित विशेष एवा १२ ॥ ५५

४ तनोस्वदेहेलोकपालानां तनूर्मात्रीः कालेकालेविभर्त्रियथाभागपालनपोषणानुरंजनादिकार्यानुसारेण यज्ञादिप्रवर्तनेन स्वर्गस्य हितं वृष्ट्यादिना च भूतलोकस्य हितं यथाभवति तथा ५ सूर्यादितनुधारणमेवाहाष्टभिः वसुधनं करादानं कालेऽदत्ते दुर्भिक्षादिकाले विमुञ्चति अष्टौ मासान् सूर्यो यथा वसुजलमादत्ते विमुञ्चति वर्षासितदत् ६ मस्तकेपादेना

एष धर्मभूतांश्रेष्ठो लोकधर्मो नुवर्तयन् गोप्राचधर्मसेतुनां शास्तान्तरिपंथिनां ४ एष वै लोकपालानां विभर्त्येकस्तनो तनूः कालेकाले यथाभागं लोकयो रुभयो हितं ५ वसुकालउपादत्ते काले चायं विमुञ्चति स मः सर्वेषु भूतेषु प्रतपन् सूर्यवर्द्धिभुः ६ तितित्यक्रमं वै एष उपर्याक्रमतामपि भूतानां करुणः शुश्रूषदात्रीनां क्षितिवृत्तिमान् ७ देवैर्वर्षत्यसौ देवो नरदेववपुर्हरिः कच्छप्राणाः प्रजाह्येषरक्षिष्यत्यंजसेन्द्रवत् ८ आप्याय यत्यसौ लोकं वदनामृतमूर्तिना सानुरागावक्तो केन विशदस्मितचारुणा ९

क्रमतामप्यात्तीनां भूतानां मतिक्रमं सहिष्यते क्षितेर्वृत्तिः सर्वसहनं सारुत्रिर्यस्यास्तिस्रस्तथा ७ देवेऽवर्षत्येव कच्छप्राणाः प्राणायामाः प्रजाः स्वयं वृष्टं कृत्वा रक्षिष्यति अत्र हेतुः असौ नरदेववपुर्हरिरिति ८ वदनमेवामृतमूर्तिश्वं दूतेन सानुरागोऽवलोक्य स्मिन् विशदस्मितं तेन चारुणा अत्र च क्वचिद्वर्तमाननिर्देशो वर्तमानसामीप्येव वर्तमानवदिति भूतनिर्देशश्च आप्यायं भूतवच्चैति द्रष्टव्यः ९

भा० च०
५७

यत्र प्रादुरभावि प्रादुर्भूता कर्मकर्तृरिचिरात् अदृशीत् २४ विष्णुता विक्रमा यस्य गाथाः प्रबंधान् २५ उपगीयमा
नो महानुभावो यस्य २७ इति चतुर्थे पाठे गाथाः १ धिततः सप्तदशे लोकहृद्यं प्रशमय नृपुः गस्तवीजामही हंतुं यतोभी
रणोऽश्वमेधान् शतमान् हारसरसती प्रादुरभावि यत्र ॥ अदृशीयस्य हयं पुरंदरः ॥ शतक्रतुश्चरमेवर्तमाने २४
एषः स्वसद्योपवने समेत्य सनत्कुमारं भगवंतमेकं आराध्य भक्त्या लभतां मलंत तत्तज्ञानं यतो ब्रह्म परं वेदंति
२५ तत्र तत्र गिरस्तास्तारति विष्णुत विक्रमः श्रेष्ठतया त्माश्रिता गाथाः पृथुः पृथु परक्रमः ॥ २६ ॥ दिशो विजित्या
प्रतिरुद्धचक्रः स्वतेजसोत्पादितलोकशाल्यः ॥ सुरासुरेन्द्रैरनुगीयमानो महानुभावो भविता पतिर्भुवः ॥ २७ ॥ इ
ति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथक् चित्रे पाठे गाथाः १ धिततः श्रीमन्नेत्रेय उवाच ॥ एवं स भगवान्नेत्रेयः स्वापितो गु
णकर्मभिः छंदयामास तां कामैः प्रतिपूज्याभिनंदय च १ ॥ ब्राह्मणप्रमुखान् वरुणभृत्या मातृपुरोधसः पौर
जानपदाश्रेणीः प्रकृतीः समपूजयत् ॥ २ ॥ विरुवाच ॥ कस्माद्धारगोरूपं धरित्रीवदरूपिणी यां दुदोहपृ
थुस्तत्र को वस्तो दोहनं च किं ३ प्रकृत्या विषमा देवीकृतानेन समाकथं तस्य मेध्यं हयं देवः कस्य हेतोरपाहर
त् ४ सनत्कुमार इगवतो ब्रह्मन् ब्रह्मविदुतमात्रं तद्ध्वाज्ञानं सविज्ञानं राजर्षिः कागतिगतः ५ यच्चान्यदपि
कस्मस्य भगवान् भगवतः प्रभोः अवः सुश्रवसः पुण्यं पूर्वदेहकेश्रयं हि या
त्पातयास्तुतः छंदयामास तोषितवान् १ भृत्या न मात्या न पुरोधसः पुरोहिताश्च श्रेणीः तैलिकतां वलिकादीन् पौरविषान्
प्रकृतीः नियोगतः २ दोहनं पात्रं ३ मेध्यं यज्ञार्हं ४ सविज्ञानं अपरेक्षितानेन सहितं ५ सर्वदेहः पृथक् वतारः तत्कथा

प्रयत्नयोगस्य
५७

१६ मातरीवभक्तिर्भजनं यस्य आत्मनो देहस्यार्द्धवपत्न्या प्रीतिमान् १७ नंदिसुखं वर्द्धयतीति तथा मुक्तसंगेषु प्रकृतं संगो यस्य दंड
पाणिर्विद्यपराधानुपेक्षणमुच्यते नोदंशमित्यत्र तु पक्षपाताभावउक्तः २८ अयं त्विति तु शब्देन निरुपमत्वं दर्शयति अस्य चात्म
तामाह यस्मिन् प्रतीतमपि नानात्वमर्थं नानां पश्यति १८ आउदयाद्रेस्तस्य र्यंतं गोप्रागोपायिष्यति तदर्थं पर्य्यस्यते पर्य्यति

दृढव्रतः सत्यसंधो ब्रह्मण्यो बृद्धसेवकः शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः १६ मातृभक्तिः परस्त्रीषु पत्न्या
मर्द्धवात्मनः प्रजासुपितृवस्तिग्धः किंकरो ब्रह्मवादीनां १७ देहिनामात्मवत्प्रेष्ठः सुदृढानंदवर्द्धनः मुक्तसंगप्रवृ
जो यं दंडपाणि रसाधुषु १८ अयं तु साक्षाद्गवांस्त्राधीशः कृतस्य आत्मा कलयावतीर्णः यस्मिन् विद्यारचितं नि
रर्थकं पश्यति नानात्वमपि प्रतीतं १९ अयं भुवो मंडलमोदयाद्रेर्गोप्रे कवी रो नरदेवनाथः आस्थाय जेत्रं यमात्रे चापः
पर्य्यस्यते दक्षिणतो यथार्कः २० अस्मै नृपालाः किल तत्र तत्र वल्कि हरिष्यंति सलोकपालाः मंस्यंते राषां स्त्रियश्चादि
राजं च कायुधं तद्यश उद्धरंत्यः २१ अयं महीगंदुदुहेधिराजः प्रजापतिर्वृत्तिकरः प्रजानां यो लीलया द्रीन् स्वसं
रासकोट्याभिदत्तमागामकरो यथेन्द्रः २२ विस्फूर्जयन्ता जगवंधनुः संपदाचरन्त्वा मविसह्यमाजो तदानिलि
त्युद्दिशि दिश्य संतोलांगुलमुद्यम्य यथा मृगैन्द्रः २३

पतिरत्यर्थः २० अस्मै तथा प्रदक्षिणं कुर्वते मंस्यंते तस्य यश उद्धरंत्य उवाहरंत्य कीर्तयंत्यः २१ इन्द्र इवा द्रीन्
विभिदन् २२ लोंगुलमुन्तमय्य यथा मृगैन्द्रश्चरति तथा धनुर्विस्फूर्जयन् पदात्तामचरत् २३ राम राम राम राम

भा० च०
५८

१५ रोदसीद्यावापृथिवीतयोः रंतरमंतरिहं अनुष्टुतः उद्यतमायुधं येन तं १६ १७ यो धर्मस्तदिति मतः स भगवान्
यो धामां कथं अहनिषत् हनिषति १८ २० अजरं दृढं धास्य सिधारयिष्यसि २१ वहिषेयज्ञे या भवती देवतासु
तामन्वधावत्तद्वैयः कुपितो त्यरुणे क्षणः शरंधनुषिसंधाय यत्र यत्र पलायते १५ सादिशो विदिशो
देवी रोदसी चान्तरंतयोः धावती तत्र तत्रैतददर्शनं दत्तायुधं १६ लोके नाविदितं त्राणं वैयमृत्पौरिव
प्रजाः वस्नात दानिवृते हृदयेन विदूयता १७ उवाच च महाधर्मज्ञापयन्तं वचसलं त्राहि मामपि
भूतानां पालने वस्थितो भवान् १८ सत्वं जिघांससे कस्माद्दीनामकृतकल्मषा अहनिष्ये कथं यो
षा धर्मस्तदित्यो मतः १९ प्रहरति न वेत्तीषु कृतागस्वपि जंतवः किमु तस्तद्विधारा जन्कस्त्रा
दीनवत्सलः २० मां विधाया जरा नावयत्र विश्वं प्रतिष्ठितं आत्मानं च प्रमाश्रमा कथं मम सिधास्यसि
२१ पृष्ठं रुवाच ॥ वसुधैव कुटुम्बकमिति मन्त्रं पाराङ्मुखी भागं वहिषिया वृत्तेन तनो विचनो वसु
२२ यवसंजगद्यनुदिनं नैव दोग्धो धसंपयः तस्यामेव हि दुष्टादं दुःखेनात्र न सस्यते २३ यां

येन भागं वृत्ते भजते वसुधान्यादि २२ गोरूपेण तु यवसं तरुं जग्धि अतीत्यर्थः पयस्तु नैव दोग्धि दुग्धं न स
वति अस्मिन् पराधे २३

अदुह्यत्तदुग्धवान् ७ ८ जनतायास्तं पालकं रत्या मंत्रितो नियुक्तः तदानिरन्नेदितितले सति क्षुधाक्षामाक्षिणदेहं
यासां ताः प्रजाः एतत्पतिं पृथुमब्रुवन् ९ जावरेण अग्निना भित्तवाः यः साधितः विप्रेर्मथनेन संपादितः तं तं श

भक्त्या यमेनुरक्ताय तव चाधोक्षजस्य च वक्तुमर्हसि यो दुह्यद्वैर्यरूपेण गामिमां ॥ ७ ॥ सत उवाच ॥ चोदितो विदूरे
ल्लेवं वासुदेव कथां प्रति प्रशंस्य तं प्रीतिमना मे त्रेय प्रत्यभाषन् ॥ ८ ॥ मे त्रेय उवाच ॥ यदा भिविक्तः पृथुरंग
विप्रेरामंत्रितो जनतायाश्च पालः प्रजानिरन्नेदिति पृष्टे एत्यक्षरक्षामदेहाः पतिमभ्यवोचन् ९ वयं राज
न जावरेण भित्तवा यथाग्निना कोटरस्थेन वृक्षाः त्वामद्ययाताः शरणं शरणं यः साधितो वृत्तिकरः पतिर्नः
१० तन्नो भवानीक्षतुरातवेन्न क्षुधाक्षितानां नरदेवदेव यावन्न नक्ष्यामह ऊर्जितो जीवार्तापतिस्त्वक्लिप्तलो
कपालः ११ मे त्रेय उवाच ॥ पृथुः प्रजानां करुणं निशम्य परिदेवितं दीर्घं दध्यो कुरु श्रेष्ठ निमित्तं सान्त्वयतः
१२ इति व्यवसितो बुद्ध्या प्रगृहीतशरासनः संदधे विशिखं भूमेः कुरुस्त्रिपुरहायथा १३ प्रवेपमानाधर
णि निशम्योदायुधं च तं गौ सत्यपाद्वद्वीतामृगीवमृगयुद्धता १४

रं याताः १० तत्र स्मान्नोऽस्माकं रातवेरतुं दा
तुं रक्षतु यत्नं करोतु ऊर्जितो जीत्यक्तान्नास्त्यः वार्तायाः जीविकायाः पतिः ११ परिदेवितं विलापं निमित्तदेतुः श्रुत्वा
पद्यतस्तानवान् १२ पृथिव्यान्मौषधिवीर्याणि ग्रस्तानीति व्यवसितो निश्चितवान् १३ मृगयुनाद्गता अनुगतामृगीव १४

भा० च०
५९

सृष्टिसंहारकर्तृकोऽहमेवेतिवेति तथाप्रजापालेनप्रवृत्तस्यमद्वधोनुचितमेवेत्याह एतदिति आत्माश्रययाजिवरूपिण्याः ३१
अतोदुर्ज्ञेयमीश्वरचेष्टितमित्याह नूनमिति अकृतात्मभिः विहितप्रचिन्नेः यः ईश्वरः स्वतंत्रः अकरोद्ब्रह्माणं परतइतितेनव
ह्मणचराचरमकारयत् यश्चस्वतरेकः परतोमाययानेकः ३२ तस्मादचित्यशक्तये केवलं नमः इत्याह सर्गादिजनस्थिति

य एतदादावसृजचराचरं स्वमाययात्मश्रययावितर्कया तथैव सोयं किल गोपुमुद्यतः कथं नु मां धर्मपरो जि
घांसति ३१ नूनं वतेशस्य समीहितं जनैस्तन्मायया दुर्ज्ञेयया कृतात्मभिः नलक्ष्यते यस्त्वकरोदकारयद्योनेक एकः
परतश्च ईश्वरः ३२ सर्गादियोस्यानुरुणद्धिशक्तिभिर्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः तस्मै समुन्नद्धविरुद्धश
क्तये नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे ३३ सर्वे भवान्नात्मविनिर्मितं जगत् भूतेंद्रियांतः कारणत्मकं विभो सं
स्थापयिष्यन् जगत्सारसातलादभ्युज्जहारं भस्मादिशूकरः ३४ अपामुपस्थेमयि नाववस्थिताः प्र
जा भवानद्यरि रक्षिषुः किल सर्वा रक्षन्तिः समभ्रदराधरो यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ३५

भंगं असृजगतः अनुरुणद्धि अनुवर्तते करोति द्रव्याणि महभूतानि क्रिया इंद्रियाणि कारकादेवाः चेतनावुद्धिः आत्मा हंकारः ते
स्वशक्तिरूपेः समुन्नद्धा समुत्करा विरुद्धाः शक्तयो यस्य ३३ प्राणिनां धारणाद्यैर्मां रसातलाद् दृष्टेदानीं प्रजारक्षणे प्रवृत्तस्य मद्व
धो न युक्त इति सकलमाह द्वाभ्यां हे अजयः सृष्टवान् स्वनिर्मितं चराचरं जगत् सम्यक् स्थापयितुं आदिशूकरः सन् मां मुज्जहा
र ३४ स एव धरो वरहो य अपामुपस्थ उपरे मयि नावि आधारभूतायामवस्थिताः प्रजारक्षितुमिच्छुः वीरभूतिः रूपः समभ्र
त यः एवं भूतः सत्त्वं पयसि निमित्ते मां जिघांससीति चित्रमित्यर्थः ३५

धरः

५९

आत्मनिदेहेरुहानि २४ मध्ये सर्वथा अननस्यदिति चेदत आह अमृषां प्रजानां मेदसा मांसेन २५ यदुक्तं येषां कथं ह
निष्पसीत तत्राह पुमानिति तस्य वधोऽवध एव २६ यच्चोक्तं कथं भृशं सिधास्यतीति तत्राह त्वामिति तिलशः तिलप्रम
णनिखंडानि इत्येवं भूता मनवस्थानीत्या २७ मन्युमयी मूर्ति विभ्रतं कृता तत्तु च मुच्यते ननु कृता तस्य मन्युमयी मूर्ति

त्वे खल्वेष धि वीजानि प्राक् सृष्टानि स्वयं भुवा नमुंचस्यात्मरुहानि मामवज्ञायमंदधीः २४ अमृषां क्षुत्यरी
तानामात्मनां परिदेवितं शमयिष्यामि मन्त्राण्येभिर्नायास्तव मेदसा २५ पुमान्योषिदत लीव आत्मसंभाव
नो धमः भूतेषु निरनुकोशेन पाण्यद्वधौ वधः २६ त्वास्तव्या दुर्मदानी त्वामायागां तिलशः शरैः आत्म
योगवलेनेमाधारयिष्याम्यहं प्रजाः २७ एवं मन्युमयी मूर्ति कृता तमिव विभ्रतं प्रणता प्राजलिः प्राह मही
संजात वेपथुः २८ धरोवाच नमः परस्मै पुरुषाय मायया विन्यस्त नाना तनवे गुणत्मेने नमः स्वरूपानु
भवेन निर्धूतद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये २९ येनाहमात्मा यतनं विनिर्मिता धात्रा यतौ यं गुणसर्गसंग्रहः
स एव माहनुमुदायुधः स्वरादुपस्थितोऽन्यशरणं कमाश्रये ३० रिति २८ मुहसत्त्वतनुं देव कस्मादिति दारुणं वी

ह्यमाण एषु पृथ्वी तुष्टावकरुणे क्रिभिः मायया विन्यस्तारचितानां नाधारादितनवो येन गुणात्मेने गुणमुयत्वेन प्रतीय
माना यवस्तुतस्तु निर्धूतानि रस्ताद्रव्यक्रियाकारकेषु अधिभूता ध्यात्मा धिदेवेषु विभ्रमोहकारः तन्निमित्तोर्मयो रागद्वे
षादयो यस्मिन् तस्मै २९ अहो सर्वजीवा यत्तेन सृष्टा मां कथं हतं प्रवर्तत इत्याह येन विधात्रो आत्मना जीवानामा यतनम
हनिर्मिता प्रतेः यस्यामयि गुणस्य सर्गस्य च निर्धूतग्रामस्य संग्रहः धारणं स्वरादुपस्थितः ३० ॥

भा० च०
६०

अविद्वानविद्वानपि इति वा अभिचरन्ति नासिद्धाति ५ सहेतुकमुपायमापुरेति षड्भिः ६ भवद्विरिति राजसामान्याभि
प्रायेण अपालिताचाराधानिवारणात् अनादता च यज्ञोदिप्रवर्तनाभावात् अग्रसंगिलीतवती अन्यथाऽधत्तव्रतै
र्भुक्ताः न प्रसोध्यन्ते ततश्च यज्ञादयो न सिद्धेरन्निति भावः ७ क्षीणाः जीर्णाः ८ वत्सं दौहं न पात्रं दोग्धास्त्रोपकल्पय
ताननादृत्य यो विद्वानर्थान् अभते स्वयं तस्य व्यभिचरन्त्यर्थो आरब्धाश्च पुनः पुनः ५ पुरा सृष्टाद्योषधयो
ब्रह्मण्याविशं पते भुज्यमाना मया दृष्टाश्च सद्भिर्धत्तव्रतैः ६ अपालितानादृता च भवद्विरलोकपालकैः
क्षीरीभूतेषु लोके हं यज्ञार्थे ग्रसमौषधीः ७ नूनं तावीरुधः क्षीणामयिकालेन भूयसा तत्र दृष्टेन योगेन
भवानादानुमर्हति ८ वत्सं कल्पय मे वीरयेनाह वत्सत्वात् तव धोक्षे क्षीरमयान् कामान् नुरुपचदोह
नं दोग्धारं च महोवाहो भूतानां भूतभावनं अन्नमीषितमूर्जसद्गवान्वां छते यदि ९ समां च कु
रुमां राजन् देववृष्टेयथापयः अपत्नीवपि भद्रं ते जयावर्तते मे विमो १० इति प्रियं हितं वाकं भुक्त्वा
दाय भूपतिः वत्सं कृत्वा मनुपाणावदुहसकलोषधीः ११ तथा परे च सर्वत्र सारमादधते दुधाः १२
ततोऽन्ये च यथा कामंदुदुःपृथुभाविता १३
धोक्षे पुरापिष्यामि १४ भूतानमभीक्षितं मन्नं ऊज्जिस्वत् वत्सं प्रदंस् १० अपगते पि चर्वतो यथा मे घसर्वतो वर्तते
११ प्रसंगदर्शनात्तरमाह यथेति यथा पृथुः एवं सर्वत्र वाक्ये परे सारमादधते १२ ततोऽन्ये च कृष्यादयः पंचदशदु

पृथुना भाविता वशीकृता १३
६०

तस्मादीश्वरचेष्टितं दुर्ज्ञेयमिति कैमुत्यन्यायेनोपसंहरति नूनमिति तस्येश्वरस्य गुणसर्गरूपयामाययामोहितं चित्र
मेववर्त्मयेषामिति वा तेजनेः ईश्वराणां हारिभक्तानामेवतावदीहितं न ज्ञायते किंपुनस्तस्य परमेश्वरस्य च अतः परमेश्व
रावर्तनेभ्योपिनमएवकेवलं वीराणां जितेन्द्रियाणां यशः कुर्वतियेतेभ्यः यथावीराणां यशोवर्द्धनमथाचेष्टतां न तु यथे
ष्टमिति भावः ॥ ३६ ॥ इति चतुर्थः प्रश्नः ॥ १७ ॥ अष्टादशमहीवाक्याद्वत्सपात्रादिभेदतः पृथ्यादिभिस्तु कमशः सा

भ्यः २
नि ३

नूनं जनेरहितमीश्वराणामस्मद्विधेस्तस्य गुणसर्गरूपयामाययामोहितं चित्रवर्त्मभिस्तेभ्यो न मोवीरयश
स्करैर् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथक् चित्रे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीमन्नेत्रेय उवाच ॥ इत्यं
ष्टथुमभिष्टय रुषा प्रसफुरिता धरं पुनराहवनिर्भीतां संस्तभ्यात्मानमात्मना १ संयच्छामिभो मन्युनिबोधश्रावि
तं च मे सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः २ अस्मिंस्लोके श्वामुष्मिन्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः दृष्टा योगाः
प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयः प्रसिद्धये ३ तानातिष्ठतियः सम्यगुपायान् पूर्वदर्शितान् अवरोः श्रद्धयोपेत उपयायां वि
दते जसा ४

चदग्धा त्वितीयते हे अभिभो प्रभो यद्वा भो देव अभिभयं यथा भवत्येवं मन्युं संयच्छ
श्रावितं विज्ञापितं नमद्वाक्येनादरः कर्तव्य इत्याह बुधो हि सर्वतः सारमादत्ते २ मयि जीर्णा श्लोषधीरुपायेण गृह्य
णेति वक्तुं उपायेन सर्वसिध्यति नान्यथेत्याह अस्मिन्निति विभिः पुंसां श्रेयसः पुरुषार्थस्य प्रसिद्धये अस्मिंस्लोके कृष्णा
दयः अमुष्मिंस्लोके अनीहोः आदयो योगा उपाया दृष्टाः प्रयुक्ताः अनुष्ठिताश्च ३ पूर्वदर्शितान् अवरोः वीचीनः ४

ना० च० यवसंतणं गोष्ठं रुद्रवाहं वृषभं मृगेंद्रेण तुत्रेणान्वयः २३ कव्यं मांसं चरं कीटादि अचरं फलादि २४ २५ अ
 ६१ नुक्तसंग्रहार्थमाह सर्वे इति सजातो यो मुखः तेन वत्सेन २६ उपसंहरति एवमिति स्वतंत्रमभीष्टमन्नं तमेव
 क्षीरभेददुग्धं दोहपात्रं २७ इमां पृथ्वी २८ धनुषोऽग्रेण गिरिभृङ्गारि चूर्णयन् रक्षा २९ ग्रामाहटादिभूत्याः

पशवो यवशं क्षीरं वत्सं कृत्वा च गोवृषं अरण्यपात्रे च दुग्धं मृगेंद्रेण च दंष्ट्रिणः २३ कव्यादः प्राणिनः कव्यं
 दुग्धं स्वकलेवरे सुपर्णवत्साविहगाश्च चरमेव च २४ वत्सवत्सावनस्यतयः पृथग्समयपयः गिरयो
 हिमवद्वत्सानानाधातुस्वसातुषु २५ सर्वे स्ववत्सं मुखवत्सेन स्वस्ते पात्रे पृथक्पयः सर्वकामदुग्धां पृथ्नीदु
 दुग्धं पृथुभावितां २६ एवं पृथ्नादयः पृथ्नीमन्नादाः सन्नमात्मनः दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदे कुरु वद २७
 ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुग्धां पृथुः दुहितृत्वे च कारे मां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः २८ चूर्णयन् स्वधनुषो व्रा
 गिरिकूटो निराजराद् भूमंडलमिदं वैष्णवः प्रायश्चक्रे समं विभुः २९ अथोसिन्मगवान् चैर्यः प्रजानां तृतिदः पिता
 निवासो नृकलया च केतत्र तत्र यथाऽर्हतः ग्रामान् पुरः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च घोषान् ब्रजान्सशिविरानाकरा
 पुरोहदादिमत्यः ता एव महत्यः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि यथाह बृहस्पतिः श्रौतकंषा
 र्वतं वा क्षीमे रिरंधान्वनंतयेति घोषान् आभीराणां निवासान् ब्रजान् गवां निवासान् शिविरं सेना निवासस्थानं तत्सहि
 तान् आकरान् स्वर्णदिस्थानानि खेटाः कर्षकग्रामाः खर्वटाः पर्वतप्रांतग्रामाः तान्श्च ३० रामरामरामरामराम

५

६१

देवी पृथिवी वायुनप्रवरौर्वेदग्रहणादिद्रियाणां पात्रत्वं १४ सोमममृतं वीर्यमनःशक्तिर्भोजं रंद्रियशक्ति वलं दे
हशक्ति चतुर्देवपयः १५ सुराणां आसवं च तालादिमयं १६ मधुवाक् माधुर्यं सौभगं सौंदर्यं तत्सहितं १७ कव्यं पि
णामन्नं आमपात्रे अपक्वमृतमये अधुत्तरदुदुक्कः १८ संकल्पनामयी अणिमादिसिद्धिं ये विद्याधरादयस्ते च तमे

सृषयो दुदुह देवी मिंद्रियेष्वथ सत्तम वत्सं वृहस्पतिं कृत्वा पयश्चंद्रेमयं शुचिः १४ कृत्वा वत्सं सुरगणा
इंद्रं सोममदुदुहन् हिरण्यमयेन पात्रेण वीर्यमोजो वत्सं पयः १५ देत्येयादानवा वत्सं प्रह्लादमसुरर्ष
भं विद्याया दुदुहन् क्षीरमयपात्रे सुरासवं १६ गंधर्वा सरसो धुक्षन् पात्रे पद्ममये पयः वत्सं विष्णुवत्सं कृत्वा
गंधं मधुसौभगं १७ वत्सेन पितरोऽर्यमणा कव्यं क्षीरमधुक्षन् आमपात्रे महाभागाः अथ याम्राध देवताः
१८ प्रकल्प्य वत्सं कपिलं सिद्धाः संकल्पनामयी सिद्धिं नभसि विद्यां वये च विद्याधरादयः १९ अन्ये च मायि
नो माया मंतर्धाना इतात्मना मय प्रकल्प्य वत्सत्वे दुदुक्कधारणामयी २० यद्दत्तं चां सिभूतानि पिशाचापि
शिवाशनाः भूतेशो वत्सा दुदुक्कः कपाले क्षतजासवम् २१ तथाऽहयोदं दम्बकाः सर्पा नागाश्च तत्तत्कं विधाय

वत्सं प्रकल्प्य नभस्येवापात्रे खेचत्वादिस्त्वा विद्यां दुदुक्कः १९ अन्ये च किंपुरुषादयः अंतर्धानेना इतात्मना संवधिनी माया
धारणामयी संकल्पमात्रप्रभवा २० भूतेशो रुद्रः सरववत्सो येषां क्षतजं रुधिरं तदेवासवं २१ अहयोनिष्फणाः दंदम्बकाद

यः सर्पोऽसफणा सरववत्सो येषां क्षतजं रुधिरं तदेवासवं २१ अहयोनिष्फणाः दंदम्बकाद
खे २२

भा० च०
६२

ऊर्ध्वं विहंति स्म सर्वरसान् इक्षुद्राक्षदिरसान् क्षीरं च दधिव अन्नं च पानकादिगोरसघृतं तत्र तन्वतांश्च भूरीणि विस्तृता
निर्वर्णाणि शरीराणि येषां ने फलादिप्राप्तयंत मधुच्युतः मधुस्राविणः सतः ६ चतुर्विधं भक्ष्यं भोज्यं चोष्यं लेह्यं च ७
अधोक्षजः इक्षोनाथो यस्य परमउदयो भिरद्विर्यस्मिन् तत्कर्म असहमानः प्रतिघातं विघ्नं चकारेत्यर्थः ८ यजमाने

ऊर्ध्वः सर्वरसान्नघः क्षीरदध्यान्नगोरसान् तत्र बोभूरिवर्णीणः प्रासूयंति मधुच्युतः ६ सिंधवोरत्ननिकरान् गिर
योः न चतुर्विधं उपायनमुपाजङ्गः सर्वलौकाः सपालकान् ७ इति चाधोक्षजे शस्य पृथोस्तु परमोदयं ॥
असूयन् भगवानिन्द्रः प्रतिघातमचीकरत् ८ वरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्यति वैश्ये यज्ञपुंस्पृष्टे
न पोवाहति रोहितः ९ तमत्रिभगवानैक्षत त्वमराणां विहाय सा आमुक्तमिव पाषंडं यो धर्मधर्मविभ्रमः
१० अत्रिणा चोदितो हंतुं पृथुपुत्रो महारथः अन्वधावत संकुक्षस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ११ तं तादृशाकृतिं
वीक्ष्य मेते धर्मशरीरिणं जुष्टं लभस्मना धनं तस्मे वा एनमुच्यति १२ वधान्निवृत्तं तं भूयो हंत वे त्रिचीव
यत् जहियस्त हनंता तमहेन्द्रं विबुधाधमं १३ एवं वैश्यसुतः प्रोक्तस्त्वरमाणं विहाय सा अन्वद्रवदमिकुक्षे
वैश्ये यजुष्यति विष्णुं यजमाने सति स्पृष्टमान इन्द्रस्तिरोहितः सन्न पहतवान् १४ रावणं गृध्रादिव १४
स्त्वरमाणं धावत आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्वश्चापिनद्ववत् सन्न द्रोवमिहः सज्ज इत्यमरः पाषंडं वेवं कवचमिव गृहीत
वंतमित्यर्थः अधर्मे धर्मविभ्रमः धर्मोपमितिकरो यः तं १० ११ नमुच्यति स्म १२ हंत वे हंतुं यत् हनं यत् हतं वं

रमा -

१४
ग १३१४
६२

अथ शतचतुर्थेऽध्याये ॥ १८ ॥ अतर्विंशेऽध्याये गहया पहरणात्पृथोः इन्द्रहंतं प्रवृत्तं स्यात्तावदारणमुच्यते हयमेधशते
न निर्मितेन दीक्षितोऽभूत् शताश्वमेधसंकल्पमकरोदित्यर्थः ब्रह्मावर्ते सरस्वती दृष्ट्वा द्वयोर्देवतयोर्धदंतरं तं देवनि
र्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते आत्मनः स्वस्य कर्मातिशयत्वं इति संश्रयं अभिप्रेत्य ज्ञात्वा तदिति तं पृथोर्यज्ञमहोत्सवं नम

प्राकृष्टयोरिह नैवेद्यापुराणमादिकल्पना यथा सुखं वसंति स्म तत्र तत्राकुतोभयाः ३१ इति श्रीमद्भागव
ते महापुराणे चतुर्थे स्कन्धे पृथ्वीरोहणे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ अथादीक्षत राजा तु हयमे
धशतेन सः ब्रह्मावर्ते मनोः क्षेत्रे यत्र प्राची सरस्वती १ तदभिप्रेत्य भगवान् कर्मातिशयमात्मनः शतक्रतुर्न
ममृषे पृथोर्यज्ञमहोत्सवं २ यत्र यज्ञपतिः साक्षाद्भगवान् हरिरीश्वरः अन्वभूयत सर्वात्मा सर्वलोकगुरुः
प्रभुः अन्वितो ब्रह्मसर्वभ्यां लोके पालैः सदानुगैः उपगीयमानो गंधर्वैर्मुनिभिश्चासुरैर्गणैः ३ सिद्धविद्याध
रदैत्यादानवागुग्रकादयः सुनन्दनदप्रमुखाः पार्ष्णदप्रवराहरेः कपिलोनारदोदत्तो योगेशः सनकाद
यः तमन्वीयुर्भगवता ये च तत्सेवनात्सुकाः ४ यत्र धर्मदुग्धाभूमिः सर्वकामदुग्धासती दोग्धास्माभीक्षिता
नथान्यजमानस्य भारत ५

मृषे न सहे २ अतिशयमेव दर्शयति यत्रेति सप्तभिः साक्षादन्वभूयत प्रत्यक्षेण दृश्यत ३ सिद्धादयश्च तं हरि
मन्वीयुरित्युत्तरेणान्वयः ४ धर्मदुग्धाह विदेग्धीधेनुः सती ५ रामरामरामराम ॥ ६ ॥ रामरामराम

भा० च०
३३

शक्रवधेऽभिसंधितं कृताभिप्रायं प्रचोदितात्पशोर्वधादन्यस्य वधस्तेन युज्यते २४ तद्वधं तु वयं करिष्याम इत्याहुः व
यमिदं अर्थनाशकं लकी त्वेव हतं प्रभमिंद्रमाह्वयामहे कैः अयातया मेरुगतवीर्यै राक्षानमंत्रैः अनंतरं च
नवाहितं जुहुवामहोष्णामः २५ अस्मपृथोः सुकृहस्ते येषां तान् २६ यमिंद्रयज्ञेन जिघांसथ यज्ञेनिष्ठाः सुराया
तदभिज्ञाय भगवाँ एषः पृथुपराक्रमः इंद्राय कुपितो वा एमादन्नोद्यतकार्मुकः २३ तमृत्विजः शक्रवधाभि
संधितं विचक्ष्य दुःश्रेष्ठ्यमसद्यं रहसं निवारयामासुरहो महामन्त्रेन युज्यतेऽन्यवधः प्रचोदितात् २४ वयं
मरुत्वं तमिदं अर्थनाशनं कयामहे त्वच्छ्रवसा हतत्विषं अयातया मोपह्वेस्तमग्नये प्रसद्य राजन् जुहवाम
ते हितं २५ इत्यामंत्रक्रतुपतिविदुरास्य त्विजोरुषा सुकृहस्तान् जुहुतोऽभ्येत्य स्वयंभूः प्रत्यषेधतः २६
न वध्यो भवतामिंद्रो यद्यज्ञो भूगवतनुः यं जिघांसथ यज्ञेन यस्येष्टास्तनवः सुराः २७ तदिदं पश्यत मह
धर्मव्यतिकरं द्विजाः इंद्रेणानुष्ठितं राज्ञः कर्मेतद्विजिघांसता २८ पृथुकीर्ते पृथोर्भूयात्तर्ह्येको न शतं क्रतुः
स्य तनवः स इंद्रो भवता वधाहं न भवेति यद्यस्माद्यज्ञो नामायमिं अलंते क्रतुमिच्छिरेयं द्रवो नो ह्यधर्मवित् २९
द्रो भगवतस्तनुरवतारः ततः स प्रमत्ता कृत्यारुचेर्यज्ञोऽचनारोऽभ्यजायत स यामाद्यैः सुरगणैर्यात्वायं भुवांतरमित्युक्तत्वात्
३१ अतो वलीयसाऽनेन सख्यमेव कर्तव्यम् अन्यथा भूयः पाषंडं स्वक्ष्यतीत्याशयेनाह तदिदमिंद्रेणानुष्ठितं महदन्त्यायं प
श्यत किमित्यपेक्षायामाह धर्मस्य व्यतिकरं विपर्ययं पाषंडपथं २८ तर्हि किमत्र युक्तं इत्यत आह पृथुकीर्तेरिति एकेनो न
शतं यस्मिन्नाह शः क्रतुप्रयोगः पृथोर्भूयात् पृथुरिति पाठे एको न शतं क्रतुवो यस्य तादृशोऽपि महेंद्रात्पृथुकीर्तेर्भूयात्

असमिति २६
एवमृत्विजः पत्न्युः पृथुं प्रत्याह असमिति २६
इत्यर्थः एवमृत्विजः पत्न्युः पृथुं प्रत्याह असमिति २६

तस्मै हित्वा तदर्थं मुत्सज्य १५ विचक्ष्य दृष्ट्वा १६ उपसृज्य सृष्ट्वा तेन धनं सन् च खालो यूपग्रे निक्षिप्रः काष्ठकंठकः त
 द्युक्ता तस्य पात हिरण्यनिर्मितारसायस्य ते रसनाया दृढत्वेन घृष्टा शक्त्वा सना सहितमेवो हृत्य यूपग्रा नीतवानित्यर्थः १७
 सोऽम्बरुपंचतद्वित्वा तस्या वंतर्हितः स्वराट् वीरः सपशुमादाय पितृयज्ञमुपेयिवान् १५ तत्र स्य चाद्रुतं कर्म विच
 क्ष्य परमर्षयः नाम धेयं ददुस्तस्मै विजिताम्ब इति प्रभो १६ उपसृज्य तमस्तीव्रं जहार म्बुपुनर्हरिः च खाल
 यूपतश्चुनो हिरण्यरसनं विभुः १७ अत्रिः संदर्शयामास त्वरमाणं विहाय सा कपालखट्वा गधरं वीरो नैनमधा
 वत १८ अत्रिणा चोदितस्तस्मै संदधे विशिखं रुषा सोऽम्बरुपंचतद्वित्वा तस्या वंतर्हितः स्वराट् १९ वी
 रश्चाश्च मुपादाय पितृयज्ञमथाव्रजत् तदवद्यं हरे रूपं जगदुत्तीनदुर्वलाः २० धानिरूपाणि जगद्गृहं
 द्रोहयजिहीर्षया तानि पापस्य घंडानि लिङ्गघंडमिहोच्यते २१ एवमिंद्रे हरत्यम्बं वैष्णयज्ञजिघांसया ॥
 तद्गृहीतविशिष्टेषु पापघंडेषु मतिर्नृणां धर्म इत्युपधर्मेषु लग्नरक्तपटादिषु प्रायेण सज्जते भ्रांत्यापेश
 लेषु च वाङ्मिषु २२

१४ १५ अथ च निहितं रूपं मंदप्रज्ञा जगद्गुरुः २० तदेव पापघंडानामानिरुक्त्वा दर्शयति या नीतिबद्धवचनेन चान्यान्य
 पि गृहीतानीत्युक्तं २१ तत्र भूतिपापघंडमार्गप्रवृत्ता इत्याह एवमिति तेन गृहीतेषु पुनर्विस्मृतेषु नग्नजैनारक्तपटावोधाः
 आदिशब्देन कपालिकादयः तेषु उपधर्मेषु धर्मपिमेषु अधर्म एवायमिति सज्जत इति द्वयोरन्वयः पेशलेषु श्रापाततो

रभेषु वाङ्मिषु तत्किंच तदुक्तं २२

भा० च०
६४

तथा कृत्वा यज्ञाग्रं हि त्वा वात्सल्यं स्नेहं च कृत्वा इंद्रेण सह संधानं च कृतवान् ३६ कृतमवभृथसं वंधिनं स्नानं येन तस्मै ३७ ३८ सु
ष्टानावाक्यत्वेति ३९ इति चतुर्थः एकोनविंशोऽध्यायः ॥ विंशे तु विष्णुना साक्षात् पृथोर्यज्ञेन शुश्रूषणं वरदानप्रसंगेन प्रीतिश्चान्या

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इत्थं सलोकगुरुणा समादिष्टो विष्णोः पतिः तथा च कृत्वा वात्सल्यं मघोनापि च संदधे ३६ कृत्वा व
भृथस्नानाय पृथवे भूरेकर्मणे वरान् ददुस्ते वरदायेत द्विद्विषितर्षिताः ३७ विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः प्रहृद्योत्तम
दक्षिणाः आशिषो युयुजुः क्षत्रराजराजयसक्तताः ३८ त्वया हता महाबाहो सर्व एव समागताः पूजिता दानमाना
भ्यां पितृदेवर्षिमानवाः ३९ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थ स्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ अथ रुवाच ॥
भगवानपि वैकुण्ठः साकं मघवता विभुः यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो यज्ञभुक्तमभाषत ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एष ते कार
षीङ्गं हयमेधशतस्य ह क्षमापयत आत्मानममुष्यक्षंतुमर्हसि २ सुधियः साधवो लोके नरदेव नरोत्तमाः ना
भिद्रुह्यति भूतेभ्यो यर्हि नात्मा कलेवरं ३ पुरुषाय हि मुह्यति त्वा दृष्ट्वा देवमायया प्रमएव परं जातो दीर्घया वृद्ध
सेवया ४ अतः कायमिमं विद्वानविद्याकामकर्मभिः श्रारब्ध इति नैवास्मिन् प्रतिबुद्धो न सज्जते ५ असंसक्तः शरीरे
न्यमीर्यते मघवता साकं इंद्रेण सह वर्तमानः १ आत्मानं त्वां क्षमां कारयन्तोऽमुष्य २ यर्हियस्माकलेवरमात्मानम
वति अतस्तदभिमानेन भूतानि नाभिद्रुह्यति ३ ४ अविद्यास्वरूपाज्ञानं ततः कामं ततः कर्म तैरा रब्ध इति विद्वान् अत
एव प्रतिबुद्ध इति विद्वान् आत्मज्ञः अस्मिन्नेवानुषज्जते तथापि पुत्रादिममत्वेन भूतद्रोहेण च संगो भवेत्तत्राह असंसक्त इति ६

विष्णुना साक्षात् पृथोर्यज्ञेन शुश्रूषणं वरदानप्रसंगेन प्रीतिश्चान्या

आत्मनैव आत्मनेमहेन्द्रायरोषं कर्तुं नार्हसि तत्र हेतुः उभावपीति ३० तथापि क्रतुसमाप्तिप्रतिध्यायंतं प्रत्याहः
 अस्मिन् यज्ञविघ्ने चिंतां मा स्म कृथाः यद्यस्माद्देवतंत्रं कार्यं कर्तुं ध्यायतो मनः शुनिश्चितं रुष्टं सत् अथ तमो मोहं विश
 तनतु शांतिलभते ३१ अतएव तत्र क्रतुर्विरमतु न चिंद्रः किं न विचार्यते अत आह यतो देवेषु दुराग्रहो भवतीति यत्र क
 नेवात्मनेमहेन्द्रायरोषमाहर्तुमर्हसि उभावपि हि भद्रं ते उन्नमश्चाकविग्रहो ३० मास्मिन्महाराज कथाः स्म
 चिंतां निशमयास्मद्वच आदत्तात्मा यद्यायतो देवहंतं कर्तुं मनो निरुष्टं विशते तमोऽधं ३१ क्रतुर्विरमतामेष
 देवेषु दुराग्रहः धर्मवतिकरो यत्र पाषंडैरिंद्रनिर्मितैः ३२ एभि रिंद्रेण संसृष्टैः पाषंडैर्हो रिभिर्जनम् हीयमानं वि
 चक्षेनं यस्मै यज्ञधुगश्च मुट ३३ भवान्परित्रातुमिहावतीर्णे धर्मं च नाना समयात्तु रूपं वेणापचारादवलुप्तम
 यतद्देहतो विष्णुकलासि वैरागः ३४ सत्त्वं विमृश्यास्य भवं प्रजापते संकल्पनां विमृश्यापि पीएहि ऐंद्रो च
 मायामुपधर्ममातरं प्रचंड पाषंड पथं प्रभोजहि ३५ ३२ इंद्रदुराग्रह कर्तुमनर्थं यश्चेत्यह एभि रिंद्रेण पसृष्टैरधि
 रितैः हरिभिश्चित्राकर्षकैः यद्रुद्रस्ते अश्वं मुह्यतीति तथा यज्ञाय दुह्यतीति तथा तेन सृष्टे ३३ ततो मम किमिति चेत्तत्राह भ
 वानितिहाभ्यां सांख्ययोगादिना नासिद्धं तत्तु धर्मवानस्यात् पापान्मुक्त्वा परित्रातुं तद्देहादिभ्योः कलेवत्त्वमवतीर्णसि ३४ अ
 स्य विश्वस्योद्भवविचार्यैरुत्यादितोऽसितेषां विश्वसृजां संकल्पं पीएहि आर्षे प्रयोगः पूरयेत्यर्थः प्रचंडो यः पाषंडमार्गः

मवदुयायोपधर्मजननीतां जहि ३५

भा० च०
६५

त्वेचसुरिः अतः सुखदुःखेचसमः सन् समाना उत्तममध्यामाधमायस्यजितारं द्रियाणां शयश्चयेन सत्त्वं अखिललोकर
क्षणाविधत्स्व कथं मे केन मया कर्तुं शक्यं तत्राह मये मरेणोपक्लृप्ताः संपादिता ए अखिललोकाश्चमात्यादयः तैः संयु
तः १३ ननु रक्षणादं डादिदादिपेक्षं अतस्तपोऽन्यद्वापुण्यं कारिष्यामीति चेदत आह श्रेय इति यद्यस्मात्सांपरायेप
रलोके प्रजाभिः कृता त्रयष्टमं संहरति अरक्षणे दोषमाह अन्यथा प्रजाभिर्हृतं पुण्यं यस्य सः प्रजानामघमति

समः समानोत्तममध्यामाधमः सुखेचदुःखेचजितेन्द्रियात्रायः मयोपक्लृप्ताखिललोकसंयुतो विधत्स्व
वीरखिललोकरक्षणां १३ श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञो यत्सांपराये सुकृताद्यष्टमं संहरति अन्यथा हतपुण्यः
प्रजानामरक्षिताकराहारे घमति १४ एवं द्विजाग्रानुमतानुवृत्तधर्मे प्रधानो न्यतमो वितास्याः कृत्स्नका
लेन गृह्येपयातानुवृत्तसिद्धिदाननुरक्तलोकः १५ वरंचमत्कंचनमानवेन्द्रवृणीषते हंगुणशीलयंत्रितः
नाहं मत्वेवै सुलभस्तपोभियोगिनवा समचित्तवर्ती १६ पापं भुंक्ते अन्यथेत्यस्य विवरणं करदारः संरक्षिताचेतः

यत्

एवं च मोक्षोपनायाज्ञानभविष्यतीत्याह द्विजाग्रानामनुमतश्चासावनुवृत्तश्च परंपराप्राप्तो धर्मः स एव प्र
धानार्थकामो प्रासंगिको अन्यतमः अतिशयेनान्यः धर्मो दिष्टनासक्त इत्यर्थः एकपक्षपाते धर्मप्रधानावन्यतमौ अर्थ
कामौ यस्येत्यर्थः अस्याः पृथिव्याः अविता सन् अत्येनकालेन गृहागतान् सनकादीन् द्रव्यसि अनुरक्तो लोको यस्मिन्
सः १५ मन्मतेः सकाशत्किंचिद्वरं वृणीषु गुणः सादयः शीलं निर्मेसरदिभावः तेरहं यंत्रितो वशीकृतः तद्रहितस्तु म

स१

त्वा १

खादिभिर्नाहं सुलभः यतः समचित्तयेषां ते खेव वानिह
शीलं यस्य सोह १६
२५

प्रतिबोधक्रमं विवृण्वन् देहे नुषंगभावमाह एक इति द्वाभ्यां असावात्मा आत्मनो देहात्परो भिन्नतन्त्रनवधा वैलक्षण्ये
न भेदं साधयति एक इति नवभिः पदैः देहो हि बालयुवादिभेदादनेकः मलिनश्च जडश्च सगुणश्च स्वकारणभूतगुण
श्रितश्च परिच्छिन्नश्च गृहादिभिरवृतश्च दृश्यश्च सात्मा च आत्मा तु नैव अतो भिन्नः ७ आत्मस्य देहस्य स्वस्मिन् स्थितं
प्रकृतिस्थोपितद्विकारिर्न लिप्यते समयिव्रह्मणि स्थितः ८ इयमवस्था कस्यात्पद्यत इत्यपेक्षायामाह यः स्वधर्मेणेति

एकः शुद्धः स्वयं ज्योतिर्निर्गुणो सौ गुणाश्रयः सर्वगोऽनावृतः साक्षी नित्यात्मा आत्मनः परः ७ य एवं संतमात्मा
न मात्मस्य वेदपुरुषः नाज्यते प्रकृतिस्थोपितद्रुणैः समयि स्थितः ८ यः स्वधर्मेणानां नित्यं निराशीं प्रकृत्या नि
तः भजते शतकैस्तस्य मनो राज्ञः सीदति ९ परित्यक्तगुणः सम्यग्दर्शनो विशदाशयः शान्तिमेव समदस्था
नं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते १० उदासीनमिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनां कूटस्थमिममात्मानं यो वेदा प्रोशोभनं
११ भिन्नस्य लिङ्गस्य गुणप्रवाहो द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः दृष्टासु संपत्सु विपत्सु सुरयो नैव क्रियते मयि

ति ५
मिन्नविक्रियते १२

चतुर्भिः ९ य हि विशदाशयः प्रसन्नमनाः तदा परित्यक्तगुणः सम्यग्दर्शनो भूत्वा शान्तिमश्नुते
शान्तिमेवाह मम सम्यगोदासीनेनावस्थानमेव ब्रह्मतदेव कैवल्यमश्नुते १० सम्यग्दर्शनमेवाह उदासीनमेवात्मानं
द्रव्यज्ञानक्रियात्मनां देहज्ञानकर्तृद्वयमनसामध्यक्षमिव स्थितमात्मानं यो वेद ११ संसारिणं कथं कूटस्थत्वमत आह
भिन्नस्य लिङ्गदेहस्य गुणप्रवाहः संसारः भिन्नत्वे हेतुः द्रव्याद्यात्मकस्य तत्र चेतना चिदाभासः अतो दृष्टासु हर्षशोकादि

भा० च०
६६

स०

वरं वृणीष्वेति यदुक्तं तदत्यहं मान आह देवि भो वरदानं ब्रह्मादीनामीश्वरात्वरप्रदातृत्वं स काश दुधः कथं वरा
न वृणीते कीदृशं गुणैर्विक्रियत इति गुणविक्रियोऽहंकारः स एवात्मा येषां तेषां ब्रह्मादीनां संबंधिनः देहाभिमा
तितां भोग्यानि तिवा तथा चेद्दुध एव न भवतीत्यर्थः जुगुप्सितत्वादपीत्याह य इति बुध एवाहमपि न वरा इति समु
च्चयायकारः २२ केवल्यपत्तेरिति संबोधनात् केवल्यं वरिष्यतीति मांशं कीत्याह नेति महत्तमानां मंत हृदयां मुखद
रणनिर्गतो भगवत्पदां भोजमकरंदो यशःश्रवणादिसुखं यत्र नास्ति तादृशं चेत्केवल्यं तर्हितं तर्कचित्रकदाचिदपि न

एषु रवाच॥ वरान्विभो त्वद्वरं देव्यशः दुधः कथं वृणीते गुणविक्रियात्मनां येनारकाणामपि संति देहि
नाता नीश केवल्यपत्तेरुणेन च २२ न कामयेनायतदप्यहं क्वचित् न यत्र युष्मच्चरणं वृजासवः महत्त
मां तर्हृदयानमधुच्युतो विधत्स्व कर्णयुतमेष मे वरः २३ स उत मम्लो कमहं मुखच्युतो भवत्यदां भोज
सुधाकरणानिलः स्मृतिं पुनर्विस्मृतं त्ववर्त्मनां कुयोगिभिर्नो वितरत्यलं वरैः २४

त०

कामयेतर्हि किं कामयेते स तदाह यशःश्रवणयकर्णयनामयुतं विधत्स्व ननु को येन वरं वृणीतवान् किमप्यन्यं चिं
तयेत्याह एष मे वरः मम त्वेष एव वर इति ननु तर्हि केवल्यभावे रागद्वेषाद्याकुलानां भक्तिस्तु खमपि न स्यादित्या
शंकाह इति भगवत्पदावुजसुधायाः करणलेशः तस्यैव धीयोऽनिलः स एव दूराद्यपि किंचिद्यशःश्रवणमात्रमित्य
र्थः विस्मृतं त्ववर्त्मनोः कुयोगिभिः तेषामपि पुनः स्मृतिं आत्मज्ञानं वितरति ततो न खलु भक्तानां रागादिसंभवः श्रतो ना

सा कसारग्राहिणं अन्यैर्विरलं भक्तवैभवं सादिसर्व
सुखात्तभावादिभिः २४ ॥

१७ तस्मात्पयितुं पादयोः स्पृशं तं सेनकर्मणा सापहरेण व्रीडितं प्रेम्णा परिष्वज्य १८ भगवान् प्रस्थानाभिमुखोऽप्यनुग्रह
लोऽविलंबितः सन्नप्रतस्थे प्रयानं न कृतवान् इति द्वयोरन्वयः कथं भूतः उपहृतं अर्पितमर्हं यस्मै समुज्जिह्वानया
समुद्रं छत्वा कर्दमानया भक्त्या गृहीतचरणवुजस्य पद्मपलाशवदक्षीणियस्य तथा भूतः सन्नेव पृथुं पश्यन् १९

मैत्रेय उवाच ॥ सदृश्यं लोकगुरुणा विष्वक्तेनेन विष्वजितं अनुशासितं आदेशं शिरसा जगद्देहरैः १७ स्पृशं
तं पादयोः प्रेम्णा व्रीडितं सेनकर्मणा शतक्रतुं परिष्वज्य विद्वेषं विससज्जिह्व १८ भगवान् यविश्वात्मा पृथु
नोपहृताक्षः ॥ समुज्जिह्वानया भक्त्या गृहीतचरणवुजः प्रस्थानाभिमुखोऽप्यनुग्रहविलंबितः पश्यन्
पद्मपलाशाक्षो न प्रतस्थे सुहृत्सतां १९ सञ्चादिराजो रचितां जलिहरि विलोकि तं नाशकदंशुलोचनः ॥
न किंचनोवाच सवाच्यं विलोको हृदोऽपगुह्या मुमधा देवस्थितः २० अथावमृज्याश्रुकलावलोकयन् नृत्तं तद
गोचरमाह पुरुषं पदास्पृशं तं क्षितिमंश उन्नते विन्यस्तहस्ताग्रमुरंगविद्धिषः २१

भगवत्स्तत्कृपातिरेकमुक्ता तस्य भक्त्युद्रेकमाह सदृतिद्वयं वाच्यं किं बलेन तस्मीव स्थितः सन्नमुंह रिहृदोऽप
गुह्या धातु धृतवान् २० अतः प्रयोहं शोर्गोचरं विषयभूतं पदाक्षितिं स्पृशं तमित्ययं भावः न खलु देवाः पदाभ्यु
वंसृशंति अतः कृपा परवशेन न हरिगत्मानं विस्मृतवानि वे अतएव स्वयत्नपरिहारयेव गरुडस्योन्नते स्तंभे
विन्यस्तहस्ताग्रं येन तं २१

भा० च०
६७

यत्स्वदीनवत्सलः अतएव साधवो निष्कामाः अथ ज्ञानानंतरमपि त्वां भजंति कथं भूतं मायागुणानां विभ्र
मो विलासस्तस्योदयः कार्यसतिरस्तोयस्मिन् तं ते किमर्थं भजंति तत्राह भवत्यदानुस्मरणद्विना अन्यते
षानिमित्तफलविद्यः २८ वरेः प्रलोभनं च कृपा लोस्तवानुचितमित्याशयेनाह मन्ये इति नु अहो ते वाचात्

भजंत्यथ त्वामतएव साधवो व्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयं भवत्यदानुस्मरणद्वते सत्तां निमित्तम
न्यद्रगवन्तविद्यहे २८ मन्ये गिरंते जगतां विमोहिनी वरं दृणीष्वेति भजंतु मात्स्ययत्त वाचानुतंत्या
यदि ते जनोसितः कथं पुनः कर्म करोति मोहितः २९ त्वन्मायया द्रुज न इश खंडितो यदन्यदा सास्त
रुतात्मनो बुधः यथारिहा लहितं यितास्वेयतथा त्वमेवाहं सिनः समीहितुं ३० श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इ
त्यादि राजेन नृतः सविश्वदृकतमाह राजन्मयि भक्तिरस्तुते दिष्टो दृशीधीर्मयिते कृताय यामायाम
दीयांतरति सदुस्त्यजां ३१ नत्वं कुरु मयादिष्टमप्रमत्तः प्रजापते मदादेश करो लोकः सर्वत्राप्नोति शोभ

त्यायदि जनोयं असितः अवधः स्यात् तर्हि पुनः पुनः फलैर्भोहितः स न कथं कर्म करोति २९ नमः ३२
त्वन्मायया खंडितस्य त्वया पुनः खंडनं कर्तव्यं किंतु दितं चेष्टितं यमित्याह त्वन्मायया रुतादात्मनः चतः खं
डितः पृथक् कृतः यद्यता न्यत्सुत्रादिकमाशास्त अंतः स्वयं अविज्ञापित एव दितं चेष्टितुं मर्हसि ३० ३१ ३२

ननुभुक्तिमुक्तिफलैर्व्रतःफलंविहायसाधनेभवतःकोयमाग्रहइत्याशंकाह हेसुश्रवमंगलकीर्तेशि वयशःस
कृदपिउपमृणोति यदृष्टयापिगुणज्ञेत्सःपशुविनाअन्यःकथंविमेत गुणतिशयंसूचयति श्रीयेद्यशएवप्रक
र्षेणवृत्तवती गुणानां सर्वपुरुषार्थानां संग्रहसमिन्समाहारस्तदिच्छया २५ अतो लक्ष्मीरित्याद्यागेनत्वामेवाहंभ
जेइत्याह अथेतित्वालसउत्सुकःसन्कर्मणि क्रियमाणेयद्येद्रेण सहकलिः एवमन्तोवपि किंलक्ष्म्यासह

यशःशिवंसुश्रवःप्रायसंगमे यदृष्टयाचोपमृणोति तेसकृत् कथंगुणज्ञो विरमेद्दिनापशुं श्रीये
त्प्रवव्रेण संग्रहेच्छया २५ अथोभजेत्वाखिलपुरुषोत्तमगुणालयं पश्यकरे वत्तालसः अथावयोरे
कपतिसृधोः कलिनस्यात्कृतत्वचरणैकतानयोः २६ जगज्जनन्या जगदीशवेश शंस्यादेवयत्कर्मणि
नः समीहितं करोषि फलवत्पुरुदीनवत्सलः स्वएवधिस्मग्भिरतस्य किंतया २७

कलिः स्यादिति विनर्कयति एकस्मिन्त्यौ स्पृष्टमानयोरावयोः अपि किंकलिर्न स्यादिति काष्ठापितर्कः न
तुपय्ययेरासेवयानस्यात् कुतस्त्वचरणयोरेवैकस्तानो मनो विस्तारोयाभ्यां तयोः २६ भवतु वा कलिस्त
थापि भजेयमेवाह जगज्जनन्या वेशा विरोधः स्यादेव तत्र हेतुः यस्याः कर्मणि नः समीहितं इच्छामव
तितया पीन्द्रविरोधे मत्पक्षपातवद्वापितवपक्षपाते एव स्यादित्याह फलानुष्ठमपि वरुवेदु करोषि य
तो दीनेषु वत्सलः स्वेत्वरूप एव तस्य तया किंप्रयोजनं तानादियस इत्यर्थः २७

भा० च०
६८

प्रियान्वरणप्रददातीति तथा ४ गुणैर्महान् अतएव महत्तमः पुण्यतमः ५ गुणैर्विजृम्भितं ऊर्जितं गुणवद्भिः
समाजितं सत्कृतं यशो गृणाति अर्चयन् प्राह सदस्यते शौनेक ई लब्धान्यशेषसुराणामहे लानियेन सः किमकरोति
तिशेषः ७ अथ एते सुकृमा विः कुर्वन् प्राथयेते कोचिति यस्य विक्रमः पृथ्वीदोहनं तस्योच्छिष्टतुल्यकामं तत्तस्य कर्म
पूजितः पूजया मासतत्र तत्र महायशः पौरान् जानपदांस्तांस्तान् प्रीतः प्रियवरप्रदः ४ स एव मादीन्यनव
द्यचेष्टितः कर्माणि भूयांसि महान् महत्तमः ॥ कुर्वन् शशासावनिमंडलं यशः स्फीतं निधायारुहं देपरं प
दं ५ **स्तुतुवाच** तदा दिराजस्य यशो विजृम्भितं गुणैरशेषैर्गुणवत्समाजितं ॥ तत्रा महाभागवतः स
दस्यते कोषारवि प्राह गणतमर्चयन् ॥ **विदुर उवाच** ॥ सोऽभिषिक्तः पृथुर्विप्रेर्लब्धान्यशेषसुराहेणः वि
भ्रत्सवैर्मवन्ते जोवाक्षोर्षाभ्यादुदाहृतां ७ कोचस्य कीर्तिनमृणोत्यभिज्ञायद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूषाः
लोकाः सपाला उपजीवन्तिका ममद्यपि तन्मेव दकर्म पुष्टं ॥ **वा श्रीमैत्रेय उवाच** ॥ गङ्गा यमुनयोर्नद्यो रंतरा
क्षत्रमावसन् आरक्षानेव वृभुजे भोगान् पुण्यजिह्वासया ८ सर्वास्वलितदेशः सप्तद्वीपैकदंडधृक् अ
थ व्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः ९ वद ८ प्राचीनकर्मभिः प्रारक्षानेव वृभुजे ननु भोगान्तरार्थं कर्माणि
करोति तदपि भोगेन पुण्यक्षपलेष्वननुसुखाश्चेत्यर्थः ९ अस्वलितं प्रतिहतं आदेशाज्जायस्य स
पृथ्वीपेक्षेकदंडधारयतीति तथा किं सर्वत्र नेत्येह ब्रह्मकुलव्यतिरेकश्च्युतगोत्रप्रवर्तकतुल्योयं पावैस्स

वानांतद्व्यतिरेकश्च ९०
६८

३३ वाग्विज्ञांजलिभिर्भक्तिः पूजिताः संतः वैकुण्ठानुगताः पार्षदाश्च ३४ ३५ अदृष्टाय लोचनयथा मतिः कान्ताय संदर्शित
 त आत्मा येन तस्मै ३६ ॥ इति चतुर्थे विंशोऽध्यायः २० ॥ एकविंशोऽप्युना प्रज्ञानामनुशासनं महासत्रे सुरादीनां महासदसि वर्ण्यते
 श्रीमंत्रेय उवाच ॥ इति वैष्णवस्य राजर्षेः प्रतिनंद्यार्थवद्वचः पूजितो नु गृहीत्वेन गंतुं चक्रेऽच्युतो मति ३३ देवर्षिपितृगं
 धर्वाः सिद्धचारणपन्नगाः किन्नरास्परसोमर्त्याः खगाभूतान्यनेकशः यज्ञेश्वराधियारो ज्ञावाग्विज्ञांजलिभक्तिः
 सभाजिताय युः सर्वे वैकुण्ठानुगतास्ततः ३४ भगवानपि राजर्षेः सोपाध्यायस्य चाच्युतः हरनिवसनो मुखस्रधा
 मप्रत्यगात्प्रभुः ३५ अदृष्टाय नमस्कृत्य नृपः सदृशितात्मने वासुदेवाय देवानां देवाय स्वपूरययो ३६ इति श्रीम
 द्भागवते महापुराणे चतुर्थे स्कंधे पृथुवरे त्रैविंशोऽध्यायः २० ॥ श्रीमंत्रेय उवाच ॥ मौक्तिकैः कुसुमैः स्वग्निदुक्कु
 लैः स्वर्णतोरणैः महासुरभिभिर्धूपैर्मण्डितं तत्र तत्र वै चंदनागुरुतोयाद्ररथा च त्वरमार्गवत् पुष्पाक्षतैः
 लैस्तोक्तेर्लोचैरर्घ्यैर्भिरर्चितं सचंदैः कदलीस्तम्भैः पूगपोतैः परिस्कृतं तरुपल्लवमालाभिः सर्वतः समलं
 कृतम् १ प्रजातदीपावलिभिः संभूताशेषमंगलैः अभीयुर्मृष्टकन्याश्च मृष्टकुंडलमंडिताः २ शंखदं
 दुभिर्घोषेण व्रजघोषेण च त्विजः विवेशाभवन् वीरः स्तूयमानो गतस्मयः ३
 पूरयया वित्युक्तं तत्पुनरनुवर्णयति मौक्तिकैरिति त्रिभिः चंदनागुरुयुक्तैस्तोयैराद्ररथादयस्तद्युक्तं तोक्तेर्हरित
 पल्लवैः शंखैरिति वा अर्घ्यैः दीपैः १ संभूतानि अशेषाणि मंगलानि दध्यादीनि तैः सह अभिजग्मुः मृष्टा उज्ज्व

लांकन्याश्च २ गतस्मयो निरहंकारः ३

भा० च०
६२

शिशिरसंतापहरेस्त्रिगुणे तारेययोस्तेऽक्षिणीयस्य इदं वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तं वाच्यं चारुप्रोत्रप्रियां चित्राणि पद
नियस्मिन् प्लक्ष्मणप्रशस्तं मृष्टं शुद्धं गूढं गंभीरार्थं अविलकृतं अवाकुलं १२ भाषणे हेतुः धर्मजिज्ञासुभिः पुं
भिः सत्सुखमतीक्षितमावेद्यं वक्तव्यं अतः प्रजानुशासनमिषेण जिज्ञासैव क्रियते न युष्मान् अधर्मवचनमिति

शिशिरः स्निग्धताराक्षः समैक्षत समंततः ऊचिवा निदमुर्वीशः सदः संहर्षयन्निव चारुचित्रपदं प्ल
क्ष्मणमृष्टं गूढमविलकृतं १२ राजा वाच ॥ सभ्याः पृथुतमद्वयः साधवो यद्गताः सत्सु जिज्ञासुभि
र्धर्ममावेद्यं स्वमनीषितं १३ अहं दंडधरो धाता प्रजानां निहयोजितः रक्षिता वृत्तिदः सेषु सेतुषु स्या
पिता पृथक् १४ तस्य मेतदनुष्ठानाद्यदा कुर्वन्सवादिनः लोकाः स्युः कामसंदोहा यस्य तिदिष्टं
क १५ यउद्धरेत्कारं राजा धर्मैश्च शिदयन् प्रजानां शमलं भुंक्ते भगं च स्वजहाति सः १६

प्रजा १

भावः १३ इदानीं प्रजाः शिदयिष्यन् प्रजाशिदणदिकं ममावश्यकमित्याह अहमिति विभिः पृथक् सेतु
षु स्यापिता १४ दिष्टं कृ प्राक्कर्मसाक्षी ईश्वरो यस्य तुष्यति तस्य वेदवादिनो यान् लोकानां दुः प्रजारक्षणा
द्यनुष्ठानात् तेलोका मे स्युः कथं भूताः कामानां सम्यग्दोहः प्रहरणं येषु १५ अन्यथा त्वानेष्टस्यादित्या
ह यइति शमलं पापं भगमेभ्यर्च्यम् १६

उत्तर २

६२

एकदासीन्महासत्रेदीक्षातत्रदिवौकसां समाजोब्रह्मर्षीणांचराजर्षीणांचसत्तम ११ तस्मिन्नर्हत्सुसर्वेषु
स्वर्चितेषुयथाहृतः उत्थितःसदसोमध्येताराणामुदुरादिव १ प्राशुःपीनायतभुजौगौरकंजारुणोक्ष
णः सुन सःसुमुखःसौम्यःपीनांसःसुहृजस्मितः २ वृडवक्षोवृहच्छ्रोणिर्वलिवत्पुदलोदरः आव
र्तेनाभिरोजस्वीकांचनोरुदग्रपात ३ सूक्ष्मवक्त्रासितस्निग्धमूर्धजःकंबुकंधरः महाधनेदुकलाग्रे

उन्नताग्रौ पादौ यस्य ॐ सत्त्वाश्च ते वक्त्राश्चक्षुःसिताश्च स्निग्धाश्च

मूर्धजायस्य कंदुवत्त्रिरेखांकितकंधरायस्य परिधायवसित्वा उपवीय उत्तरीकृत्वा चं नियमेनिमित्तेन्य
स्तानि त्यक्तानिभूषणानियेनसः अतएवतरसावृत्तत्वात् वंजिताअशेषेषुगात्रेषुश्रीःस्वाभाविकी
शोभायेन कृतानि उचितानिकर्तारियेन धूं एत

परिधायोपवीयच ॐ नमोजिनाशेषगात्रश्री
नियमेन्यस्तभूषणः कृष्णजिनधरः श्रीमान्कृष्ण

भा० च०
७०

मृत्योर्दोहित्रादीवेणदीनविनाधर्मविमोहितान् अतः शोचान् ननु कर्मैव फलस्यातिविधुद्देशगतावादेवता
किं परमेश्वरेण तत्राह वर्गति वर्गः त्रिवर्गः स्वर्गो धर्मस्य फलं अपवर्गो मोक्षः तेषामेकात्म्येन एकरू
पेण सर्वानुगतेन हेतुना तत्रापि प्रायेण हेतुना अयं भावः न तावज्जडस्य कर्मणः फलदात्तघटतेन चार्वा
देवतानां स्वातंत्र्यं अतर्था मिश्रुतः न च तदा कर्मसाम्ये फलतारतम्यं क्वचित् तदसिद्धिश्च संभवति अतः स्वातंत्र्यं

दोहित्रादीनृते मृत्योः शोचान् धर्मविमोहितान् वर्गस्वर्गोपवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना २० य
त्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितं मलं धियः सद्यस्ति एतात् न च हमेधनी सती यथाप
दं गुणविनिष्कृता सरित् २१ विनिर्धृता शेषमनोमलः पुमानसंगविज्ञानविशेषवीर्यवान् यदंघ्रिम्
लेकतकेतनः पुनर्न संसृतिं लेशवहं प्रपद्यते २२

भाष्यमिति २० किं च जीवानां मोक्षदः परमेश्वर एव न चार्वादेवताः तासामपि जीवत्वा विशेषात् इत्याशयेना
ह त्रिभिः यस्य पादयोः सेवायामभिरुचिस्तपस्विनां संसारतन्त्रानां अशेषजन्मभिः सद्यस्ति धियो मलं सद्यः त
पयति तमेव भजते तिरुतीयेनान्वयः कथं भूता अहं न्यहं निर्वर्द्धमाना सती सा त्विकी तत्पादसंबंधस्यैव स
महिमेति दृष्टानेनाह यथेति २१ विनिर्धृता अशेषमनोमला यस्य असंगो वैराग्यं तेन विज्ञानस्य विशेषः सा
क्षात्कारस्तदेव वीर्यं यस्यांघ्रिम् लेकताश्रयः सन् २२

तत्तस्मात्तद्देवज्ञाः भर्तुर्मम पिंडार्थं पिंडं दत्तं च तत्परलोकहितार्थं स्वकार्यमेव कुरुत धर्ममेवानुतिष्ठत अधोक्षजेषां
येषां तादृशाः सन्तः वासुदेवा परादृष्ट्यर्थः अनुग्रहकृतो भवेदिति शेषः १७ शास्तुः सिद्धयेतुः अनुज्ञातुः ननु मोदि
तुम्ह प्रेत्य परलोके यत्फलं तत्तुल्यं १८ कर्मकर्तव्यमित्यनुमोदा महे ननु वासुदेवे अर्पणीयमिति वेणादिभिस्तद
नंगीकारादि त्वेवंवादिनः शान्तैः संबोधयन्नाह हे अहं तमाः यज्ञपतिर्नाम परमेश्वरः केषां चिन्मतेनावद

तत्प्रजाभर्तृपिंडार्थं स्वार्थमेवानुसूयवः कुरुता धोक्षजधियस्तर्हि मेनुग्रहः कृतः १७ यूयंतदनुमो
दध्वं पितृदेवर्षयो मत्ताः कर्तुः शास्तुरनुज्ञातुस्तुल्यं यत्प्रेत्य तत्फलं १८ अस्ति यज्ञपतिर्नाम के
षां चिदहं स तमाः इहामुत्र चलन्त्यंते ज्योत्स्नावत्यः कचिद्भवः १९ मनोरुतानपादस्य ध्रुवस्यापि
महीपतेः प्रियव्रतस्य राजर्षेरंगस्यास्मत्पितुः पितुः १९ ईदृशानामथान्येषामजस्य च भवस्य च प्र
कादस्य वलेश्चापि कृत्यमस्ति गदाभृता २०

स्ति तस्यापि विप्रपतेर्न तत्सिद्धिरित्याशंक्य जगद्वैचित्र्या अन्यथा उपपत्तिं प्रमाणयति इहामुत्र च ज्योत्स्नावत्यः का
तिमत्यः भुवो भोगभूमयः शरीराणि च १९ नन्विदं कर्म वैचित्र्या देवसेत्यति तेन्यापि विदुदनु भवेनेश्वरसिद्धिरित्या
ह मनोरिति त्रिभिः अस्मात्पिता महस्यांगस्य कृत्यमस्ति अवल्यं कर्मफलदात्राभाव्यमिति तेषामननमित्यर्थः २०

भा० च०
७९

तदेवमप्रवृत्तान्भगवद्भजनेप्रवृत्त्यस्तः प्रवृत्तानां प्रवृत्तिमभिनन्दनेनदृढयति अहो रति चितरंति विस्तारं कुर्वन्ति २६ ई
दानीं हरिभक्तिद्वाराय ब्राह्मणभक्तिविधौ माजात्वित्यष्टभिः सहतपदश्रुताः स्रद्धयश्च ताभिर्यद्राजकुलस्य
तेजः तत्तस्मात्सकाशात् द्विजानां कुलेऽजिते देवतायेषां तेषां कुले माजा तु प्रभवेत् कदाचिदपि प्रभावं न
करोतु कथं भूते समृद्धिभिर्विनापि स्वयमेव तितिक्षादिभिर्दीप्यमाने २७ ब्राह्मणश्च स्तुवन्नाह यच्चरणभि
अहो ममामी वितरंत्यनुग्रहं हरिं गुरुं यज्ञभुजामधीश्वरं स्वधर्मयोगेन यजंति मामका निरंतरं
क्षोणितले दृढव्रताः २८ माजा तु तेजः प्रभवेन्महर्द्धिभिस्तितिक्षया तपसा विधया च देदीप्यमाने जिते
देवतानां कुले स्वयं राजकुला द्विजानां २९ ब्राह्मणदेवः पुरुषः पुरातनो नित्यं हरि रियच्चरणभिर्वंद
नात् अवापलक्ष्मीमनपायिनी यशोजगत्पवित्रं च महत्तमा गुणीः ३० यत्सेवया शेषगुहाशयः स्वराट्
विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वरः तदेव तद्धर्मपरं विनीतैः सर्वैर्मना ब्रह्मकुलं निषेव्यतां ३१ पुमान्ने
भेदानतिवेलमात्मनः प्रसीदतोत्यतः शमं स्वतः स्वयं यन्नित्यसंबन्धनिषेवया ततः परं किमत्रास्ति मुखं हविर्भु
वंदनाद्विरुद्धं लक्ष्मीयशश्च अवाप यत्सेवया चेश्वरस्तुष्यति तदेव ब्रह्मकुलं निषेव्यतामिति द्वयोरन्व
यः ३२ हरौ लोकसंग्रहस्यो धर्मस्तत्परैः ३३ ननु ब्रह्मकुल एव नित्यं सेव्यमाने सर्वदेवता मुखं भूतेऽग्नौ यज्ञाद्यनु
ज्ञानं स्थानं चेतना विना चित्तशुद्धिः न च तया विना मोक्षः स्यादित्याशंकाह पुमानिति द्वाभ्यां यस्य ब्रह्मकुलस्य

क्रियो २
प ३

आत्मवृत्तिभिः रथयनादिभिः मनोवचःकायानांगुणैः ध्यानस्तुतिपरिचर्याभिः अमायिनः निष्कपलाः संतः ननु ब्रह्मादिभिः सेवे किमस्मद्भक्त्या भविष्यति तत्राह यथाधिकारमेवावसितानि श्रिता समाप्ता वार्था सिद्धिर्येषां २३ स्वकर्मभिर्यागादिभिर्भजतेत्युक्तं तत्र ब्रह्माप्येवं ब्रह्महविरिति न्यायेन सर्वेषु यागतदंगतत्फलैषु भगवद्दृष्ट्या कर्मकत्वं न भिन्नदृष्टेति वक्तुं तेषां भगवद्भूषतामाह द्वाभ्यां असौ भगवानेव स्वरूपे तो विशुद्धविज्ञानघनोऽपि अगुणो

तमेव ययं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचोकायगुणैः स्वकर्मभिः अमायिनः कामदुष्टाधिपंकजं यथाधिकारावसितार्थः सिद्धयः २३ असाविदानेकगुणो गुणो ध्वरः पृथग्विधद्रव्यगुणोक्तिभिः संपद्यतेः योशयलिंगनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनः स्वरूपः २४ प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहे शरीरएष प्रतिपद्यते तनां क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते यथानलोदारुषु तद्गुणात्मभिः २५

निर्विशेषगुणोऽपि सन्निहकर्ममार्गेनेकगुणः नानाविशेषणवान् अधरो यज्ञः संपद्यते यज्ञो वै विस्मुरिति श्रुतेः अनेकगुणत्वमेवाह पृथग्विधानियानिद्रव्यादीनि तैः तत्र द्रव्याणि द्रव्यादीनि गुणाः शुक्लादयः क्रिया अवघातादयः ३ कयो मंत्राः अर्थो गसाध्य उपकारः आशयः संकल्पलिंगं यदार्थानां शक्तिः नाम ज्योतिषो मादितेश्च ध्वरः संपद्यते २४ यागफलस्यापि भगवद्भूषतामाह प्रधानेति एष विभुः परमानंदोऽपि शरीरे चेतना विषयाकारं बुद्धिं प्रतिपद्यतदभिव्यक्त्या नंदरूपः सन् क्रियाफलत्वेन प्रतीयते एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवन्तीति श्रुतेः यथानलोदारुषु स्थितस्तद्गुणात्मकः दारुधर्मदेवकृत्वा दिमान् तद्वत् कथं भूतेशरीरे प्रधानं व्यक्तं कालः लोभकः आशयो वा सना

धर्मोऽहं तः संपद्यते जन्यत इति तथान् २५

भा० च०
७२

हे आर्याः आयुर्वर्ज्जीवं अधिकिरीटमुकुटस्योपरिवहेयेति प्रार्थनायां लिङ् यं रेणुं ३३ गुणभाजस्य फलमाह
गुणायनं अन्वनुसंपदः संवृणुते सम्यग्भजंति तस्मात् प्रसीदतां प्रसीदतु गवां च कुलं ३३ ३४ साधुवादमाहुः
तेषामहं पादसरोजरेणुमायुर्वर्हेयाः अधिकिरीटमायुः यं नित्यदा विभ्रं तन्नाशुपापं नश्यत्यमुं स
वैगुणा भजंति ३३ गुणायनं शीलधनं कृतज्ञं वृद्धाश्रयं संवृणुते नुसंपदः प्रसीदतां ब्रह्मकुलं गवां
च जनाज्जनः सानुचरश्च मह्यं ३३ श्रीमंत्रेय उवाच ॥ इति प्रवाराण्यनृपतिं पितृदेवद्विजातयः तद्युव
हृष्टमनसः साधुवादेन साधवः ३४ पुत्रेण जयते लोका निति सत्यवती श्रुतिः ब्रह्मदंडहतः पापो
यद्वैराग्यतरतमः ३५ विविचुरेते रत्नसूनुः प्रह्लादस्यानुभावतः हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्नि
दयातमः ३६ वीरवर्षा पितः पृथ्वाः समाः संजीवशास्यतीः यस्येदं शेषं ते भक्तिः सर्वलोके कर्मत
रि ३७ अहो वयं ह्यद्य पवित्रकीर्तये वचनाथेन मुकुंदनाथाः यज्जहमश्लोकतमस्य विस्मोर्व्रज
एयदेवस्य केषां व्यनक्ति ३८ नात्यद्भुततमं नाथं तवाजीव्यानुशासनं प्रजानुरागो महतां प्रकृतिकरुणा
पुत्रेणेति षड्विः पद्यतः वेणोपितमो नरकमतरत् अतिततार ३५ ३६ ३७ मुकुंदनाथाः तमनाम् ३८
स त्वनाथ त्वमेव मुकुंदनाथ त्वमेव मुकुंदनाथ त्वेव पर्यवसितमित्यर्थः तत्र हेतुः य इति ३९ आजीविनां से

विकानां आश्रयानुशासनं प्रजानुरागः प्रकृतिः स्व
भावः ३९

नित्यसंबंधेन निषेवया पुमान्स्वयमेव ज्ञानाभ्यासादिकं विना श्रुत्युत्तमं शमं लभेत् कुतः यत्सेवया स्वत एव अन-
 तिवेलंशी प्रसीदतः मुह्यते आत्मनश्चित्तात् ततः परं श्रेष्ठं देवानां किं मुखमस्ति ब्राह्मणसेवयैव यज्ञादिकं ल-
 चतत्सर्वं भवतीत्यर्थः ३० हरेरपि तदेव परं मुखमित्याह श्रुत्वातीति रज्यानां पूजानां इंद्रादीनां नामभिर्यस्य मुखे श्रु-
 यादुत्तरं विरजं नो यथा श्रुतिं तथा चेतनया रहिते कृताशने कृतं नाशनाति कैर्दुतमस्माति तत्त्वकोविदः सर्वदे-
 वमयश्चैव नृत्तिरंतरित्वविद्धिः कुत एव भूतोऽसौ तत्राह पारमहंस्यज्ञानं तत्परानहंति अधिकुर्वतीति

अस्मात्पुनः खलु तत्त्वकोविदः श्रुत्वा दुतं यन्मुखं रज्यानामभिः न वै तथा चेतनया वहि कृते कृता-
 पुनः पारमहंस्यपर्यगुः ३१ यद्वत्स नित्यं विरजसनातनं श्रुत्वा तपोमंगलमौनसं यमैः समाधिना
 विभ्रति हार्थं दृष्टयेयं वेदमादर्श इवावभासते ३२ तेषामहं पादसरोजरेणुमायां दहेऽधिकरी ॥
 तमायुः (यं नित्यं दा विभ्रत आमुयाप नश्यत्यनुत्तर्वगुणं भजति ३३)

पारमहंस्यपर्यगुः स्ता गावो वाचो यस्मिन् उपनिषद्भिर्ज्ञानघनत्वेनोक्त इत्यर्थः यदा परमहंसा नां ज्ञाननिष्ठानां
 गम्यः पारमहंस्यः परितो न गच्छति गावो वाचो यस्मात्स पर्यगुः इन्द्रियनियंता स चासौ स च पारमहंस्यपर्यगुः ज्ञान-
 रूपः सर्वान्तर्यामीत्यर्थः ३१ न केवलं चेतनत्वेन कृताशनादिशेषः किंतु वेदज्ञानादपीत्याह यदित्यव्ययं ये ब्रह्मवेदं
 नित्यं विभ्रति तेषामित्युत्तरेणान्वयः मंगलनाम प्रशस्ता चरणं नित्यमप्रशस्तं स्पृज्जने एतद्धिमंगलं प्रोक्तं मविभि-
 स्तत्त्वदर्शिभिः मौनमध्ययनाविरोधिवात्तात्यागः समाधिना चित्तस्थेय्येण अर्थदृष्टये वेदार्थं मपि चारयतीत्य

अत्र न केवलं दृष्टं विभ्रं ३२
 ५०

भा० च०
७३

माज्जितं सलिलं मलकबंधनं यस्य मानयन्निव स्वयंचकार ५ भवस्याग्रजत्वेन मान्यान् ६ प्रीतः प्राहेत्युक्तं तदेव
प्रीतिपूर्वकं वचनमाह अहो इति दशभिः हेमंगलायनाः स यो किं नंगलमाचरितं यस्य मे योगिभिरपि दुर्दर्शनां ७
दुर्दर्शनत्वमाह नैवेति सर्वदृशमात्मानं यथा सर्वदृश्या नलीयते येऽस्य विस्मयहेतवो महदादयो मन्वादयो वा यदा

तत्प्रादृशो च सलिलैर्माज्जितालकबंधनः तत्र शीलवतां दत्तमाचरन् मानयन्निव ५ हाटकासन
मासीनान्त्वधिष्ठेयधिवपावकान् अक्षसंयमसंयुक्तः प्रीतः प्राह भवाग्रजान् ६ पृथुरुवाच ७ अ
हो आचरितं किं मे मंगलं मंगलायनाः यस्य वो दर्शनं द्यासीदुर्दर्शनां च योगिभिः ७ किं तस्य दुर्लभं न
रमिह लोके परत्र च यस्य विप्राः प्रसीदन्ति शिवो विष्णुश्च सानुगः नैवलक्ष्यते लोको लोकान्यथैततोपि
यान् यथा सर्वदृशं सर्वमात्मानं येऽस्य हेतवः ८ अधना अपिते धन्याः साधवो गृहमेधिनः यद्गृहाद्यहं
वयं बुद्ध्या भूमीश्वरावराः ९ बालालयदुमावते परितः काखिलसंपदः यद्गृहं स्तीर्य पादीय पादतीर्थं
कथं भूतान् येऽस्य सर्वदृशात्मदर्शनस्य हेतवस्तान् १० येषां साधनां गृहाः अर्हाणां पूज्या विवर्जिताः ११

ना वयं विरणीयाः स्वीकाराहीः अंबादयो येषु तादृशाः अंबुचरणं च भूमिश्च रोगहस्वामी अवराभृत्यादयश्च १०
बालानां गाले यादुमावते अरिताः पूर्णा अखिला संपदा येषु तादृशा अपिते ग्रहाः तीर्थपादीयाः वैस्मवास्तेषां पादतीर्थं

न विवर्जिताः ११

७३

पासा ?

उपासादितः प्रापितः कर्मभिर्भ्रातृभ्यां ॥ ४० ॥ ईश्वरदृष्ट्यापि विप्रादयोऽपि प्रणमन्ति ब्रह्माविश्यब्राह्मणजातिमधिष्ठाम
क्षेत्रक्षेत्रियं विभर्ति तदुभयं वा विश्य इदं विभर्ति ॥ ४१ ॥ इति चेत्तुर्थं कविशः ॥ २१ ॥ इति चेत्तु परं ज्ञानं दृष्टव्यं हरिणा
सद्यन्तमसः पारस्वयौ दितः प्रभो ॥ भ्रातृभ्यां नष्टदृष्टीनां कर्मभिर्देवसंज्ञितैः ॥ ४० ॥ नमो विद्वद्भ्यः सत्वाय
पुरुषाय महोदये ॥ यो ब्रह्मक्षेत्रमाविश्य विभर्ति तदुभयं वा विश्य इदं विभर्ति ॥ ४१ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्क
न्धे कविशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ जनेषु प्रगृह्यत्स्वेवं दृष्टुं दृष्टुलविक्रमं तत्रोपजग्मुर्मुने य
श्चत्वारः सूर्यवर्चसः १ तांस्तु सिद्धेश्वरान्नराजाद्यो नोऽवतरन्तोऽर्चिषा लोकानपापान्कुर्वन्त्यासानुगोऽच
ष्टलक्षितान् २ तद्दर्शनोद्भूतान् प्राणान् प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः स सदस्यमुगो वैरय इन्द्रियेशो गुरगानि
व ३ गौरवाद्यन्तितः सभ्यः प्रप्रयान्तकंधरः विधिवत्प्रजयांच्छ्रे गृहीतोऽध्यर्हणसनात् ४ ५ ५५
सनात् सनत्कुमारेभगवानुपादिशदित्येते १ अर्चिषालक्षितान् सनकादय इति ज्ञापितान् अथैष्टप्रपश्यत् २
तेषां दर्शनोद्भूतान् प्राणान् प्राप्नुमिषुरिव अयं भावः ऊर्ध्वप्राणद्युतकामीति यूनः स्थविर आरयति प्रत्युत्थानाभि
वादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यत इति स्मृतेः प्राणास्तव तत्तेजसा हि प्रांस्तान् प्रत्युद्गच्छति अतः स्वयमनुद्गच्छतः
प्राणाहानिः स्यादिव सैभ्रमं प्रत्युद्गमं च करोति सहसदस्यैरनुगैश्च वर्तमानः इन्द्रियेशो जीवः गुरगान् गंधादीन् प्र
तियथोद्गच्छतीत्योत्सुकेन दृष्टान्तः ३ यन्त्रितो वशीकृतः गृहीतमध्यर्हणमर्घ्यमासनं च येस्तान् ४ ५ ५५ ॥

सं

भा० च० स्वयमपि पृथोः संगममभिनेदति संगमइति उभयेषां वक्तृणां च येषां संभाषणसहितः संप्रश्नः स सर्वेषां शां
७४ खविस्तारयति १५ तदेव संगप्रश्नचामिनेयानुवादमुखे नैव मोक्षसाधनमुपदिशति अस्त्येवेति गुराणां मन
वादेन प्रश्नद्वारेणानुवादप्रवर्तने प्रवरणमित्यर्थः आत्मनो मनसोऽतस्य कामात्मकं विधुनोति कषायधातुरागव द
निवर्त्य २० चित्तमुद्धोववहिवे राग्यमात्मनिरतिश्रभवति न च तमोधिकं साधनमस्ति शास्त्रेषु तयोरेव मोक्षहे

संगमः खलु साधनामुभयेषां च संमतः यत्संभाषणसंप्रश्नः सर्वेषां वित्तनोति १५ अस्त्येव स
जभवतो मधुद्विषः पादारविंदस्य गुराणुवादने रतिदुरापा विधुनोति नैषिकी कामं कषायमलमंतरात्म
नः २० शास्त्रेष्वियानेव सुनिश्चितो नृणां हेमस्य सध्यागिव मृशेषु हेतुः असंग आत्मव्यतिरिक्त आत्मनिद
दरतिर्वह्मणि निर्गुणे च या २१ साप्रदया भगवद्धर्मचर्यया जिज्ञासया ध्यात्मिकयोगनिष्ठया योगे

श्वरोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवः कथया पुण्यया च २२
तुलनिश्चयादित्याह शास्त्रेष्विति सध्यागिव मृशेषु सम्यक् विचारवत्सु हेमस्य हेतुरेतावानेव सुनिश्चितः कोसौ
आत्मतिरिक्तेऽसंगो वैराग्य आत्मनि चरति आत्मनो विशेषणं निर्गुले ब्रह्मणीति २१ न चेतदेवातिदुर्लभमित्या
शंकोतमाधिकारिणः अवरागमात्रेण भवति अन्यस्य तु चित्तमुद्धानुसारेण साधनतारतम्यतो बद्धमान
या भक्तो भाभिप्रेत्याह सेति चतुर्भिः सावहारिणरतिरसंगश्च अदादिभिः स्यादिति चतुर्थं नान्वयः जिज्ञास
नत्र द्विशेषबुभुक्षया पुण्यं श्रवो यस्य तस्य हरेः पुण्यया कथया च २२

स्वागतं भद्रं भागमनं जातं यद्यस्माद्वाला एव भवंतो वृहंति व्रतानि अन्ये कालाश्चरन्ति १२ इन्द्रियार्थे ये विदंति तेषां
 नः व्यसनान्पुष्यते यस्मिन् तस्मिन् संसारं १३ नन्वभ्यागतानां कुशलं पृच्छते लोकेन त्वात्मनस्तत्राह भवत्विति
 १४ तत्तस्मै कृतविधासः सन् तपस्विनां संतप्तानां सुहृदो युष्मान् पृच्छामि १५ न खल्वन्ययोगितुल्या यथा किंचिद
 स्वागतं बोद्धिज श्रेष्ठाय द्रव्यानि मुमुक्षुः चरन्ति श्रद्धया धीरावाला एव वृहंति वै १६ कश्चिन्नः कुशलं ना
 या इन्द्रियार्थे वेदिना व्यसनावाप एतस्मिन् पतितानां स्वकर्मभिः १७ भवत्सुकुशलं प्रश्नश्चात्मारामे
 षु नेष्यते कुशला कुशला यत्र न संति मतिवृत्तयः १८ तदहं कृतविश्रंभः सुहृदो व्रतपस्विनां संपृच्छे
 भवत्सु तस्मिन् हेमः केनांजसा भवेत् १९ व्यक्तमात्मवता मात्मा भगवानात्मभावनः स्वानामनुग्र
 हाये मां सिद्धरूपी चरत्यजः २० श्रीमैत्रय उवाच ॥ पृथो तत्सत्तमा कुर्यात्सारं सुष्टु मितं मधु स्मयमा
 नश्च प्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ॥ २१ ॥ स नक्तमार उवाच ॥ साधुष्टु मंदा ॥ राजसर्वभूतहितात्मना
 भवता विदुषा चापि साधूनां मतिरीदृशी २८
 सा साद्रगवानेवेत्याह व्यक्तनिश्चितं आत्मवता धीराणां आत्मत्वेन प्रकाशमानः आत्मानं भावयति प्रका
 शयतीति तथा इमां पृथ्वीं चरति २६ सत्केशो भनं वचनं सारं न्यायं सुष्टु गंभीरार्थं मितं न त्याक्षरं मधुश्रोत्र
 प्रियं मुखं प्रसत्या स्मयमानं ह्रस्वप्रतीयमानः २७ २८

भा० च०
७५

भवत्वन्यत्रासंगआत्मरतिश्चततः किमतश्चाह यदानिष्टं प्राप्नोति भवति तदा आर्च्यवान्सन् ज्ञानवैरा
ग्ययोर्वेगेन सुवीर्यमिवासंसतं जीवस्य कोशमावरकं हृदयं पुमान् दहति कथं भूतम् पंच महाभूतप्रधाने
यद्वा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः एवं तदात्मकं उत्थितः प्रज्वालितोऽग्निर्यो निमग्नमिव यद्वा रतिरा
चार्यानुग्रहश्च तदाज्ञानविगगयोर्वेगेनोत्थितः साक्षात्कारः अवीर्यपुनः प्ररोहसमं यथानभवत्येवं हृदयं दहति
शेषसमानं २६ ततः किमतश्चाह दग्धः आशयो हृदयमुपाधियस्य अतएव मुक्ताः समस्तास्तद्गुणः केतत्वादयो

न्य

यदारतिर्वृत्तिरिति नैष्ठिकी पुमानाचार्यवान् ज्ञानविगगं हसा दहं वीर्यं हृदयं जीवकोशं पंचा
त्मकं योनिमिवोत्थितोऽग्निः २६ दग्धाशयो मुक्तसमस्ततद्गुणो नैवात्मनो वहिरंतर्विचष्टे परात्मनो
यद्यवधानं पुरस्तात्स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्धिना २७ आत्मनो मिंद्रियायं च परं यदुभयोरपि सत्याश

यउपाधौ वै पुमान्यप्यतिनान्यदा २८

येन आत्मनः सकाशाद्विर्घटादिश्रंतः सुखदुःखादिनैव विचष्टे न पश्यत्येव कुत इत्यपेक्षया दृष्टदृश्यप्रतीतिरंतःकरण
हेतुत्वादित्याह परोदृश्यः आत्मा द्रष्टा तयोरेक्यवधानं भेदकं पूर्वमासीत् तस्य विनाशे सति यथा स्वप्ने राजा हृमि
त्यारोपितं सैन्यादिद्रष्टारदृश्यं सैन्यं च स्वप्नावस्थानांशेन पश्यति तद्वत् २७ दृष्टदृश्यभेदप्रतीतिरंतःकरणं
तु समन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति आत्मानमिति आत्मानं द्रष्टारं इंद्रियायं दृश्यं उभयोस्तयोः परसंबंधहेतु
महंकारचाशयोऽतः करणे सत्येव जाग्रत्स्वप्नयोः पश्यति अन्यदा सुषुप्तौ तदुक्तं दृष्टानुरंजितं द्रष्टुरनुरंजितं अ

दृष्टव्योभयोरंतं तन्नाशेद्विदनात्मान इति २८

७५

अर्थारामा अर्थनिष्ठास्तामसाः इंद्रियारामाः कामनिष्ठाः राजसाः तैः सह यां गोष्ठी तस्याहं स्मया तेषां च ये संमता अ
र्थाः कामाश्च तेषामपरग्रहेण विविक्तैर्विजनयारुचिस्तया आत्मन्येव परिनेषे च मतिः स्यात् किंतु हरेर्गुणपीयूषपा
नादिना तस्मिन्सति विविक्तैः सरुचिर्नकाया आनि परिनेषः कार्य इत्यर्थः २३ पारमहंस्य च यथा उपसामोदिप्र
धानयावृत्त्या स्मृत्या आत्महितानुसंधानेन मुकुंदाचरितमेवाग्र्यं श्रीधुना श्रेष्ठममृतं तच्चरितस्मृतिस्सुखेनेत्य

अथेन्द्रियारामसंगोष्ट्रतत्समाप्तसंमतापरिग्रहेण च विविक्तरुच्यापरितोषश्चात्मन्विनाह
रेगुणपीयूषणानात् २३ अहिंसयापारमहंस्यचर्ययास्मृत्यामुकुंदाचरिताग्र्यसीधुना यमैरका
मैर्नियमैश्चाप्यनिन्दयानिरीहयाद्वंदनित्तिक्षयाच २४ हरेर्मुकुंदास्तत्परकण्ठूरगुणभिधानेन
नविज्जभमाणया भक्ताद्यसंगः सदसत्यनात्मनिस्यान्निर्गुणो ब्रह्मणि चांजसारतिः २५

र्थः मार्गोत्तरस्यानिन्द्या निरीहया योगक्षेपार्थं क्रियासहि तेन शीतोष्मादिद्वंद्वसहनेन २४ क।
थयेत्यत्रोक्तमपिकथनं भक्तावंतरगत्य पुनरुच्यते तत्परो हरिभक्ताः तेषां कर्णपुराः कर्णा पुरालंका
रभूता पिहरेर्गुणाः तेषामभिधा नैन स सदसतिकार्यकारणरूपे २५ रामरामरामरामरामराम

भा

भा० च०

७६

अनात्मरतेरनर्थहेतुत्वमुक्तं संगस्याप्याह नेति यद्वस्तु धर्मादीनां विधातकं तस्मिन् संगंतमः संसारं ३४ तुल्यवन्निर्दे
शपुरुषार्थसाम्यभातिवारयति तत्रापीति कृतांतः कालः ३५ भयसंयुतत्वमेवाह परब्रह्मादयः गुणहोभादनुपपन्ना
इवन्ति ईशः कालः ततो न विध्वंसिता आशिषो येषां ३६ यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत्र स्माज्जगतां जगमानां तस्युषा
स्थावराणां च देहादिभिरात्मना हंकारेण च वृत्तानां हृदि यश्च कास्ति प्रकाशते तमवै हि कथं सोऽस्मीति सोऽस्मीति पा

न कुर्यात्कहिं चित्संगंतमस्तीव्रंतितीरिषुः धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यंतविधातकं ३४ तत्रापि मोक्षाय
वार्थ आत्यंतिकतयेष्यते त्रैवर्ग्यार्थो यतो नित्यं कृतांतं भयसंयुतः ३५ परे वरे च ये भावा गुणव्यतिकरा
दनु न तेषां विद्यते दोम ईशविध्वंसिता शिषां ३६ तत्त्वं न रंद्रजगतामथ तस्युषां च देहं द्रियाह्वयधिष
णामभिरवृत्तानां । यः क्षेत्रवित्रपतयो हृदिविषया विःप्रत्यक् च कास्ति भगवांस्तमवै हि सोऽस्मि ३७

वे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसदित्यर्थः ननु जीवो हृदि च कास्ति नान्यस्तत्राह क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयतीति
क्षेत्रवित्रपसस्याभावस्तत्र ता तया अंतर्गमिरूपेण यद्वा क्षेत्रवित्रेऽहं ममता स्पंदे पातीति क्षेत्रवित्रपः तेन रू
पेण जीवस्तु परतंत्रान्नपति ननु कर्मजीवं नियमयति न आ विःप्रत्यक्षः तर्हि बुद्धिः न प्रत्यक् प्रतिलोमं च कास्ति बु
द्धिपरगविषयाकारेण तर्ह्यहंकारः न विषक् प्राप्तेन सेतुपरिधिन्नः एवं भूतो यो भगवान् तमवै हीति ३७ ॥

७६

एकस्मिन्नात्मानिदृश्यादिभेदप्रतीतिरौप्यधिकीतिदृष्टान्तेन स्पष्टयति निमित्तइति लोकेऽपि च सर्वत्र जलदर्पणादौ भे
दनिमित्तसत्येव आत्मनो विवर्तस्य परस्य प्रतिविम्बस्य च भेदं पश्यति न तु जलाद्यभावे २९ तदेव चतुर्भिरसंग
त्कारत्योर्मेदहेतुत्वमुक्तं इदानीमनात्मरतेः संसारहेतुत्वमाह इन्द्रियैरिति चतुर्भिः ध्यायतां गुणारोपेण स्मरतां पुंसां मिद्रि
याणि स्मृतैर्विधैराकृष्यते तैश्च मनश्चाकृष्यते विषयाशक्तिं प्राप्यते तच्च बुद्धेस्सकाशात्तद्धर्मचेतनां विचारसामर्थ्ये

निमित्तस्य तिसर्वत्र जलादावपि पुरुषः आत्मनश्च परस्यापि भिदां पश्यति नान्यदा २९ इन्द्रियैर्विषयाकृ
ष्येण हि प्रध्यायतां मनः चेतनां हरते बुद्धेः संवत्सायमिवाकृदात् ३० भ्रंशत्यनुस्मृतिश्चित्तं ज्ञानभ्रंशः स्मृ
तित्तये तद्रोधकवयः प्रादुरात्मा पद्मवमात्मनः ३१ नातः परतरो लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः यदध्यन्य
स्य प्रेयस्त्वमात्मानः स्वव्यतिक्रमात् ३२ अर्थेन्द्रियार्थाभिधानं सर्वार्थापद्रवो नृणां भ्रंशितज्ञानविज्ञा

नाद्येनाविशति मुख्यतां ३३

रति एतच्चाविवेकिना नुलक्ष्यत इति दृष्टान्तेनाहतीरजः कुशादिस्तवो यथा मूलैस्तोयद्रूपदपहरतितत् ३० चित्तं चेतना
मनुत्तस्यामपहतायां स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं भ्रंशयति एवं तद्रोधं ज्ञानभ्रंश आत्मनश्च हेतोरत्मानोऽपद्रवं नाशं प्रादुः ३१ एवं
भ्रतो नाशो भवतु तत्तत्किमित्यत आह यदधीयमधिकृत्यान्यस्य विषयस्य प्रियतमत्वं आत्मनस्तु कामाय सर्वप्रियं भवती
ति श्रुतेस्तस्यात्मनः स्वनैव यो व्यतिक्रमोऽपद्रवः तस्माद्यः स्वार्थनाशः अतः परतरः स्वार्थनाशो नास्ति ३२ कुत इत्यत आ
ह अर्थस्याभिधानं इन्द्रियार्थकामस्तस्याभिधानं सर्वार्थनाशः ज्ञानं च परोक्षोपरोक्षेन ध्यानेन मुख्यतां स्याद्वरता ३३

वर

भा० च०
७७

आत्ममेधसावद्विदादर्शिता आत्मनो गतिस्तत्त्वं यस्मै सः ४१ ब्रह्मन्नितिसंवेधनं प्राधान्यादेकस्यैवमित्युक्तं स
र्वान् प्रति ४२ आत्मना देहेन सर्वं राज्यादिकं मदीयं साधुच्छिष्टं साधुभिः स्वीयं सन्नद्धं प्रसादरूपेण दत्तं अतस्तत्र मम
सत्त्वाभावात् गुरुदक्षिणार्थं किंददे न हि पित्रा दत्तं मोदकं तस्मै दानरूपेण प्रत्यर्पिते ४३ निवेदनं तु तदीयस्यैव सम

मेधे य उवाच स एव ब्रह्म पुत्रेण कुमारेण आत्ममेधसा दर्शितात्मगतिं सम्यक् प्रशस्योवाच तं नृपः ४१ त रा
जो वाच ॥ कर्तो मे नुग्रहः पूर्वहरिणा तनुकंपिना तमापादयितुं ब्रह्म न भगवन् ययमागताः ४२ निष्पा
दितश्च कात्स्न्येन भगवद्दिष्टं लुभिः साधुच्छिष्टं हि सर्वं मे आत्मना सह किंददे ४३ प्राणादाराः सुता
ब्रह्म नृग्रहाश्च सपरिष्ठाः राज्यं महीवलं कोश इति सर्वं निवेदितम् ४४ सेनापत्यं च राज्यं च दंडने
तत्त्वमेव च सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदहृति ४५ स्वमेव ब्राह्मणेभ्यः केषु वस्ते स्वं ददाति च
तस्यैवानुग्रहेणान्नं भुंजते क्षत्रियादयः ४६

प्रेमं यथाभूत्यो राज्ञो सेवारूपेणात्मा बलादिकं मदीयं तथामयापि सर्वं निवेदितं स्वीकुरुतेत्याह प्राणा इति ४४ आत्मनः स्व
भावं प्रपंचयति सेनापत्यं चेति द्वाभ्याम् ४५ वस्ते परिधत्ते अन्नमात्रम् केवलं भुंजते न स्वतंत्राः ४६
राम राम ॥ राम राम ॥ ७ ॥ ७ ॥ राम राम ॥ ७ ॥ ७ ॥ राम राम ॥ ७ ॥ ७ ॥ राम राम ॥ ७ ॥ ७ ॥

१६

स्थावरजंगमादीनां हृदि च कासीत्युक्ते तेषां सत्तन्तत्संबंधो रस्य मास्ति न्यंच प्रसक्तं निराकुर्वन् बुद्धिभक्त्या तं प्रणम
 ति यस्मिन्निदं विष्णु सदसदात्मनया उक्तं एनिकृष्टभावेन कार्यकारणभावेन वा सोऽयं विभाति तं प्रपद्ये सायाव हेतुः
 विवेकेन विधुतिर्निरकृतियस्मात्तर स्वजिवेति वा शब्दे दृष्टान्ते नित्यमुक्तं यतः परिशुद्धतनुतः विमुक्ततत्त्वसत्यं अत
 एव प्रत्यक्षाभिभूता कर्मभिलिला मलिना प्रकृतिर्येतन्न ३८ तमे वै हीति ज्ञानमुपदिष्टं तस्य दुष्करत्वेन भक्तिमु
 पदिशति छात्रा यस्यादपंकजयोः पलाशाणि अंगुलयः तेषां विलासः कांतिः तस्य भक्त्या कर्माशयं अहंकार
 यस्मिन्निदं सदसदात्मनया विभाति माया विवेकविधुतिस्वजिवा हिबुद्धिः तं नित्यमुक्तपरिशुद्ध
 विमुक्ततत्त्वप्रत्यक्षकर्मकलिलप्रकृतिप्रपद्ये ३८ यत्यादपंकजरजःपलाशा विलाश भक्त्या कर्माशयं
 ग्रथितमद्रथयंतिसंतः तद्वन्नरित्तमतयो यतयो पिरुद्धस्तोगरणस्तमरणं भजवा सुदेवं ३९ क
 ष्ट्रामहानिह भवान्मम लवणां घट्टग्नक्रमसुरेन तितीर्थयति तत्त्वं हरभै गवतो भजनीयं मधिकृतो
 रूपं हृदयग्रंथिं कर्मभिरेव ग्रंथितं रिक्तानि विषया मतिर्येषां रुद्धः प्र
 त्याहतः स्वातोगणं इंद्रियवर्गायैः अरण्यशरणां ३९ ननु ब्रह्मविद्या प्राप्तिपरमिति श्रुतेः कथं यतयो नोद्ग्रथयंतीत्यु
 च्यते तत्राह कृच्छ्र इति अज्ञ वेणां न लव स्तरणहेतुः इह ईशो येषां तेषां महानिह तरणकृच्छ्रः लेशः तेहि असं
 खेन योगादिना इंद्रियघट्टग्राहं भवान्मम तितीर्थयति तत्तस्मादुदुपं लवंदुस्तरणवमित्यर्थः यद्य अरण्यशब्देन स

कामलोपचारिः दुस्तरेदकरूपं वासनमित्यर्थः ४०

भा० च०
७८

अर्चिषा भार्यायां ५३ ५४ ५५ सोमश्चासोरजाचसद् व भुवोवसुधनं गृह्णन् विसृजंश्चासौ सूर्यवत् सप्तः
प्रतपनमाज्ञाकरणं ५६ अग्निरिव दुर्धर्षः यः सर्ग इव ५७ समुद्रो यथा गांभीर्येणैतावानिति न बुध्यते तथा
एवमध्यात्मयोगेन कर्माण्यनुसमाचरन् पुत्रानुत्पादयामास पंचार्चिषात्मसंमतान् ५८ विज
यास्व धर्मकेशं हर्यं चंद्रविणं वृकं सर्वेषां लोकपालानां दधारैकः पृथग्गुणान् ५९ गोपीथाय ज
गत्सृष्टेः कालेस्वेस्वेऽच्युतात्मकः मनोवाग्बुद्धिभिः सोमैर्गुरुः संजयन् प्रजाः ५९ राजेत्यहानाम
धेयं सोमराज इवापरः सूर्यवद्विस्तृतं गृह्णन् प्रतपंश्च भुवोवसु ५६ दुर्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महं
द्रवदुर्जयः तितिक्षया धरित्रीव द्यौरिवाभीष्टदानृणं ५७ वर्षति समयथा कामैः पर्जन्य इव त
पयन् समुद्र इव दुर्वोधः सत्त्वेनाचलराडिव ५८ धर्मराडिव शिज्ञायामाश्रये हिमवानिव कुबेर इव
कोशाद्रोग्गप्राथीवरुणे यथा ५९ मातरि श्वेव सर्वात्मावलेन सह सौजसा अविषद्यतया देवो भगवा
न भूतराडिव ६०
सावभिप्रायतो दुर्वोधः अचलराडिव मेरुरिव ५८ ५९ सर्वात्मा संचारशक्तिवत्तादिभिर्मोतरि श्वेव भूतराड

ॐ
ॐ
ॐ

७८

सत्यपि सर्वस्वेनापि न गुरोः प्रत्युपकर्तुं शक्यमित्याह यैरिति आत्मवादे अध्यात्मविवादे एकांततः निश्चयेन
निगमभिः वेदविद्भिः तेनित्यमनन्यकरुणाः स्वकृतेनैव दीक्षरुणकरुणानुष्यतु कोनामतकृतमुपकारं प्रतिस्वय
यमुपकरोति उदपात्रं अजस्तिविना मयांजस्तिमेव तेभ्यो वदइत्यर्थः यदा विनोदपात्रं उपहासास्पदं प्रत्युपका

थेरीदृशी भगवतो गतिरात्मवाद एकांततो निगमिभिः प्रतिपादितानः तुष्यंत्वदभकरुणाः स्वकृतेन
नित्यं कोनामतन्यरिकरोति विनोदपात्रं ४७ तत्रात्मयोगपतयश्चादिरजेन पूजिताः शीलंतदीयंशंसं
तः खेभूवनिषतां नृणां ४८ वैश्यस्तु धुर्यो महतां संस्थित्या ध्यात्मशिक्षया आत्मकाममिवात्मा
न मेन आत्मन्यवस्थितः ४९ कर्माणि च यथाकालं यथादेशं यथावलं यथोचितं यथावित्तमक
रोद्ब्रह्मसात्कृतं ५० फलं ब्रह्मणिविन्यस्य निर्विषंगः समोहितः कर्माध्यक्षं च मनवान् आत्मानं
प्रकृतेः परं ५१ गृहेषु वर्तमानोपि स साम्राज्यप्रिया नितः नासज्जतेन्द्रियाद्यैर्षु निरहं मतिरकं वत् ५२

कारं प्रवृत्ते जनानामुपहासास्पदं भवेदित्यर्थः ४७ खेभूवन आकाशमार्गेणोपमं कृताः ४८ धुर्यो मुखो
ध्यात्मशिक्षया संस्थितिरेकाग्रतातया आत्मन्यवस्थितः स न मेने ४९ ब्रह्मसात्कृतं ब्रह्मण्यपि तं यथाभ
वति ५० निर्विषंगः कर्मस्वनासक्तः कर्माध्यक्षं कर्मसाक्षिणं उदासीनं मनवानो करोदिति पूर्वणान्वयः नासज्ज

३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२

भा० च०
७२

अथाभ्याविष्टैर्नाशयितुमशक्यानि यमायस्य वानप्रस्थानां सुसंमते उग्रतपसि आरब्धः प्रवृत्तः कर्तेरिक्तः
स्वस्य धरामंडलस्य विजये पूर्वयथा महतायत्नेन प्रवृत्तः ४ उग्रतपो दर्शयति कंदमूले निविभिः क्वचित्क
दाचित् ५ चतुर्दिक्षु चत्वारोऽग्नयः उपरि सूर्य इति पंचानां तपः संतापो यस्य सः पंचतपाः आसारं सह तस्य

तत्राप्यदाभ्यनियमो वै रत्नससुसंमते आरब्ध उग्रतपसि यथा स्वविजये पुरा ५ कंदमूलक
लाहारः शुष्कपलाशानः क्वचित् अवृत्तः कतिचित्पक्षान् वायुभक्षस्ततः परं ५
ग्रीष्मपंचतपावीरो वषास्वासारघणमुनिः अकठमग्नः शिशिरे उदके स्थितिलेशयः ६ तितिक्षु
र्यतवाग्दंतकट्टरेताजितानिलः आरिगधयिषुः क्लृप्तमचरत प्रवृत्तमं ७ तेन क्रमानुसिद्धेन
ध्वस्तकर्मा मलाशयः प्राणायामैः संनिरुद्धपदुर्गच्छिन्नबंधनः ८ सनत्कुमारो भगवान् यदा हो
ध्यात्मिकं परमं योगं तेनैव पुरुषमभवत्पुरुषर्षभः ९ भगवद्वर्मिणः साधोः प्रहयायतनः सदा
भक्तिर्भगवति वृत्त्यर्थे न न्यविषया भवत् १० तस्यानया भगवतः परिकर्म शुद्धतात्मनस्तदनु संस्मरण
तुष्ट्या ज्ञानं विरेक्ति मद्भूति शितेन तेन विच्छेदसंशयपदनिजजीवकोशं ११

तिपारषाह शिशिरेऽतौ स्थितिलेशयनः सर्वदा ६ तेन तपा क्रमानुसिद्धेन शनैः प्राप्तेन ध्वस्तानि कर्माणि यस्य अ
तः अमलशायो यस्य छिन्ना निबंधनानि वासना यस्य ८ ९ १० परिकर्माणां परिचर्यया शुद्धं सत्त्वं आत्मा

मनायस्य तस्य नमभूत् कश्चिद्दृष्टं यन्न निजतपाधिजीवको
शं हृदयग्राथि संशयात्ता अस्मावनादीनां पदमाश्रय
७२

अजोब्रह्मेव ६१ आत्मवत्तेजितेंद्रियत्वेभक्तादिभिः परार्थोद्यमे आत्मनेवतुल्यः निरुपमः ६३ पुंभिः सत्पुरुषैः
रामः सीतापतिर्यथा सतां कर्णरंध्रेषु प्रविष्टः ६३ इति चतुर्थे द्वा विंशः ॥ २२ ॥ त्रयोविंशे सभाय्यस्य वने नित्यसमाधि
तः विमानमभिरुह्याथ वैकुण्ठगतिरार्यते प्रवयसं वृद्धं दृष्ट्वा तपोवनमगादिति तृतीयेनान्वयः स्वकृतो नुसर्गः

कंदर्परवसौ दूर्योधनसखीभृगुराडिव वासत्ये समुवन्नृणां प्रभूत्वे भगवानजः ६१ वृहस्पतिर्वृक्षवा
दे आत्मवत्स्वयं हरिः भक्त्या गोगुरुविप्रेषु विष्वक्सेनानुवर्तिषु ॥ द्विपाप्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यस्य
रोद्यमे ६२ कीर्त्योर्द्विगीतया पुंभिस्तैल्लोकेतत्रतत्रह प्रविष्टः कर्णरंध्रेषु स्त्रीणां रामसीतामिव ६३
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थे स्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ दृष्ट्वात्मानं प्रवयसमे
कदा वै एष आत्मवान् आत्मनावर्धिताशेषः स्वानुसर्गः प्रजापतिः १ जगतस्तस्युषश्चापि वृत्तिदो
धर्मभूतसतां निष्पादिते स्वरादेशे यदर्थमिह जज्ञिवान् २ आत्मजेष्वाम्मजान्यस्यैविरहाद्रूढतामि
व ॥ प्रजासु विमनस्सैकः सदा रोगात्तपोवनं ३

पुरग्रामादिसर्गश्च वर्धितः अशेषः स्वानुसर्गे येन १ निष्पादित ईश्वरादेशः प्रजापातनादिर्येन जज्ञिवा
न जातः २ आत्मजां पृथ्वीविमनस्सु चिंतातुरासु सदारः सभाय्यः ३ ॥

भा० च०
८०

स्वानिन्द्रियधियाणि द्रवन्तो ये तदेवं देहं प्रविलाप्य द्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थं महाभूतामपिलयमाह त्विति श्रंभस्येकी क
तवान् तत्र श्रंभः अधस्तेजः श्रंभवायं १६ तदेवंतामसाहंकारकार्यस्याकाशपर्यंतस्य लयमुक्ता सात्विकराजसाहंकार
कार्याणां लयमाह इन्द्रियेषु मन इति देवानां सुषलक्षणं सविकल्पज्ञाने मनसः इन्द्रियेण कषीणं तत्रैष लयाभिधानं
ननु कार्यत्वात् तदुक्तं गीतासु इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयत इति इन्द्रियैर्विषयाकंष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां
मन इति इन्द्रियेषु न भ इति पाठेण यमर्थः भद्रादीनां मतेन भश्चाद्युषकेषां चिन्मानसं अनुमानिकत्वमपीन्द्रियवा

खान्याकाशे द्रवन्तो ये यथा स्थानं विभागशः त्विति श्रंभसित्तत्वे जस्य दोवा यौ न भस्यं १६ इन्द्रियेषु
मनस्तानि तन्मात्रेषु यथोद्भवं भूतादिनामून्युद्दिष्य महत्यात्मनिसंदधे १७ तं सर्वगुणविन्यासं जी
वे मायामयेन धातुं तंचानुशयमात्मस्थमसावनुशयी पुमान् ज्ञानवैराग्यवीर्यैरास्वरूपस्थो जहा

पारोऽस्तेव न भोगुणश्च शब्दः श्रोत्रग्राह्यः अत इन्द्रियग्राह्यत्वादिन्द्रियेषु न भो विलापितमिति तानां त्रिभुः १८
द्रियाणि यथोद्भवोऽद्रवोऽवृत्तिलाभः सवविषयाधीन इति श्रोत्रादीनां विशेषणं शब्दादिषु लयः यद्वा तन्मात्रका
योऽप्येवंद्रियाणि मनोऽप्यपंचीकृदधीनत्वविवक्षयेत्यविरोधः भूतादिनाहंकारेण प्रभावशिष्टं न भः सहितानीन्द्रियाणि
उत्तिष्ठन् परतो नीत्वा भूतादोक्षिप्ता तेन सह महत्त्वं संदध इत्यर्थः १७ सर्वेषां गुणानां कार्याणां विन्यासः स्थितिर्यस्मिन्
तं महत्तमायामये मायोपाधिप्रधाने जीवे तंचानुशयमुपाधियः सर्वमनुषयी पुमान् जीवः असौ पृथुर्वसति स्थि

५
श्रंभः
द्रि
स
८०

त्विच्छेद कीदृशेन अनया भक्त्या शिनेन कथं भूतया अस्य भवतः अनुसंस्मरेण तु एतन्निःसंस्मर्यस्याः तया निश्चितेन
 ११ किंच छिन्ना अन्यधीर्देहात्मबुद्धिर्यस्य यतो धिगतात्मगतिः अतएव निरीहः प्राप्तासु सिद्धिषु निस्पृहः येन वयुने
 न ज्ञानेन न दृष्टं शयपदं चिच्छेद तत् तत्पजे त्यक्तवान् तत्प्रयत्नादप्युपरामेत्यर्थः तस्य योगसिद्धिष्वपि निस्पृ
 हत्वं युक्तमेवेत्याह तावन्नाप्रमत्तं किंतु प्रमत्तो भवति तस्य श्रीकृष्णस्य कथारतत्वात् न तासु लोभो जात इत्यर्थः १२ १३

छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीहस्तत्पजे छिन्नदिदं वयुनेन येन तावन्नयोगगतिरप्रमत्तो यावद्
 दाग्रजकथासुरतिं न कुर्यात् १२ एवं सवीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि ब्रह्मभूतो हृदकाले तत्याजस
 कलेवरं १३ संपीड्य पायुं पास्मिभ्यां वायुं सारयन् शनैः नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदयः कंठशीर्षेण १४
 उत्सर्पयन् सुतं मूर्द्धि क्रमेण वैश्य निस्पृहः वायुं वायोक्षितौ कायं तेजस्तेजस्य दूयुजत १५

देहत्यागप्रकारमाह संपीड्येति पंचभिः पायुंगुदं संपीड्येति मुक्तासनं सचितं संपीड्यसीवनीं सूक्ष्मां गुल्फेनै
 चतुर्मध्यतः सद्यो दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमितीरितं मूलाधारद्वयमुत्सारयन् ऊर्ध्वनयन् नाभ्यामवस्थाप्य
 यूनदित्युत्तरेणान्वयः कोष्ठान्येवाह हृदयादीनां हृदयं शीर्षं मध्यं तस्मिन् १४ तं वायुं पाठांतरे एवमसूत्रप्राणानुत्सा
 रयन् क्रमेण मूर्द्धि विसरं ध्येऽप्रावेश्य ततो देहं भक्तपंचभूतानि समष्टिभूते विलापितवान् तदाह वायुं वायो अस्

मु३

वायुं देहगंतं कथितं
 वायुं देहगंतं कथितं १२
 वायुं देहगंतं कथितं १३

भा० व
८१॥

२५॥ २६॥ भगवानपद्यते गम्यतेऽनेनेवितयातनेष्कर्मज्ञानं ये चंचलायुषोपितेषामन्यदेवादिपदं किमु दुर्लभं
न किंचिदित्यर्थः २७॥ अमर्कं शोचति सर्वचित्तरति यतः आत्मने दुर्हति योऽपवर्गः साधनं मानुषं लब्ध्वापि वि
देव्युवाच ॥ अहं यं वधूधन्यायाच्चैवं भूभुजापतिं ॥ सर्वात्मनापतिं भोजेयज्ञेशं श्रीवधूरिव ॥ २४॥ सैषान्
नेव जत्सुहृदं मनुवेण्यपतिं सती ॥ पश्यतोऽस्मान्मतीतां चिद्विर्भावेन कर्मणा ॥ २५॥ तेषां दुरपं किंच न्य
न्मर्त्यानां भगवत्यहं ॥ भुविलोलायुषो ये वै नैष्कर्म्यं साधयन्त्युत ॥ २६॥ सर्वचित्तो वतात्मधुक् कृष्णाम
हती भुवि ॥ लब्ध्वापवर्गं मानुषं विषयेषु विप्रज्जते ॥ २७॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ स्तुवंतीष्वमरस्त्रीषु पति
लाकंगता वधूः ॥ यं वा आत्मविदां धुर्यो वै रण्यं प्रापाच्युताः प्रयः ॥ २८॥ इत्यमरतातुभावोसौष्टुः स भग
वत्तमः ॥ कीर्त्तितं तस्य चरितमुदासचरितस्य ते ॥ २९॥ य इदं सुमहत्पुण्यं श्रद्धया वहितः पठेत् ॥ आवये
च्छृणुयाद्वापि स पृथोः पदवीं मियात् ॥ ३०॥ ब्रह्मरागे ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगती पतिः ॥ वैश्यः पठन् वि
रपतिः स्याच्छूद्रः स तमता मियात् ॥ ३१॥ त्रिः कृत्व इदं माकर्ण्य नरो नार्यं वा दतः ॥ अप्रजः सुप्रज
तमो निर्वनो धनवत्तमः ॥ ३२॥ असृष्टकीर्त्तिः सुयसामूर्खो भवति पंडितः ॥ इदं सत्ययनं पुंसामंगल्यतिवारणं ॥
षयेषां सक्तिं याति ॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ विशांपश्चादीनां वैश्यानां वापतिः स्यात् ॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ राम राम ८१

भा० च०
८२

ह५

तुय्याचतुर्थी २ शकालव्याप्योरश्चमेधेःश्चविजयावसरे ३ अपत्यत्रयमेवाह पाचकइति पुरण्यशापस्त
स्मान्मनुष्येषुत्यन्त्राः संतः योगगतिं अग्नितत्त्वप्राप्ताः ४ नभस्वत्यां अन्यासां भार्यायां अंतर्द्वीतविशेष
हय्यत्तायादिशत्रुप्राचीधूम्रकेशयदक्षिणं प्रतीचीचक्रसंज्ञाय तुय्याद्रविणसेविभुः २ अंतर्द्वी
नगतिं शकालव्याप्योरश्चमेधेःश्चविजयावसरे ३ अपत्यत्रयमाधतेशिखंडिन्यांसुसंमत्तं यावकः पवमानश्च सुचि
रित्यग्नयः पुरा वशिष्टशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिगताः ४ अंतर्द्वीनो नभस्वत्यां हविर्द्विनिम
विदतः यद्रुद्रमश्वहर्तारं विद्वानपिनजुध्रिवान् ५ राज्ञां वृत्तिकरादानंदं उशुक्लादिदारुणं मन्य
मानो दीर्घसत्रव्याजेन विससर्ज ह हंति तत्राहं संपुरुषं परमात्मानमात्महृक् यजंस्तत्रोक्ततामा
पकुशलेन समाधिना ७ हविर्द्विनिम हविर्द्विनी विदुरास्ततः षट्सुतान् वहिषटंगयं शुक्लं कृष्णं
त्यजितव्रतं ८ वहिषट्समहोभागे हविर्द्विनिः प्रजापतिः क्रियाकोटेषु निष्ठातो योगेषु च कुरुदह ९
रां यदिति एतेन शक्रादंतर्द्वीनगतिलाभे कारणमुक्तं ५ सचांतर्द्वीनो राज्ञां वृत्तिकरादानादिभिर्द्वीहणी पर
पीडात्तिकां मन्यमानो विससर्ज ह हंति स्वानां लेशमिति हंसः तं पुरुषं परं कुशलं पुर्यं तद्रूपं समाधिना ७

हविर्द्वीनिम हविर्द्विनी योगेषु च प्राणायामादि
पु ५

८२

३५॥ ३६॥ यद्यपि वदुनि फलानि भवन्ति तथापि मुक्तान्यसंग एव श्रवणादिकुर्यात् ॥ ३७॥ महतो भगवतो माहात्म्य
स्य सूचकां पार्थिवीमिति पाठः ॥ ३८॥ प्रथयन् कीर्तयन् भवसिंधौ पोतः पादो यस्य ॥ ३९॥ इति चतुर्थे त्रयोदशः ॥ २३

धनं यशस्य मायुष्यं स्वर्गं कलिमलापहं ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक् सिद्धिं महीधुभिः ॥ ३५ ॥
श्रद्धयैतदनुश्राव्य चतुर्गणकारणं परं ॥ विजयाभिमुखो राजा श्रुत्वेतदभियातियान् ॥ वलितसैहरं त्य
गे राजानः पृथवे यथा ॥ ३६ ॥ मुक्तान्यसंगे भगवत्यमलाभत्पुद्गहन् ॥ वैराग्यस्य चरितं पुराणं पुराणं कुरु
वयेत्यवेत् ॥ ३७ ॥ वैचित्रवीर्याभिहतमहनाहात्म्यसूचकं ॥ अस्मिन् कृतमतिर्मर्त्यः पार्थिवी गतिमाप्नु
यात् ॥ ३८ ॥ अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन् पृथुचरितं प्रथयन् विमुक्तसंगः ॥ भगवति भवसिंधुपो
तपादे सच निपुणं लभते गतिं मनुष्यः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्भगवते महापुराणे चतुर्थे स्कन्धे त्रयोविंशो
ऽध्यायः ॥ २३ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ विजिताश्वोऽधिराजसीत्युपुत्रः पृथुश्रवाः यवीयेभ्यो ददात्काष्ठाभ्रा
तृभ्यो भ्रातृवत्सलः १

एकादशभिर्ध्यायैः पृथोश्चरितं ॥ मीरितं प्रचेतसामयाहाभिस्तु नध्ये पंचभिः पितुः चतुर्विंशे
प्रपोत्रा तु पृथोः प्राचीनवर्दिषः प्रचेतसां जनिसेभ्यो रुद्राणां च वर्यते ॥ अधिराज आसीत्यर्थः यवीये

२३
॥ २३ ॥

भा० चे०
ट ३

१५ १६ मुनयोपि संत्यगेनाप्नुमिष्टं यं दध्युरेव केवलं न तु प्राप्नुः तेन शिवेन १७ ननु मुनीनां किं तद्व्यानेन धोरत्वादि
त्याशं कयाह आत्मारामो लोकरचनायाः पालनाय १८ गुर्वजाकारिणं शिवदर्शनं सतत एव भवतीत्याशयेनाह
प्रचेतस इति १९ समुद्रमुपसमुद्रात्किंचिन्मूनं उपः अधिकेचित्तिकर्मवचनीयः प्रसन्नाः सलिलाशयामत्यर्दयोय
यदुक्तं पथिदृष्टेन गिरिशेन प्रसीदता तंध्यायंतो जयंतश्च पूजयंतश्चैर्यताः ॥ १५ ॥ विदु र ३ वाच ॥ प्रचेत
सागिरित्रेण यथासीत्यथिसंगमः यद्वाचाह हरः प्रीतस्तनो ब्रह्मन्वदार्थवत् ॥ १६ ॥ संगमः खलु विप्र
र्षे शिवेन दिशरीरिणं दुर्लभो मुनयो दध्युरसंगाद्यमभीषितं ॥ १७ ॥ आत्मारामोपियस्त्वस्य लोककल्पस्य
राधसे शक्त्या युक्तो विचरति घोराया भगवान्भवः ॥ १८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रचेतसः पितुर्वीक्ष्य शिरसादा
यसाधवः दिशं प्रतीचीं प्रययुस्तपसा हतचेतसः ॥ १९ ॥ सामुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन्नुमहत्सरः ॥ मत्स
नमद्वस्वष्टप्रसन्नसलिलाशयं २० नीलरक्तोत्पलाभोजकङ्कारेण्दीवराकरं हससारसचक्राङ्कका
रंडवनिकूजितं २१ मत्तभ्रमरसौम्यैर्यहृष्टैरमालतांघ्रिपं पद्मकोशरजोदिक्षु विक्षिपत्यवनोत्सवं २२
यस्मिन् २० नीलोत्पलादीनामाकरं जन्मस्थानं उत्पलांभोजकङ्काराणि रात्रिदिनसंध्याविकासीनि इंदीवरं नी
लोत्पलं तस्य पुनरुक्तिः प्राचुर्यज्ञापनार्थं हसादिभिर्निकूजितं २१ मत्तानां भ्रमराणां सौम्यैराहृष्टैरामालतां

क्रियाः यस्मिन् २२
ट ३

क्रियाकांडे निस्नातत्वमेवाह यस्येति इदं वसुधातलं देवयजनं यज्ञवाटं वितन्वतः तत्रैको यज्ञः कृतः तत्समीपं एव
 यज्ञांतरं कुर्वतः संतः अतएव प्राचीनवर्हि रित्युच्यते १० समुद्रस्य कन्या देवदेवेन ब्रह्मणे पदिशतद्रुतं नाम किशो
 रीवालापरिक्रमंती प्रदक्षिणं गच्छंती सुकीमिवेति एवं द्याख्यायते सप्तर्षीणां सत्रे तद्वायुं दर्शनेनाग्निः कामसं
 ते प्रोऽभूत् तच्च तद्वायुं साह नाम सप्तर्षिभाय्यी रूपधारिणी सती रमयामास रमयित्वा च तद्रेतः सुकी रूपेण चार
 यस्येदं देवयजनमनु यज्ञं वितन्वतः प्राचीनाग्नैः कुशैरासीदास्तं वसुधातलं १० सामुद्रीदेवदे
 वोक्तामुपयेमेशतद्रुतिं यावीत्यचारुसर्वाभीकि शोरी सुदृलकतां परिक्रमंती मुद्राहेचकमेग्निः
 सुकीमिव ११ विबुधा सुरगंधर्वमुनिसिद्धनरोरगाः विजिताः सूर्ययादि कुक्कणयंत्यैव नूपुरं १२
 प्राचीनवर्हिषः पुत्राः शतद्रुत्यां दशा भवन् तुल्यनामव्रता सर्वे धर्मस्नाताः प्रचेतसः १३ पित्रादि
 ष्टाः प्रजासर्गैतपसैः एतां विशत् दशवर्षसहस्राणि तपसा चै स्तपस्यति म१४
 संभेनिधायागच्छत् तां तथो सप्तर्षिभाय्याभ्रांत्याऽग्निः कामितवान् तद्धिदिति सुकीमिवेति पाठे स्तोकध
 तधारामित्यर्थः ११ सूर्ययानवोदयेव विबुधादयो विजिताः अभिभूताः तच्च नूपुरं पादौ कुक्कणयंत्यैव ध्व
 निमात्रेणेत्यर्थः १२ तुल्यनामव्रतमाचारश्च येषां धर्मस्नाताः धर्मपारगाः १३ तपसा तपसा पतिहरिं चर्चया

भा० च० ३० अथ भागवतत्वाद्ययं मे प्रियाः स्थ भवद्भिरपि मयि प्रीतिः कार्येत्याशयेनाह मदन्यो भागवतानां च प्रेयान्नास्ति ३०
 ८४ ३० अतद्वदं ज प्रव्यम् श्रूयतामिति विविक्तमसंकीर्णं यथा भवति ३१ ३२ सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा दृष्टा पुत्रेभ्यः प्राक्तमि
 ष्टं स्तोत्रं प्राह प्रचेतेभ्यः कृपया भगवांश्शिवः तेजितं तवोत्कर्षः आत्मविद्वयोर्यस्य स्वस्तये शोभनं सत्ताये स्वानंदला
 भायैत्यर्थः अतो मे स्वस्तिस्वानंदसत्ताः ननु ममोत्कर्षो मदर्थ एव किं न स्यात्तत्राह भवता राधसास्वानंदरूपेण सि
 अथ भागवतायं प्रिया स्थ भगवानयथा नमद्भागवतानां च प्रियानन्योस्तिक हि चित् ३० इदं विवि
 क्तं ज प्रव्यं पवित्रं संगतं परं निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां यद्ददामिवः ३१ मे त्रेय उवाच ॥ इत्यनुक्रो
 शाद्दयो भगवानाहतान् शिवः वद्धा जली नृराज पुत्रान् नारायण परो वचः ३२ श्रीरुद्र उवाच ॥ जि
 तं ते आत्मविद्वयस्य स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे भवता राधसारं सर्वस्मा आत्मने नमः ३३ नमः पंकजना
 भाय भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मने वासुदेवाय शान्ताय कूटस्थाय स्वरोचिषे ३४
 ३५ स्वपरमानंदरूपेणैव नित्यं स्थित इत्यर्थः अतएवं भूतायात्मने तुभ्यं नमः सर्वस्मै सर्वरूपाय च ३३ सर्वसू
 पतं प्रपंचयन् प्रणमतिसाधं दशभिः पंकजलोकात्मकं नाभौ यस्य तस्मै कारणत्मेन नमः कारणात्वादेव
 स्रज्यानां शालिनां उपाधयः भूतानि सूक्ष्माणि इंद्रियाणि च तेषामात्मने नित्यं त्रे अंतःकरणचतुष्टयाधिष्ठातृत्वेन
 प्रणमति चतुर्भिः श्लोकाईः वासुदेवाय चित्ताधिष्ठात्रे कूटस्थाय निर्विकाराय चित्तस्यैकरूपत्वात्

तत्र मृदंगपणवादिवाद्यमनुपञ्चादिवैमर्गमनोहरं गान्धर्वगानमाकर्ण्य विस्मयं प्राप्ताः पातांतरे मृदंगप
 ञ्चवत्तरत्ततेषां ध्वनिमतिरसुर्वदित्यर्थः २३ ते च त्रिलोचनं वीह्य जाताश्चर्याः प्रलेभुस्तु तरेणान्वयः २४ तत्र
 हेमराशिसदृशकांतिं शितिर्नीलः कंठो यस्य तं २५ २६ वेदिषदः वहिषदः चिकीर्षितं भगवदाराधनं विदितं

तत्र गान्धर्वमाकर्ण्य दिव्यमार्गमनोहरं विसिस्मृ राजपुत्रास्ते मृदंगपणवाद्यनुः २३ तर्ह्येव सरसस्तस्मा
 निष्क्रामंतं सहानुगं २४ उपगीयमानममरप्रवरं विबुधानुगेः २४ तत्र हेमनिकायामंशितिकं वं त्रिलोचनं प्र
 सादसमुखं वीह्य प्रलेभुर्जातकौतुकाः २५ सतान् प्रपन्नार्तिहरो भगवान् धर्मवत्सलः २६ धर्मज्ञानशील
 संपन्नान्प्रीतान्प्रीतनुवाच ह २६ श्रीमहादेव उवाच ॥ ययं वेदिषदः पुत्रा विदितं वञ्चिकीर्षितं अनु
 ग्रहाय भद्रं वयं मे दर्शनं कृतं २७ यः परं हसः सत्ता त्रिगुणजीवसंज्ञितात् भगवंतं वासुदेवं प्रप
 न्नः स प्रियो हि मे २८ स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरंचितामेति ततः परं हि मां श्रव्याकृतं भागवतोऽथ वै

२३ अनुग्रहेकारणमाह यः साक्षात्सुदेवं प्रपन्नः स हि मे प्रियः कथं भूतं रं घसः सत्मात्प्रधानात् पुरुषाच्च परं प्रकृति
 पुरुषयोर्नियंतारमित्यर्थः २४ तर्हि कृतं स्पष्टं महत्तमत्वादित्याह स्वधर्मनिष्ठः पुमान् वेदुर्भिर्जन्मभिर्विरंचितां प्राप्नोति ततो
 विपुण्यातिशयेन मामेति भागवतस्तु अथ देहान्ते व्याकृतं प्रपंचातीतं वैस्मवपदमेति यथा हरुद्रो भूत्वा आधिकारिकः प्रव

विमानः विबुधादेवाश्चाधिकारिकाः कल्याणये मधि
 कारणं तेलिगं भगवत्सत्यमिति २५

भा० च०
८५

नमोऽप्राकाशाय अर्थानां लिङ्गाय ज्ञापकाय शब्दगुणत्वात् अंतर्वह्निर्माने अंतर्वह्निर्वहारात्वं नाय एवं महाभूत
 रूपत्वमुक्तं अमुष्मैभूरिवर्चसे एष वै ज्योतिष्मन्तं पुण्यलोकं यातीति श्रुतेः ४० प्रवृत्ताय च कर्मणोऽपि तद्देवाय य
 क्रमं पितृदेवप्राप्तिफलदाय अधर्मफलरूपाय च मृत्यवे ४१ हे ईश आशिषां कारुण्यमने सर्वकर्मफलदात्रे मन
 वे सर्वज्ञाय मंत्रात्मकायेति वा विमुत्वेन प्रणमति बृहते धर्माय परमधर्मात्मने कस्माय ४२ रुद्ररूपेण प्रणम
 अर्थलिङ्गाय नमोऽन्तर्वह्निर्मने नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मैभूरिवर्चसे ४० प्रवृत्ताय निवृत्ता
 यपितृदेवाय कर्मणे नमो धर्मविपाकाय मृत्यवे दुःखदाय च ४१ नमस्ते आशिषा मीषा मनवे कार
 णात्मने नमो धर्माय बृहते कस्माय कुंभमेधसे ४२ पुरुषाय पुराणाय सांख्ययोगेश्वराय च शक्तित्रय
 समेताय मीढपेहं कृतात्मने ४३ चेत आकृतिरूपाय नमो वाचविभूतये दर्शनं तोदिदत्तं देहि भागव
 तां धितं रूपं प्रियतमं स्वानां सर्वेन्द्रियगुणं जने ४४ तिमिढपे रुद्राय अहंकृतमहं त्मने सर्वकर्तृकरणकर्मेश
 त्रित्रयसमेतस्त्वस्मै ४३ अत्यन्तेन प्रणमति चेतो ज्ञानं आकृतिः क्रियांतद्रूपाय वाचोविविधाभूतिसृष्टिर्यस्मात्तस्मै ए
 व नमस्कृत्य दर्शनं प्रार्थयते दर्शनमिति नवभिः भागवतैः साकृत्तं दर्शनं देहात्स्य विवरणं रूपमिच्छादिप्रदर्शयेत्यंतं
 स्वानां भक्तानां प्रियतमं रूपं प्रदर्शयेति नवमेनान्वयः सर्वेषामिन्द्रियाणां योगुणविषयास्तेषामंजनं व्यंजनं सर्वेन्द्रिय
 विषयरूपमित्यर्थः सर्वेन्द्रियाणि स्वगुणैरनक्तिरंजयतीति वा ४४

कारस्तदा

चो२

८५

नमः परमहंसाय पूर्णा यन्निष्ठात्मने २

संकर्षणाय अहंकाराधिष्ठात्रे सूक्ष्माय दूरंताय अनंताय अतर्क्ये मुखगिनालौकदाहकाय विश्वस्य प्रकृष्टो बोधो यस्मा
त् अंतरात्मने बुद्ध्याधिष्ठात्रे ३५ हृषीकोणमीशं यद्विद्रियं मनः तदात्मसूर्यरूपेण प्रणमति परमहंसाय सूर्याय पूर्ण
यत्तेजसा विष्णुव्यापिने निभृतात्मने ज्ञयवृद्धिभूत्याय ३६ स्वर्गाय वर्गद्वाराय च शुचिर्न्यतः करणे निषीदतीति शुचिषत्
तस्मै हंसः शुचिषदिति श्रुतेः हिरण्यवीर्ययस्य तस्मै अग्निरूपाय चातुर्होत्रं कर्म तस्मै तत्साधनायेत्यर्थः कुतः ततवे
संकर्षणाय सूक्ष्माय दूरंतायांतकाय च नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्नायांतरात्मने ३५ नमो नमो निह
दाय हृषीकेशेन्द्रियात्मने ३६ स्वर्गाय वर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्हो
त्राय तंतवे ३७ नम ऊर्ज्ज्जेष्वत्रय्याः पतये यज्ञरेतसे तृप्तिदाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने
३८ सर्वसत्त्वात्मदेहाय विशेषाय स्थवीयसे नमस्त्रैलोक्यपालाय सहस्रोजोवलाय च ३९
तद्विस्तारकाय ३९ सोमत्वमाह ऊर्ज्ज्ज्जपितृणामन्नाय इषेदेवानामन्नाय यज्ञरेतसे सोमाय सहिपितृणां
देवानां चान्नं एवं रूपाय त्रय्याः पतये हरये नमः सूर्यो गित्सोमत्वेनैव तेजस्वमुक्तं जलत्वमाह सर्वर
सात्मने जलरूपाय ३८ विशेषाय पृथ्वीरूपाय सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां आत्मनस्तेषां देहाय स्थवीयसे विरा
ट् देहाय च त्रैलोक्यपालाय चायदे सहस्रादिरूपाय सहिप्राणिरूपेण त्रैलोक्यपालयति सहस्रादिधर्माय ३९

भा० च०
८६

आसो च्युभ्यां संविता चंचलाया वलयस्ताभिर्वल्लुदलवदम्यपत्रसदृशमुदरं यस्मिन् प्रतिसंक्रामयत् यत्
निर्गतं तेनैव मार्गेण हारेण पुनः प्रवेशयदिव ५० श्यामश्रोण्याधिकं रोचिष्मुपत्पीतं दुकूलं तत्र स्वरुमयी मेखला
यस्मिन् अं ग्रीवजं घेव उरूच निम्ने अनु न्ते जानुनीच समेश्वरुभिरेतैः शोभनं दर्शनं यस्य समश्चा र्वोऽद्या
दयो यस्मिन् निम्ने जानुनीयस्मिन् शोभनं दर्शनं यस्येति पदत्रयं वा ५१ पदादीपस्थानीयेन यद्वा एवं भूतेन पदे

क

पूरं स्वकसंविनवलिवल्लुदरोदरं प्रतिसंक्रामयद्विश्वनाभ्यावर्तगभीरया ५० श्यामश्रोण्याधिकं रो
चिष्मुदुकूलस्वरुमेखलं समचावर्गं घ्रिजं घोरु निम्न जानुसुदर्शनं ५१ पदाशरत्नपलाशरोचि
षानखद्युभिर्नीतरघं विधुन्वता प्रदर्शयस्वीयमपास्तशध्वसं पदंगुरोमार्गं गुरुस्तमोजुषाम् ५२
एतद्रूपं मनुध्येयमात्ममुक्तिमभीप्सतां यद्रक्तियोगो भयदः स्वधर्ममनुतिष्ठतां ५३ भवान्मात्सिम
तालभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनां स्वराज्यस्याप्यभिमत एकान्तेनात्मविकृतिः ५४

पल्लितं रूपं प्रदर्शयेत्यर्थः शरद्विपत्तस्य पलाशं तद्द्रोचिर्यस्य तेन नखदीप्तिभिर्मर्मवमघमज्ञानं विधु
न्वतास्वीयरूपं पदं शरणं प्रदर्शय अपास्तं प्रज्ञादादीनां साध्वसं येन तत् हे गुरो यत्स्वमेव तमोजुषामज्ञानां
मार्गं प्रदर्शको गुरुः ५२ अतिदुर्लभमिदं मया प्रार्थितमिति स्तोत्रैर्वीह एतद्रूपं ध्येयं ध्यानीह एव ननु प्रत्यक्षतः
प्राप्यमित्यर्थः ५३ तर्हि किं केनापि न प्राप्यते तत्राह भवानिति दुर्लभत्वमेवाह स्वर्गराज्यं यस्य तस्याप्यभिमतः स्पष्ट

वित्ततस्यापि निर्ग
मः ५४
किंच एकान्तेन यथात्म
लीयः
८६

स्निग्धः प्रावृषियोधनः तत्स्थामं सर्वेषां सौंदर्याणां संग्रहो यस्मिन् चारवन्नायताश्चत्वारो वाहवो यस्मिन् सुजातं
यथोचितं सर्ववयवं रुचिमाननं यस्मिन् ४५ पद्मकोशप
त्तमास्यं यस्मिन् संमोक्तो विभूषणस्य कुंडलयोगेव च्यमाणत्वात् ४६ प्रीत्या प्रहसिता विवापांगो यस्मिन् ४७
सुरकिरीटानि यस्मिन् शंखादिमतं उत्तमर्द्धिलक्ष्मीः यद्वा एतैरुत्तमाश्चर्यैः उत्कर्षाय स्यात्तत्तत् ४८ सौभग

स्निग्धः प्रावृद्धनश्यामं सर्वसौंदर्यसंग्रहं चार्वायतचतुर्वर्द्धं सुजातरुचिराननं ४५ पद्मकोशप
लाशाक्षसुंदरभूसुनासिकं सुद्विजं सुकपोलास्यं समकर्णविभूषणं ४६ प्रीतिप्रहसितापांगमल
कैरुपशोभितं लसत्पंकजकिंजल्कदुकूलं नष्टकुंडलं ४७ सुरकिरीटवलयहारनूपुरमेखलं शं
खचक्रगदापद्ममालामण्डितमर्द्धिमत् ४८ सिंहस्कंधविषो विभ्रसौभगग्रीवकौस्तुभं श्रियानपायि

न्यादिप्रतिकषारमोक्षसत् ४९
युक्ताग्रीवायेन सिंहस्य कंधे परितः प्रसरतः केशरा एव विषतः तादृशीः सर्वतः विषा विभ्रसौभगग्रीवः कौ
स्तुभो यस्मिन् यद्वा सिंहस्येव यो स्कंधो तथो स्तिष्ठः कुंडलहारादिदीप्तिविभ्रदिनि पृथग्विशेषणं सौभगयु
क्ताग्रीवायेन स कौस्तुभो यस्मिन् श्रिया हेतुभूतया हि प्रतिरुक्ता निकाषाश्चास्वर्णरेखां कितो निकाषणपाषाणो
येन तादृशेनोरसाउल्लेखो भूमानं ४९

तत्त्वज्ञानं च त्वद्भक्तसंगाद्भवतीत्याह नयस्येति तेषां सतां भक्तियोगेनानुगृहीतं शुद्धं सत्यस्य चित्तं वा शार्थं विहितं न भू-
वति तमेरूपायां गुहायां च नाविशत् त्वयं न प्राप तत्र तदा समुनिः तव गतिं तत्त्वं पश्यति ५८ कीदृशं तत्त्वं तदा हयत्रे-
ति ६० जगत उपाराधनत्वेन तत्त्वं विलक्षितं निमित्तत्वेन पितृदेव लक्ष्यन्ताह इदं विश्वं सदिव परमार्थमिवास्जते ॥

नयस्य चित्तं वहिरर्थं विभ्रमं तमेरूपायां च विशुद्धमाविशत् यद्भक्तियोगेनानुगृहीतं संज्ञसामु-
निर्विचष्टेन नु तत्र ते गतिं ५९ यत्रेदं व्यज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नवभातियत् तत्त्वं ब्रह्म परं ज्योतिराका-
शमिव विस्तरं ६० यो माययेदं पुरुषं पयासजं द्विभर्तिभूयः क्षपयत्यविक्रियः यदेदं बुद्धिः सदिव आत्म-
दुस्थया तमात्मतंत्रं भगवन्प्रतीमहि ६१ क्रिया कलापैरिदं मेव योगिनः श्रद्धान्विताः साधुयजन्ति
सिद्धये भूतेन्द्रियांतः करणे पलक्षितं वेदेव तंत्रेव त एव कोविदः ६२

कथं भूतया यत्र यथा भेदबुद्धिरन्येषां भवति तथा आत्मनि च यिदुस्थस्वकार्यं कर्तुं मत्समर्थया तं त्वं निरस्तभेदं प्रतीम-
हि जानीमः ६३ यद्यपि त्वमेव निभेदं ब्रह्म तथापि प्रागुक्तं साकारं तव रूपं ये यजन्ति त एव वेदागमतत्त्वज्ञा इत्याह क्रिया-
कलापैः ये कर्मयोगिनः पूजयन्ति त एव कोविदाः न त्वेतदनादृत्य केवलज्ञाने प्रवृत्ताः तंत्रे आगमे कथं भूतं इदं भू-
तेन्द्रियांतः करणैरस्वतंत्रैर्यदुपलक्ष्यते नियतरूपं तत् ६४ ॥

अतस्त्वद्यातिरेकेण न किंचिद्वांछामीत्याह तं त्वामेकांतभक्त्या आराध्य वहिः स्वर्गादिसुखं ५५ तत्र हेतुः यत्र पा
दमूलेशरणं प्रविष्टं कृतांतः कालो समाप्य वश्य इति नाभिमानं करोति किं कुर्वन् वीर्यं प्रभावः शौर्यं उत्साहः ताभ्यां वि
स्फूर्जितया भ्रुवा विम्बं विध्वंसयन्नपि ५६ त्वया दमूले प्रविष्टस्य कृतांतभयाभावः यावता त्वद्वक्तिसंग एव सक
लेषु पुरुषा यश्चो गिरिशिरशिनी न त्रीत्याह भगवत्सवसंगिनां संगस्य क्षणार्धेनापि स्वर्गं तुलये समं न गणयामि

तंदुराराध्यमाराध्यसतामपि दुरापया एकांतभक्त्या कोवांच्छेत्पादमूलं विनावहिः ५५ यत्र निर्विष्टम
रणं कृतांतो नाभि मन्यते विम्बं विध्वंसयन् वीर्यं शौर्यं विस्फुरितभ्रुवा ५६ क्षणार्धेनापि तुलयेन स्वर्गं नापु
नर्भवं भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुता शिषः ५७ अथानयां घ्रे सवकीर्ति तीर्थयोरंतर्वहिः स्नानवि
धूतपाप्मनां भूतेषु क्रोशसु सत्त्वशीलिनां स्यात्संगमो नुग्रह एव नस्तव ५८

नचापुनर्भवं मोक्षम् मर्त्यानां आशिषो राज्याद्याः किमुतः ५७ अथ अतो हेतोः अनघो अघहरावं धीयस्य
तस्य तव कीर्तेर्यशः तीर्थं गंगा तयोः क्रमेणान्तर्वहिः स्नानाभ्यां विधूतः पाप्मा येषां अतएव भूतेषु क्रोशः क
पासु सत्त्वचरागादिरहितं चित्तं शीलं विचार्य वादिविविद्यते तेषां संगमोऽस्माकं स्यात् एष एव नस्त्वदनुग्रहः ५८

भा० च०
८८

विकर्षणप्रकारमाह प्रमत्तमिति इतिकृत्यं एवमेवकर्तव्यमिति चिंतयोच्चैः प्रमत्तं तत्र हेतुः विषयेषु लालसं
अतिकामुकं प्राप्तेषु विषयेषु प्रवृद्धलोभं अतः कस्त्वमभिपद्यसे आत्मासि ह्युधालेलिहानेः जिह्वयोः प्रान्तोऽस्य
शनसर्पो मूषकमिव ६६ अतः कस्तवपदावृत्त्यजेत पंडितश्चेत् कथं भूतः यस्तवावमानोऽनादरस्तेन व्ययमानं के
प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्य चिंतया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसं त्वमप्रमत्तः सहसाभिपद्यसे ह्युधालेलिहानो हि रि
वाखुमंतकः ६६ कस्तवपदावृत्तिजहाति पंडितो यस्तेवमानव्ययमानकेतनः विशंकया स्मद्गुरुर्चति
स्मयद्विनोपपत्तिमनवश्चतुर्दशः ६७ अथ त्वमसिनो ब्रह्मन् परमात्मन् विपश्चितां विश्वं रुद्रभयध्व
स्तमकुतश्चिद्गयागतिः ६८ इदं जपत भद्रं वो विष्णुश्चानृप नंदना सधर्ममनुतिष्ठन्तो भगवत्यर्थिना
शयाः ६९ तमेवात्मानमात्मस्थं सर्वभूतेषु वस्थितं पूजयध्वं गुरुं तश्च ध्यायंतश्चासकुरुष्वि ७०
योगादेशमुपासाद्य धारयन्तो मुनिव्रताः समाहितधियः सर्वएतदभ्यसता हताः ७१

ततश्च शरीरं यस्य सः यदस्माकं गुरुं ब्रह्माश्चरति स्मेति सर्वेषां स्तोत्रं एवावाक्यं विशंकया विनोपपत्तिमिति दृढविश्वा
सेन मनवश्चरति स्म ६७ उपसंहारतियथेति रुद्रभयेन ध्वस्तं अतः कुतः कुतश्चिद्गयागतिः तादृशी गतिरसि ६८
६९ ७० योगादेशं नामैतत्स्तोत्रं उपासाद्य पाठतः प्राप्य मनसा धारयंतश्च अभ्यासेन जपत ७१ राम राम राम

ननु अभिन्नेमपि भेदकुर्वन्तः संतः कथं ते को विदुः न हि ते भेदः क्रियते स्वयैव क्रीडार्थं चेतना चेतनात्मको भेदः कृतश्च
त्याह त्वमिति आद्यत्वं मे कएव सुप्राप्ताया व्याशक्तिर्यस्य पश्चात्तया शक्त्यारजः सत्त्वतमसां द्वंद्वैकं यतोरज आदेर्म
हानेहंकारः खंच मरुदग्निवाह्ये वाः उदकं सुगन्धं मृदं भूतगणान्मयमिदं जगद्यतो भवति तदिह भि
द्यत इत्यन्वयः ६३ एतदुपपादयति सृष्टमिति जरायुजांडजस्वेदादिज्जरूपेण चतुर्विधस्वाशेन प्रतिष्ठः अथो
दतिहेतो पुरस्यांतः संतमंशं चिदाभासं पुरि शयनात् पुरुषविदुः तदिह किमीश्वरमेव संसारिणं विदुः नेत्याह

त्वमेव आद्यं पुरुषः सुप्रशक्तिस्तथा रजससत्त्वतमो विभिद्यते महानहंखं मरुदग्निवाह्ये वाः सुर्षयीभू
तगणान्मयतः ६३ सृष्टं सृष्टं ते यदमनु प्रविष्टं चतुर्विधं पुरमात्मांशकेन अथो विदुस्तं पुरुषं संतमं
तं भुंक्ते हृषीकेशं धुसारध्वजः ६४ स एव लोकान्ति चंडवे गोविकर्षसितं खलुकालयानः भूतानि भूते
रनुमेयतत्त्वो धनावलीवीयुरिवा विषयः ६५

सरधामधुमत्तिकांस्ताभिः सृष्टं मधुद्वयं सुखं विषयसुखं अविद्यावृत्तः स न यो भुंक्ते तं जीवं विदुः तथा च भु
तिः तयो रन्यः पिपलं स्वादयं नूनं नन्योऽभिचाकशीतीति निर्णीतं च गुह्यं प्रविष्टा वात्मानो हितदर्शनादित्य
त्र ६४ तव तु सर्वनियंतुकुतः संसार इत्याह स्वशक्त्येदं सृष्टवान् स एष त्वं भूते व भूता मे ययं कीवीयुरिव
कालयन् विचालयन् लोकान् विकर्षसि सहरसि अनुमेयतत्त्वः अलक्ष्यस्वरूपः ६५

भा० च०
८५

पुरंजनकथायाज्ञात्पंचविंशेतुनारदः आत्मनोदुहिसंगेन विविधा माह संसृतिं १ प्रचेतस्य तपसीवं
तप्यमानेषु नारदः पुरंजनकथा कृतं प्राह प्राचीनवर्हिषे २ प्रचेतस्य तपश्चरत्सु नारदः प्राचीनवर्हिषे वो
धितवान् ३ अतः प्रचेतसा कथा मे ममाद्यैव तत्पितुर्वत्तमाह प्राचीनवर्हिषे मिति श्रेयः फलं हं हं हं हं हं हं
मे श्रेय उवाच इति संदिश्य भगवन् वार्हिषे दैर्भि पूजितः पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवांतर्दधे हरः १
रुद्रगीतं भगवतः स्तात्र सर्वे प्रचेतसः जपंतस्तपस्ते पुर्वर्षाणां मयुतं जले २ प्राचीनवर्हिषं
क्षतः कर्मस्वाप्तकमानसः नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपा लुः प्रत्यवोधयत् ३ श्रेयस्त्वक्तव्यं
द्राजन कर्मणात्मन ईहसे ४ दुःखहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह वेष्यते ५ राजोवाच न जाना
मि महाभाग परं कर्ता पविद्धधीः ६ ब्रह्मैव विवर्तते ज्ञानं येन मुच्येत कर्मभिः ७ गृहेषु कूटेषु
मेषु पुत्रदारधनार्थधीः ८ न परं विंदते मूढो भ्राम्यन् संसारवर्त्मसु ९ नारद उवाच भो भो प्रजा
पते राजन् पश्य न्ययत्तया ध्वरे १० संज्ञापितान् जीवसंघान् निर्धृतेन सहस्रशः ११
इह कर्मणि तदुभयं नेष्यते विचारकैः १२ परं श्रेयः मोक्षं कर्मभिरपविद्धा विक्षिप्ताधीर्यस्य १३ किंच गृ
हेषु स्थितः पुत्रादिष्वेव पुरुषार्थधीर्यस्य १४ कर्मफलेषु वैराग्यमुत्पाद्य ब्रह्मविद्यामुपदेष्टुं योगानुभावेन

यज्ञपशून् प्रत्यक्षोपदेश्यो ह भो भो इति संज्ञापि
२५ तान् मारितान् ९

विश्वसृजां पतिर्व्या०२ सिसृक्षः सृष्टवंतः ७३ युक्तः एकाग्रचित्तः ७४ ज्ञानमेव नौर्यस्य ७५ यो धीयानो भवति
असौ ७६ अमुस्माद्वरः असत्वरन्मद्भीतं सो व्रंते न गीतात्स्तुतात् एक एव वल्लभः प्रियः आश्रयस्तस्मात् ७७ कल्पे

इदमाह पुरात्मा कं भगवान् विश्वसृकपतिः ॥ भगवादीनामात्मज्ञानं सिद्धिः संसिद्धिनां ७२ ते वयं
बोदिता सर्वे प्रजाः सर्गे प्रजे श्वराः अनेन ध्वस्ततमसः सिद्धिर्द्वौ विविधाः प्रजाः ७३ अथेदं नित्यदा युक्तो
जपन्न वहितः पुमान् अचिरं श्रेय आप्नोति वासुदेव परायणः ७४ श्रेयसामिह सर्वेषां ज्ञानं निःश्रेयसं
परं सर्वतरं तिदुःपारं ज्ञानं नैर्व्यसना एव ७५ य इदं श्रद्धया युक्तो मङ्गीत भगवत्सवं ॥ अधीयानेदुराध्यं
हरिमारधयत्यसौ ७६ विदते पुरुषोः मुस्माद्यद्यदि ह्यत्यसत्वरन् ॥ मङ्गीत गीतात्सु प्रीता श्रेयसामेक
बल्लभात् ७७ इयं यः कल्प उत्थाय प्राञ्जलिः श्रद्धया नितः ॥ शृणुयाच्छ्रावयेन्मत्तैर्मुच्यते कर्मबंधनैः
७८ गीतं मयेदं नरदेव नंदनाः परस्य पुंसः परमात्मनस्तवं ॥ जपंत एकाग्रधियस्तपो महच्चरध्वं मतेतत
आस्यथे सिथं ७९ इति श्रीमद्भागवत महापुराणे चतुर्थ स्कंध रुद्र गीत चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

उवसि॥७८॥तपश्चरतः॥तपसोऽन्ते रीप्सितं प्राप्स्यथ॥७९॥इति चतुर्थे च तुर्विंशः॥२४॥प्रचेतस्सुतपस्यत्सु
तत्पित्रेनारदोष्टृणा॥प्राचीनवर्हिर्वध्यात्मं परोक्षेण हंपंचभिः॥समरासरासरासरासरासरासरासरासरासरास

ਮਾਠੇ
੨੦

हिमवतोद्दिशेषुसानुषु कर्मक्षेत्रेभारतवर्षे पुरंमनुष्यशरीरंमनुष्यशरीरंलक्षितानिदृष्टानिसर्वाणि
लक्षणानियस्यांअंधयंतुत्वादितोपरहितमित्यर्थः १३ तामनुवर्णयतिविभिः अत्रकिंचिक्किंचित्सादृश्यम
वलंब्यकथासौंदर्यायप्राकारादीनिवर्णयन्तेपरिखेरितिपुस्तकमार्घ्येअक्षरणिगवाक्षात्वगादयःशरीरावयवाः
प्राकारादिपुरावयवत्वेननिरूपयन्तेस्वर्णादिशिखरेयुक्तायेगृहस्तैःसंकुलामितिआधारादिचक्राणिग्रहाः

स एकदा हि मवतो दक्षिणेऽथ सानुषु ददर्शनवभिर्द्वाभिः पुरं लक्षितलक्षणां १३ प्राकारोपवना
हालपुरिखेत्तोरणैः स्वर्णैरौष्ण्यसैः शृंगैः संकुलां सर्वतो गृहेः १४ नीलस्फटिकवैडूर्यमु
क्तमरुता रुणैः कृत्तुहर्म्यस्य लीदी प्राश्रिया भोगवती मिव १५ सभा चत्वररथ्याभिराक्रीडयैतनाप
णैः चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्ता विद्रुमवेदिभिः १६ प्राणि तत्र गजमादिषु भावाविवक्षिताः १४ नीला

शः चतुर्थध्वजपताकाभिश्चयुक्ताविद्रुमवादिभिः १६ जालि तत्रराजसादिस्रभावाविवक्षिताः १४ नीलादि
भिः क्लृप्ताहर्म्यस्थ तीयस्यां अरुणमाश्लिष्यं स्थलीदृश्यं नाजोनीलादिभावेनरूप्यं ते तद्विषयवासनाभोगवती
नामानंपुरीमिव १५ सभासमाजस्यानंचत्वरचतुष्षथं रथ्याराजमार्गः आक्रीडयतनं द्यूतादिस्थानं आप
णोदृष्टैः चैत्यजनानां स्थानं ध्वजेषुपताकास्ताभिश्चयुक्ता अत्रचविषयनिष्ठः बुद्धियोगेनजीवस्यदेहसंव
धइतिविवक्षयाविषयवर्गवाद्यापवनत्वेननिरूपयति तद्विशेषान्स्वक्चंदनादीन्विद्रुमलतादिभावेनशे

५० षः कथासंकारः १५

पंच
ते

एतेत्वांसंपरेतंमृतं संप्रतीक्षतेवैशसंतव संपरेतमयः कृतेः शिंदंत्युत्थितमन्यवः ८ अत्रनेकथयि
ष्येमुमितिहासपुरातनं पुरंजनस्यचरितंनिबोधगदतोमम ९ आसीत्पुरंजनोनामराजारा
जन्महृदयः तस्याविज्ञातनामासीत्सखाविज्ञातचेष्टितः १० सोन्वेषमाराः शरणंभ्रामपृथि
वीप्रभुः नानुरुपयदाविंददभस्तविमनाइव ११ नसाधुमेनेताः सर्वाभूतलेयावतीः पुरः कामान्का
मयमानोसौतस्यतस्योपपत्रये १२

मः तत्रस्वकर्मभिः पुरंजनयतीतिपुरंजनोजीवः नविज्ञातंनामयस्य नवविज्ञातंचेष्टितंयस्यइश्वरस्तस्यसखा
यदा विज्ञातंचेष्टितंजीवप्रेरणदिलक्षणे यस्यजीवपारतंत्रस्यानुभवसिद्धत्वात् १० शरणंभोगायतन
देहं ११ यावत्तः पुरस्तास्तस्यकामस्योपपत्रये प्राप्तेसाधुनमेने गवादिदेहानामैहिकपारलौकिकभोग
भोग्यत्वाभावात् तथाचश्रुतिः ताभोगामानयन् ताश्रुवन्नवैनोयलमितिताभ्योऽश्चमानयता श्रुवन्न

मिति १२

भा० च०
२१

अन्यमयं हि सौम्य मन इति यत्कृत्स्नं तदलस्यात्यादिश्रुत्यनुसारेण श्यामा मित्युक्तं तूपुरैः कण्डां रूपुरे
यद्यदंगुलीयकानामथ उपलक्षणाद्बहुवचनं २३ व्यजितं केशोरं यवनोपक्रमोयाभ्यां सौम्यवृत्तौ च २४
तामाहेति तयोः संवादेर्किः संबंधदादौय अपांग एव पुंस्त्वो मूलप्रांतो यस्य कटाक्षस्य वाणस्य तेन स्पृष्टः

३२

पिशंगिनीवी सुश्रोणी श्यामां कनकमेखलां पद्मां कण्डां चलतीं नूपुरैर्देवतामिव २३ सौम्यो
व्यजितं केशोरौ समवृत्तौ निरंतरौ वस्त्रातेन निगूहंती वीया गजगा सिनी २४ तामाह ललितं वी
रः सद्भीतस्मितशोभना स्निग्धेनापांगपुंस्त्वेन स्पृष्टः प्रमोदमद्भुवा २५ काव्यं कंजपलात्रा
क्षिकस्यासीहकुतः सति इमामुपपुरीभीरु किंचि कीर्षसि संसमे २६ कएतेनुपथायेत
एकादशमहाभराः एतावा ललनाः सुभ्रुकोऽयं ते हि पुरःसरः २७
विष्टः प्रेम्णा ३ जैः भ्रमंती भूः धनुः स्थानीयायुस्मिन्तेन २८ कुतस्थानादिहामतासि हे सति पु
थीः समीपस्थ उपपुरीभूता मालह्य किंकर्तु मिष्टसीत्यर्थः २९ तव एनुपथाः अनुवर्तिन एते के
एकादशमहाभरो वृहद्वलत्वेन वक्ष्यमाणो येषु दशसुतेषु दुर्धर्मनसः एथगुपादानं बुद्धिपरिचार

केन्द्रियसहायनयातत्परिचारकत्वविवक्षया २९
२१

वाद्यापवनेप्रमदंददर्शेतिचतुर्थेनान्त नदतांविहंगालिकुलानांकोलाहलोपेषुतेजलाशयायस्मिन् १७ हिमनि
 र्गिराणांविप्रुषोविंदवः तद्वताकुसुमाकरसंवन्धिनावायुनाचलंतःप्रवालाविठपाःशाखाश्चयेषांतेर्वृक्षैः नलिनी
 नासंसीनांतरेषुसंपत्समृद्धिर्यस्मिन् अनावाधेतत्कृतवाधारहिते मुनिव्रतैरहितैः आत्मानदूतंमन्यतेयत्र १८

पुष्पास्तुवाद्योपवनेदिव्यद्रुमलताकुले नदहिंगालिकुलकोलाहलतजलाशये १७ हिमनिर्गिरविप्रु
 षाकुसुमाकरवायुना चलत्प्रवालविठपनलिनीतटसंपदि १८ नानारण्यमृगव्रतैरनावाधेमुनि
 व्रतैः आदूतंमन्यतेपांथायत्रकोकिलकूजितं १९ यदृच्छयागतांतत्रददर्शप्रमदोत्तमा भृत्यैर्दश
 भिरयात्रीमैकेकशतनायकैः २० पंचशीर्षाहिनागुप्राप्रतीहारेणसर्वतः अन्वेषमाणमृषभ
 मप्रोढांकामरूपिणी २१ सुनासासुदतीवालासुकपोलावरानना समविन्यस्तकर्णभ्यांविभ्रतीकुंडल

तत्रप्रमोत्तमांविवेकवतीबुद्धिंददर्श यदृच्छयागतामिजितयोःसंवंधस्यदुर्निरूपत्वंदर्शयति तामनुवर्णय
 तिसार्धैश्चतुर्भिः दशभिः ज्ञानकर्मद्रियैः एकैकंप्रत्येकंशतंअनंतावृत्तयः तासांनायकैःपतिभिःसह
 पागांतरेनायकस्त्रियोयेषांतैः २० पंचशीर्षाणि वृत्तयोयस्य तेनअहिनाप्राणेन प्रतिहारेणपालकेनगुप्तं
 २१ गंधज्ञानादिभिःबुद्ध्यवयवैःसुनासत्वादिनिस्सृजते समविन्यस्तोर्कर्णोत्ताभ्यांकुंडलशोभांदधती २२

भा० च०
६२

हेवीरस्यपितृदृष्टुमोहितासतीतमाह ३२ यत्पुष्टं कस्यसीत्यनेन कस्यपुत्रीगोत्रजेतिकात्वमिति च किं नामासीति
तत्राह आत्मनोममपरस्यतवापि कर्तारं सम्यग्नविद्यः गोत्रं नाम च यत्कृतं भवति तं च न विद्यः ३३ आत्मनोमम
शरणमियं पुरीयेन निर्मिता तं च न विद्यः ३४ आत्मनोममपरस्यतवापि कर्तारं सम्यग्नविद्यः यत्पुष्टं कस्यसीत्यनेन कस्यपुत्रीगोत्रजेतिकात्वमिति च किं नामासीति
इत्थं पुष्टं जतं नारीयाचमानमधीरवत् अभ्यनंदतं वीरं हं संती वीरमोहिता ३२ न विदामवयं सम्य
कर्तारं पुरुषं भ आत्मानश्च परस्यापि गोत्रं नाम च यत्कृतं ३३ इहाद्यसंतमात्मानं विदामनततः प
रं येनेयं निर्मिता वीरपुरी शरणमात्मनः ३४ एते सखायः सख्यो मे मरानार्यश्च मानद सुप्रायां स
यि जागर्ति नागो यं पालयन् पुरीं ३५ दिष्ट्या गतोऽसि भद्रं ते ग्राम्यान् कामानभीप्ससे उद्धिष्यामि तं
स्नेहं स्वबंधुभिरिंदम ३६ इमां त्वमधितिष्ठस्व पुरीं नवमुखी विभो मयोपनीतान् गृह्णानः का
मभोगान् शतं समाः ३७

इति ३५ आस्तां नाम गोत्रादियदत्रागतोऽसि एतदिष्ट्या भद्रं तावत् ग्राम्यान् इन्द्रियग्रामादीन् उद्धि
हिष्यामि संपादयिष्यामि स्वबंधुभिः सखीभिश्च ३६ समाः संवत्सरान् मनुष्यदेहान् छत्ते मित्युक्तं

३७

६२

त्वङ्गीः किं पतिं विचिन्वती अथवा भवती शिवं पतिं विचिन्वती किं किं वा वाक्सरस्वती वस्त्राणां पतिं मावापतिं
विष्णुं मुनिरिव संयतासती कथं भूतं पतिं त्वदङ्गिकामेव त्वत्कृतया त्वदङ्गिकामेव प्राप्ताः समस्ताः कामाये
नतं २८ हेवरो रु आसां मध्ये त्वमन्येत मापिन भवसि यतो भुवि स्पृक् न हि देवता भुवस्पृशति वीरवरेण म
या परं वैकुण्ठं २९ यद्यस्मात्तवापांगेन विखंडितमिंद्रियं मनो यस्य तं तामनो भवो बाधसे अथ तस्मादनुगृहा

त्वङ्गीर्भवान्यस्य यथाग्रमापतिं विचिन्वती किं मुनिवद्रहो वने त्वदङ्गिकामाप्समस्तु कामं क
पयकोशः पतिनः करग्रात् २८ नासां वरोर्वन्यत मा भुवि स्पृक् पुरीमिमां वीरवरेण साकं अहं स्पृत्तं क
हं मदभ्रकर्मणा लोकपरं श्रीरिव यज्ञपुसा २९ यदेष ते पांगविखंडितेन्द्रियं सत्री उभावस्मितविभ्रम
द्भुवा त्वयोपसृष्टो भगवन्मनोभवः प्रबाधते मानु गृहाराणो भवे ३० त्वमानतं सुभ्रसुतारलोचनं व्या
लं वानीलातकटुदंसवृतं उन्नीय मे दर्शय वत्सुवाच कं यद्वीडया नाभिमुखं शुचिस्मिते ३१

ए सत्रीडं यद्भुवि न प्रेम्णा स्मितं तेन विभ्रमंती या भूः तया उपसृष्टः प्रेरितः ३० यद्वीडया लसन्मुखं न भव
ति तदनुनमस्तीय मे दर्शय शोभने भ्रुवौ यस्मिन् सुतारे शोभनं क नीनि के लोचने यस्मिन् व्यालं वि
नो दीर्घाये अलका स्तेषां वृंदेन संवृतं वत्सु निवाक्या नित्यस्मिन् ३१

भा० च०
६३

तत्र जाग्रदवस्थां संक्षेपेण ह उपगीयमान इति सुषुप्तावस्थां माह हृदिनी हृदयाकाशं स्वापस्थानं मुचौ निदधे
४४ इदानीं नवद्वारप्रदर्शनपूर्वकं जाग्रदवस्थां प्रदर्शयति स त्रैतियावदध्यायसमाप्तिः तस्याः पुरु उपरिक्त
ताः द्वारः सप्तवृत्ता इति पाठे संवृताः नेत्रे नासिके मुखे चेति सप्त अधो द्वे द्वारे गुदलिङ्गे यः कश्चनेति आत्मनः
सम्पगविज्ञानादिनियतत्वाच्च ४५ तासु सप्तसु पंचद्वारः पोरस्थाः पूर्वदिग्भवाः ४६ खद्योतवदत्यप्रकाशा
उपगीयमाने कलितं तत्र तत्र च गायकैः कीडनपरिवृतः स्त्रीभिर्हृदिनीमाविशच्छुचौ ४४ स
पोपरिक्तद्वारः पुरस्तस्यास्तु द्वे अधः पृथग्विषयगत्यर्थं तस्यायः कश्चने श्वरः ४५ पंचद्वारसु
पोरस्थादक्षिणे कातयोत्तरा पश्चिमे द्वे अमृषांते नामानि नृपवर्णये ४६ खद्योताविर्मुखी च प्रा
ग्द्वारावेकत्र निर्मिते विभ्राजितं जनपदं याति ताभ्यां युमतसखः ४७ नलिनी नालिनी च प्राक्द्वारे वेक
त्र निर्मिते अवधूतसखस्ताभ्यां विषयं याति सौरभं ४८
वामनेत्ररूपा आविः प्रकटं मुखं यस्याः सा वकुप्रका
शादक्षिणे नेत्रलक्षणा तस्मादक्षिणेऽर्धे आत्मनो वीर्यं वर्तते इति श्रुतेः खानुभवाच्चात्र प्रकाराधिक्यं एकत्र म
तर्गने विभ्राजितं रूपं युमतसखश्चतुःसहितः ४७ नलनालशब्दौ छिद्रवनात्तद्वती नलिनी नालिनी च वामद
क्षिणे नासिके अत्रापि संज्ञाभेदादेव कार्यो न्यूनाधिक्यं पूर्ववत् ज्ञेयं अवधूतो वायुः धिहितो घ्राणः सौरभं गं

६३
६३

[illegible]

मुख्याप्रधानाश्चास्य आपणोभाषणं वदुदनश्चित्रमन्त्रं वदोदनइत्यनुक्तिः परोक्षवादत्वात् रसज्ञं रसं हि
यं विषणोवागेन्द्रियताभ्यामन्वितः ४९ दक्षिणेनेति न तु तृतीया किंतु दक्षिणस्यादिशीति अस्मिन्नर्थे तद्विज्ञो
ऽयमेन प्रत्ययोऽवयवसंज्ञः एवमुत्तरेणेति अयमर्थः पंचानां विषयाणामन्यतो न वतानां प्रकाशनापालमिति पं
चालं शास्त्रतस्य श्रवणकोले च वलाधिक्या दक्षिणकर्णः प्रथमं वर्तते शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्तकांडमित्येता

न२

मुख्यानामपुरस्ताद्वास्तयापणवदुदनौ विषयो याति पुरराद्रसज्ञविषयान्वितः ४९ पितृदूर्नप
पुण्याद्वा दक्षिणे पुरंजनः राष्ट्रदक्षिणपंचालं याति श्रुतधरा न्वितः ५० देवदूर्नमपुण्याद्वा उत्तरे
रापुरंजनः राष्ट्रमुत्तरपंचालं याति श्रुतधरा न्वितः ५१ आसुरीनामपश्चाद्वास्तया याति पुरंज
नः ग्रामकं नाम विषयं दुर्मदेन समन्वितः ५२

वतासाम्येन प्रवृत्तसंज्ञस्य कर्मकांडस्य दक्षिणकर्णेन श्रवणमिष्यते ततस्तदर्थमनुष्ठाय पितृभिराहूतः पितृ
लोकप्रापकं यानं प्रपद्यते तदनेन प्रकारेण माकानमनेन मवतीति पितृदूर्दक्षिणः कर्णः ५० एवं त
द्वेपरीत्येनोत्तरः कर्णे देवदूर्नः तथा च व्याख्यास्यति पितृदूर्दक्षिणः कर्णमुत्तरे देवदूर्नः स्मृतः प्रवृत्तं च निवृत्तं
च शास्त्रपंचालसंज्ञकं पितृयानं देवयानं श्रोत्रा श्रुतय एतद्भजेदिति ५१ असुरा इन्द्रियारामाः तेषामिय
मासुरी शिश्रुद्वारा ग्रामकं ग्रामस्थोजनानां कंसुखं च वायं दुर्मदेन गृह्येदियेसा ५२

भा० च०
२५

हेमोपस्करं सौवर्णं भूरणं स्वर्णवर्मावर्मकवचं रजोमण्यवतः अक्षयेषुधिः इषुधिर्निषंगः अनंतवासनाहं
कोरोपाधिः एकादशमनोरूपश्चमूनाथः सेनापतियस्य वासनाभयस्य मनसः प्रग्रहत्वात् संकल्पविकल्पा
त्मकस्य वृहद्वलेन वक्ष्यमाणस्य चमूनाथत्वमिति विभागः पंचशब्दादयो विषयाः प्रस्थाः सान्वोयसि
नृतदनं भजनीयदेशमगात् ३ आत्रागृहीता रषवोरगादिस्थाः कार्मुकं च भोगाद्यभितिवेष्टारूपं येन जायंति
वेकवनीवृद्धिं विहाय अतदहं त्यागानहं त्यागेहेतुः मृग्यत इति मृगाविषयाः तेषु च संनभोगासक्तिः तेन
हेमोपस्करमाहं स्वर्णवर्माक्षयेषुधिः एकादशचमूनाथः पंचप्रस्थमगाहनं ३ चचारमृगयांत
त्रदत्त आत्रेषु कार्मुकः विहाय जायंति तदहं मृगव्यसने लालसः ४ आसुरीवृत्तिमाश्रित्य घोरमात्रि
रनुग्रहः नहनत्रिप्रितैर्वारिषेर्वनेषु वनगां चरान् ५ तीर्थेषु प्रतिहृष्टेषु राजानेभ्यः पशून् च ने यावद
यमेतल्लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ६
लालसा अतिस्पृहायस्य ४ वारिषादिभिः वनेषु भजनीयदेशेषु वनचरान् भजनीयविषयान् न्यहनत् आत्म
साहजवान् कथापदे स्पृहमेव ५ नन्वासुरीवृत्तिमाश्रित्येति किमिति मृगयानिघते तावद्वागविहितैव वसा अ
ध्यात्मपक्षे पिजीवस्य विषयभोगो विहित एवेत्याशक्याह तीर्थेति विभिः अयं भावः नहि मृगयाविधीयं
तेरागप्राप्तत्वात् किंतु नियम्यते प्रवृत्तिः संकोच्यते नियममेव षड्विधं दर्शयति यद्यलमत्यर्थं लुब्धो रागी स न हन्यात्
तर्हि तीर्थेषु प्रादुर्दिष्टेव तत्रापि प्रतिहृष्टेषु प्रख्याते च वननित्ये आहूदिषु तत्रापि राजैव मेध्याने व वन एव यावद

योग
पिमावदुपयोग
एवं जीवसा विषयसंग्रह
नययेष्टमिति नियम वेत्यर्थः ६
२५

इदं सर्वं असंगतं दत्तं दत्तं सभावां वंचितायस्य सर्वया प्रकृत्या वंचिता इति वा ने छन्नं अनिच्छन्नं कैवल्यात्पारवश्यात्
इदं हि तच्चतुर्थं च विंशः ॥ २५ ॥ षड्विंशं मृगयाया जातस्वप्नजागरणोक्तिः स दुहित्यागयोगाभ्यां संसृतिः सा प्रप
चते तदेवमात्मनोपाधिकृतां सुषुप्तावस्थां जाग्रदवस्थां चोक्तदानीं स्वप्नावस्थामाह स एकदेति दशभिः मरु
निष्ठा सोधनुः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनिवेशेन दत्तं यस्य सरथमारुह्य पंचप्रस्थं वनमगादिति तृतीयेनान्वयः

कचिच्च शोचती जायामनुशोचति दीनवत् ॥ अनुदृष्यति हृष्यत्या मुदितामनुमोदते ॥ ६१ ॥ विप्रलब्धो म
हिष्येवं सर्वप्रकृतिवंचितः ॥ ने छन्नं नु करोत्यज्ञः कैव्या क्रीडामृगो यथा ॥ ६२ ॥ इति श्रीमद्भागवतसहाय
रालोपुंजनोपाख्यानं च विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ स एकदा महेश्वरं पंचाश्वमासुगं द्वीपं द्वि
चक्रमेकाक्षं त्रिवेणं पंचबंधुरं १ एकरश्मिकदमनमेकनीडं द्विकूवरं पंचप्रहरणं सप्तवरुणं पंचविक्र
यंतदानीमेव विधत्तं स्वप्ने देहं जाग्रदेहस्य शतसंवत्सरोपभोग्यपुरत्वेनोक्तत्वात् पंचज्ञानेन्द्रियाणि अश्वायस्ये ३
गंशीघ्रगतिं देहं ताममते ईषेदंडिकेयस्य द्वे पुण्यपापे च केयस्य एकं प्रधानं अक्षो यस्य त्रयो गुणा वेणवो ध्वजा
यस्य पंच प्राणा बंधुराणि बंधनानियस्य १ एको मनोरश्मः प्रग्रहो यस्य एका बुद्धिर्देहमनः सूतो यस्य तंचेत च एकं हृदयं
यं नीडं रथिन उपवेशस्थानं यस्मिन् होशो कमेहो कूवरौ युबंधनस्थानं यस्य पंचशेखरादयो विषया प्रक्षिप्यंते प्रक्षिप्यंते
यस्मिन् अस्य वानं भविष्यति पंचेन्द्रिया र्थं प्रहोपति सप्तधा ततो वरुणा रक्षा र्थं च मीया वरुणा नियस्य पंच

३ चतुर्थं कंधे

विप्रलब्धो म हिष्येवं सर्वप्रकृतिवंचितः ॥ ने छन्नं नु करोत्यज्ञः कैव्या क्रीडामृगो यथा ॥ ६२ ॥ इति श्रीमद्भागवतसहाय

भा० च०
६६

गृहमेधिनी सात्वकी बुद्धि राजस्य बुद्ध्या वर्तमानो नापश्यत् १३ वेदिहे प्राचीनवर्हिः अतः पुरस्त्रियः तत्सखीः सेश्वरीणां स्वामिनी सहितानां यथापुरेत्यादि पृथग्वाक्यं १४ व्यंगे च कादिहीने १५ १६ निर्वस्तारे अस्तारणरहिते १७ अवधूतां त्यक्तदेहदारां तत्संगे नो नमयित्वा कुलं ज्ञानं यस्य १८ प्रेमसंरंभः प्रणयकीपस्तलिंगकुटिलदृष्ट्या ततो दृष्टः सुदृप्तश्च कंदर्पो कष्टमातसः नव्यचष्टवरा रोहां गृहिणी गृहमेधिनी १३ अंतःपुरस्त्रियो पृष्ठद्विमना इव वेदिषत् अपिवः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथापुरा १४ नतथैतद्दिरो बंते गृहेषु गृहसंपदः यदि न स्याद्गृहे मातापत्नी वापति देवता व्यंगे रथ इव प्राज्ञः कानामासीत् हीनवत् १५ कवर्तते साललनामज्जंतं व्यसनार्णवे यामामुद्धरते प्रज्ञादीपयती पदे पदे १६ **रा मा ऊ चुः ॥** नरनाथ न जानीमस्व प्रियाय ह्यवस्यति भूतले निरवस्तारे शयानां पश्य शत्रुहन् १७ पुरजानः स्वमहिषी निरीच्यावधुतां भुवि तत्संगो नमयितो ज्ञानो वै क्वचं परमं यथो १८ सात्वय नृश्रेष्ठया वाचा हृदये न विदुमता प्रेयस्याः स्नेहसंरंभलिंगमात्मनि नाभ्यगात् १९ अनुनिन्ये यशानकैवी रोऽनुनयको विदः पश्य शीपादयुगलमाह चोत्संगलालिता २० नूनं त्वत्कृतपुण्यास्ते भृत्या येष्वीचराः शुभे कृतांगस्वात्मसात्कृत्वा शिक्षादंडनदिस्वस्मिन् लब्धवान् २१ उत्संगमारोप्य लालिता २० कृतमागोऽपराधो यैस्तेषु आत्मसात्कृत्वा अस्मदधीनो यमि

तिमत्वा शिक्षार्थं दंडनकुर्वति ते भृत्या मंदभागाः २१

६६

अतोनावश्यकमित्याहयति एवंनियतं कर्मविद्वान्तेनेत्युपलक्षणं तेनान्योन्यवाकर्मणैवमनुतिष्ठतेनयत्तज्ज्ञाने
नहेतुनासोऽनुष्टातानलिप्यते ७ अन्यथानियमोत्तंघनेनअंतःकरणमुद्धभावात् कर्तृत्वाभिमानमारूढः कर्मभिर
नुवध्यते ततश्चगुणप्रवाहेपतितेअधोव्रजति ८ प्रासंगिकंपरिसमाप्यपुनर्मृगयामेवातुवर्णयति चित्रावाजाःपक्षाय

यएवंकर्मनियतंविद्वान्कुर्वीतमानवः कर्तृणातेनराजेन्द्रज्ञानेनतसलिप्यते ७ अन्यथाकर्मकुर्वीणोमाना
रूढोनिवध्यते गुणप्रवाहदतितोनष्टप्रज्ञोव्रजत्यधः ८ तत्रनिर्भिन्नागात्राणंचित्रवाजैःशिलीमुखैःविल
वोभूदुःखितानांदुःसहकरुणात्मनां ९ शशान्वा राहान्महिषान्गवयान्रुरुशस्त्रकान् मेघान
न्याश्चविविधान्विनिघ्नन्प्रसममध्यगात् १० ततःक्षुत्तरेपरिश्रान्तोनिवृत्तोगृहमेयिवान् कृतस्नानोचित
हारःसंविवेशगतक्लमः ११ आत्मानमर्ह्यांचक्रेधूपालेपेस्वगादिभिः साध्वलंकृतसर्वंगोमहिष्यामा

धधेमनः १२
घातैःविल्वोनाशः करुणात्मनां कृपालूनांदुःसहः ९ तदेवंस्वप्राव
स्थादृशितादृशानी पुनरपिविवेकवत्याबुद्धारममाणस्यपुत्रादिसंततिंप्रपंचयिष्यन् कथासौंदर्योपतस्याःप्रणय
कुपितायाःअनुनयंप्रस्तावसहितमाह ततश्चरभ्ययावदध्यायसमाप्तिः एयिवान्आगतः कृतस्नानमुचितश्च
हारश्चयेनसंविवेशशय्यामाश्रितः ११ १२

भा० च०
६७

स्त २

तत्तस्मात्कृतं किल्बिषमपराधेन तस्य किल्बिषमेवाह स्वैरंस्वातंत्र्येण त्वामष्टष्टमगयांगतस्य देवो देव नं कीडतां रतिदेव
रः कान्तः तं कामवेगेन विस्वस्तगतपोस्तपोरुषंधीर्यस्य तं उशती कामयमाना कृत्ये कर्तुं योग्येऽर्थे कानभजेत ॥ २६ ॥ इति चतु
र्थः प्रदिशः ॥ २६ ॥ सप्तविंशे प्रिया पुत्राद्या शक्त्या विस्मृतात्मनः कालकन्याद्युपाख्याने जरा रोगाद्युदीर्यते तदेव जीवस्यानु
नयादिकथा सौंदर्येण तत्तं युपाधिवश्यत्वमुक्ता तन्निमित्तं संसारपरंपरां विरूपयितुमर्ह इत्यमिति अथ च प्रा
पदं कथं चिदध्यात्मपदोपियोजयितुं शक्यमेव श्रीनारदेन तु जीवस्य स्त्रीपुरुषवासनाद्रादौ एव विचित्रा संसृतिर्भव
तन्ने प्रसीदसुहृदः कृतकिल्बिषस्य स्वैरंगतस्य मृगयां व्यसनात्तुरस्य कादेवरं वशागतं कुसुमास्त्रवे
गविस्त्रपोस्तमुशती नभजेत कृत्ये ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पुरंजनी नोपाख्याने षड्विंशोऽ
ध्यायः ॥ २६ ॥ नारद उवाच ॥ इत्युपुंजनं सध्यागवशमानीय विभ्रमेः पुरंजनी महा राजरे मेरमयती पतिं १
स राजा महिषी राजन्मुस्नातां रुचिराननां कृतस्वस्त्ययनं तद्वत्तामभ्यनन्ददुषागतो २
तीत्येतावदेव कथा तात्पर्यं दर्शितं कचिच्च स्त्री कनोभमं यंधीः देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथा कर्मगुणं भवति
च दत्ता तत्रादौ पुंस्त्वेन संसृतिरध्यायत्रयेण कृता तत्रैकेन अध्यायेन स्त्रीत्वेन संसृतिं प्रदर्श्य मृगप्रणवलक्षणेन
मात्तरत्युक्तं ततस्तदेव यथोपयोगं व्याख्यातमिति पंचाध्यायारंभः प्रतीयते प्रतिपदं अध्यात्मयोजनात्तु दुर्घटानिः
प्रियोजनो चेति स्वप्नोऽपि प्रख्यापनमना हत्यथोपयोगमेव व्याख्यास्यामः सध्या कृ विभ्रमेर्विलासैः १ कृतस्वस्त्ययनं

महालक्ष्मिं सुरादिभिर्यस्याः २
६७

लि २

यतः परमोऽनुग्रहो दंडः यस्तदंडितो विधीदति सोऽज्ञ इत्याह वाल इति वंधुकृत्यं शिक्षाकरणं च मर्षणः क्रोधी २२ हे सु
दति हे सुभु हे मनस्विनि सात्वतमस्माकं स्वामिनि अतः स्वानां मुखं प्रदर्शय कीदृशं अनुरागं भारेण व्रीडया यो विलंबः संशय
ता तेन विलसत दसिता वलोक्यस्मिन् नीलाञ्जलका एवालयस्तेरुपस्कृतं विभूषितं उच्चैर्नाशिकं वल्गुवाक्यं यस्मिन्
तत् २३ हे वीरपत्नी वीरस्य मम पत्नी भाग्येयसो कृतापराधः तस्मिन्निदं ब्रह्मण कुलादन्यत्र अन्यस्मिन् सुररिपुदासादि
परमोऽनुग्रहो दंडो भृत्येषु प्रभुणार्पितः वालो न वेदत तन्निवंधुकृत्यं मम मर्षणः २२ सात्वं मुखं सुदति सुभु
नुरागभारव्रीडा विलंब विलसदसिता वलोकं नीलालकाभिरुपस्कृतं मुन्नसंनः स्वानां प्रदर्शय मनस्विनि
वल्गुवाक्यं २३ तस्मिन् दधेद मम हतव वीरपत्नी योन्यत्र भू सुरकुलात्कृतं किल्बिषस्ते पश्यन् वीरभय
मुन्मुदितं त्रिलोक्यामन्यत्र वै सुररिपो रितरत्र दासात् २४ वक्त्रेन ते वितिलकं मलिनं विदुषं संरभभी
मम विमृष्टमपेतरागं पश्यस्तनावपि मुचोपहतौ सुजातौ विवाधरं विगतकुंकुमपंककणम् २५
तरत्र च दमंदधे दंडकरोमि किंतु तं विगतभयं उच्चैर्मुदितं त्रिलोक्यामन्यत्र वै लोकत्रयादहिरयि नृप्यामि मद्रयादे
वा सोमरिष्यतीत्यर्थः २४ ते वक्त्रे मितः एवं कदाचिदपि विति लकं न पश्यामि संरंभेण कोपावेशेन भीमं भयंकरं अवि
मृष्टं अनुज्वलं अपगते रागं स्नेहमून्यतया ते सुजातौ शोभनौ स्तनावपि शोकाभूभिरुपहतौ न पश्यामि तथा विवकफ
लाकारमधरं विगतः कुंकुमपंकतुल्यता वृत्तरागो यस्मात् तादृशं न पश्यामि इदानीं कुतश्च जातमिति शेषः पावांतरैरेवं

विगतः कुंकुमपंककणम् २५
मम विमृष्टमपेतरागं पश्यस्तनावपि मुचोपहतौ सुजातौ विवाधरं विगतकुंकुमपंककणम् २५

भा० च० पुत्राणां पुत्राः पंचालेषु शब्दविषयेषु ४ तेषु पुत्रादिषु तेषामपि कथं हाराः पुत्रास्तेषु च १० ११ युक्तेषु आत्महितेषु
 २८ कर्मस्वनवदितस्य सर्वकालः जरासमयः १२ चंडवेगः संवत्सरेणावर्तमानेनोपलक्षितः गंधर्वाः दिवसाः १३
 पुत्राणां चाभवन्पुत्रा एकेकस्य शतं शतं यैर्वा पौरं जनो वंशः पंचालेषु समेधितः ४ तेषु तद्विक्वदारेषु गृ
 हकोशानुजीविषु निरुद्धेन समत्वेन विषयेषु च वध्नात् १० ईजे च क्रतुभिर्धोरैर्दीक्षितः पशुमार
 कैः देवान् पितृभूतपतीनां नामो यथा भवान् ११ युक्तेषु च प्रमत्तस्य कुरवसः कचेतसः आससाद
 सर्वे कासो योऽप्रियः प्रिययोऽपितां १२ चंडवेग इति व्यातो गंधर्वाधिपतिर्नृप गंधर्वास्तस्य वलिनः ष
 ष्ठ्युत्तरशतत्रयं १३ गंधर्व्यस्तादृशीरस्य मेघुन्यश्च सितासिताः परिवृत्वा बलुपंतिसर्वकामविनिर्मा
 तां १४ ते चंडवेगानुचराः पुरंजनपुरं यदा हर्तुं मारेभिरेतत्र प्रत्यघेधत्प्रजागरः १५ सप्तप्रभिः शतैरेकै
 विंशत्या च शतसमाः पुरंजनपुराध्यक्षो गंधर्वैर्युधैर्वली १६ क्षीयमाणे स्वसंबंध एकस्मिन् बहुभि
 र्युधि चिंतां परां जगामार्तः सरौष्ट्रपुरं बाधवः १७

गंधर्व्यो रात्रयः तादृशी तादृश्यः मेघुन्यः दिवसेभिर्धुनीभूताः सिताश्चासिताश्च मुक्तकृष्णपक्षीयाः परिभ्र
 मेण सर्वैः कामैः सह विनिर्मितां पुरीम पहरन्ति १४ प्रजागरः प्राणः १५ विंशत्या च सहस्रं शतैः १६ स्वसं
 बंधिनिप्राणे १७

उपग्रहः परिरक्षकं धरातस्यायेन रहकांते अनुमंत्रैः अनुकूलैः गुह्यभाषणैः अपकृष्टाचेतनाविवेको यस्य का
लरं हः आयुर्व्ययं प्रमदैव परिग्रहेन ज्ञानसाधनं यस्य ३ महाहंतल्ये उत्कृष्टशय्यायां महिष्याभुज उपधि उपधा
नमुच्छीर्षं कंसस्य अवि सर्गपावशयनक्रियाविशेषणं तामहिषीमेव परंपुरुषार्थममन्यत न तु यन्निजं रूपं वसतत् तम्

शेति १

म२

त१

तथोपग्रहः परिरक्षकं धरोरहोनुमंत्रैरपकृष्टचेतनः न कालरं होवुचुधेदुरत्ययं दिवानि प्रमदा
परिग्रहः ३ शयानउन्नद्धसदोमहामना महाहंतल्ये हिषीभुजोपधिः तामेव वीरोमनुते परं
यतस्तमोभिभूतो न निजं परं यत् ४ तथैवं समाणस्य कामकप्रमलचेतसः क्षणाद्धमिव राजेन्द्रव्य
तिक्रांतं न वं वयः ५ तस्यामृजं न यत्पुत्रान् पुरं जन्या पुरं जनः शतान्येकादश विराडा युषोद्धमं यात्य
गात् ६ दुहितृदर्शोत्तरशतपितृमातृयशस्करीः श्रीलोदरार्थगुरोवेताः पौरं जन्यः प्रजायते ७ स
पांचालपतिः पुत्रान्पि वंशविवर्द्धनान् दारेः संयोजयामास दुहितृः सदृशे वरेः ८

५

सा अज्ञानेनाभिभूतो यतः ४ ५ पुत्रान् इंद्रियपरिणामान् दुहितृः तदनंतरं उद्धिवृत्तीः पुत्रसंख्या च वाङ्मयमा
त्रविवक्षया दुहितृसंख्या तु पुत्रेभ्यो नूनत्वेन गार्हस्थ्यसौंदर्यार्थं विराट्सम्राट् श्रीयुषोद्धमित्याद्यपि कथासौ
ंदर्यार्थमेव ६ पुरं जनकन्यात्वा त्पौरं जन्यः हे प्रजापते ७ दारेः परिणामानं तर्हि ताहितृचिंताभिः वरेः उचितवि

५
५
५

भा० च०
६८

लोकतो वेदतश्च यदेयत्वेन च उपनतं प्राप्तं याच्यमानं यो न ददाति यश्च दीयमानं नेष्टति गृह्णाति सो कर्मभू-
तावतु श्रेष्ठं २५ पुरुषेण कर्तव्यो धर्मः पौरुषः २६ देवगुह्यं मरणं तद्धि प्राणिनां वैराग्यानुदयाय देवैर्गोप्यते २७
तुभ्यं तव आत्मसमाधिना ज्ञानदृष्ट्या याच्यमानोऽयं लोकस्त्वं नेष्टति २८ अतोऽव्यक्तगतिः कुतः प्राप्तिरित्यत दितग-

हविमावतु श्रेष्ठं तिवालावसदवगुह्यो ॥ यल्लोकशास्त्रोपनतं नरातिनतदिष्टं २५ अथोभजस्व
मां भद्रभजंती मे दयां कुरु एतावान् पौरुषो धर्मो यदा त्रीननु कंयते २६ कालकन्यो दितवचो निशम्य य-
वनेश्वरः चिकीर्षुर्देवगुह्यं सः सस्मितं तामभाषतः २७ मयानिरूपितस्तुभ्यं पतिरात्मसमाधिना ना-
मिनंदतलोको यत्त्वामभद्रामसंमताम् २८ त्वमव्यक्तगतिभुंस्त्वलोकं कर्मविनिर्मितं याहि मेष्टतना-
युक्ता प्रजानां शंकरेण्यसि २९ प्रज्वारो यं मम भ्राता त्वं च मे भगिनी भव चराम्युभाभ्यां लोके सिन्धव-
क्तो भीमसेनिकः ॥ ३० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थे स्कन्धे पुराजनाख्याने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

तिः सती लोकमाक्रम्य भुंक्ष्व एवं सर्वोपिलोकस्तव पतिः स्यादित्यर्थः न चैवं त्वया शंका नीयं मां प्रतिकूलं वल्लोको ह-
निष्यतीति यस्मात्त्वमेव प्रजानां नाशं करिष्यसीत्याहुः यादृशं त्वामदीय वनपृथनात् तया युक्ता २९ प्रज्वार इ-
ति मारको वै समोज्वरः माहेश्वरस्य व्यध्वं तः पातित्वा ह्रीमाः घोराः सेनिका यस्य ॥ ३० ॥ इति चतुर्थे सप्तविंशः ॥ २९ ॥

६८

भा० च०
२१२

ल१

कौकन्याहेतुभक्तयायातयामाननिःसारनपिकामानभिलषन् विगतात्मानो गतिः पारलौकिकी ऐहिकः
पुत्रादिस्नेहश्च यस्य स्नेहादिति पाठः १० सराजापुरज नो ह्यतुं प्रचक्रमे उपक्रान्तवानिति द्वयोरन्वयः अतः कामतः
अनिष्टयापि १० ११ सपरिषदः भृत्यवर्गसहितः कुरुवेन दीव्यतीति कौटुंबिकः कुटुंबिन्यासंधिना त्रिविवक्षितः
कामानभिलषन् दीनो यातयामांश्च कन्याया विगतात्मगतिस्नेहः पुत्र दारंश्च लालयन् ११ गंधर्वय
वनाक्रांती कालकन्यापमर्दिता हानुं प्रचक्रमे राजा तां पुरीमनिकामतः १० भयनान्नोऽग्रजो भ्राता प्र
ज्वारः प्रत्युपस्थितः ददाहता पुरी कस्तना भ्रातुः प्रिय चिकीर्षया ११ तस्यासंदग्धमानायां सपौरः सप
रिषदः कौटुंबिकः कुटुंबिन्या उपातयत सान्वयः १२ यवनो परुषायतनो प्रस्तायां कालकन्याया
पुण्यां प्रज्वारसंस्तुष्टः पुरपालो न्वतप्यतः १३ न शोके सोऽवितु तत्र पुरुषो रुरुवे पथः गंतुमिच्छन्
तो वृक्षकोटरादिवसानलात् १४ शिथिलावयवो यद्दिगंधर्वैर्हृतपोरुषः यवनैरतिभीरुजन्तुपुरु
क्षोरुरोदह १५ दुहितृपुत्रयौ त्राश्च जामिनामात्रपार्षदान् सत्त्वावशिष्टं यत्किंचिद्गृहकोशपरि
सान्वयः पुत्रादिसहितः १२ यवनैरुद्यानि आयत्त नानियस्य सः पुरपालः १३ पुरुषदुःखं तेन उ
रुवे पथं यस्य वृक्षकोटरादिवसर्षः १४ कंठे उपरुक्षोरुरोदधुरुधुनि चकार १५ दुहित्रादीन् दध्यावित्युत

रान्वयः जामयोऽत्रानुषाः सत्त्वमात्रेण च शिष्टम्
भा० गस्तु प्रागेव दीर्घः १६
२१३

अष्टाविंशतुर्वेदभ्यां खानेन स्त्रीविचिंतया स्त्रीत्वं प्राप्तस्यादेवेन कदाचिन्मुक्तिरुच्यते इदानीं तु पुरंजनस्य पुं
देहप्रकाशपूर्वकं स्त्रीत्वं प्रकारमाह सैनिका इत्यादि राजसिंहस्य वेश्मनीत्यनेन ग्रंथेन दृष्टं देवं कुर्वतीति तथा
मृत्योरपदेशकारिण इति वा १ जरत्पर्यगेन जीर्णप्राणेन पालितां २ ३ द्वाभिश्चक्षुरादिरोगरूपेण प्रविश्य क

नारद उवाच ॥ सैनिकाभयनामो येव हिष्मन्दिष्टकारिणः प्रज्वारकालकन्याभ्यां विचेरुर्वनीमि
मां १ त एकदा तुरभसा पुरंजनपुरं नृप रुरुधुर्भोमभोगाद्यं जरत्पर्यगेन पालितां २ कालकन्यापिव
भुजे पुरंजनपुरं वलात् ययाभिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात् ३ तयोपभुज्यमाना वैयवनः स
र्वतोदिशं द्वाभिः प्रविश्य सुभृशं प्राद्वेयन् सकलां पुरीं ४ तस्याप्रपीड्यमानायामभिमानि पुरंजनः अ
वापी स विधास्तापान् कुर्वीममताकुलाः ५ कन्योपगूढेन हृष्टीः रूपेण विषयात्मकः नष्टप्र
ज्ञो हतेश्चर्यो गंधर्वयवनैर्वलात् ६ विशीर्णस्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलाननादृतान् पुत्रान्योत्रानुगामा
त्पान् जायां च गतसो हृदाम् ७ आत्मानं कन्यायाग्रस्तं पंचालानरिद्विषितान् दुरजचिन्तामापन्नो नलेभे
न्ययोपगूढः सन् तत्प्रतिक्रियां नलेभे इति तृतीयेनान्वयः हतेश्चर्य उत्याना तत्प्रतिक्रियां च
दिष्टकैः ६ प्रतिकूलान् अनपेक्षितविषयप्रापणात् अनादृतान् आवरणमकुर्वाणान् स्वाधीनत्वाभावात्

अनुगां इन्द्रियाणि अमात्या इन्द्रियदेवाः गतसो ह
अध्यवसायाभावात् ७ अरिभिर्विघ्नादिभिर्दु
षितान् च

भा० च०
१००

२६ शाश्वतीः समाः आर्तिमनुभूय २७ अंतकालेतां भार्यामेव मनसा गृह्णन् स्मरन् अनंतरं विदर्भस्य वेश्मनि प्रमदे
तमावभूव अतः परस्मिन् प्रकरणे एतावदेव प्रकृतोपयोगिविवक्षितं स्त्रीध्यानेन स्त्रीत्वं प्राप्तो वपि पतिव्रता ध्यानेन
पूर्वोदष्टेन च धार्मिकादिद्विर्भाज्यमाभूत्तर्धार्मिकसंगेन च विष्णुस्य भागवतेन मलयध्वजेन संगे भूततेरिस्म
भक्तिः ततो वैराग्यं ततस्तमेव भर्तृरूपं गुरुपातिव्रत्यधर्मेण भजतो भगवत्प्रसादत्नव्याप्त्यानेन मोक्ष इति अन्य

तं यज्ञपशवोयेन संतप्रायेदया लुना कुवारैश्चिदुःकुछास्मरंतोऽमीव मस्यतत् २६
अनंतपारेतमसिमगेन वृत्तिः समाः शाश्वतीरनुभूयाति प्रमदासंगदूषितः २७ त
मेव मनसा गृह्णन् वभूव प्रमदे तमा अनंतरं विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनि २८ उ
पये मेवीर्यपरां वैदर्भीमलयध्वजः युधिनिजित्य राजन्यान् पांडुः परपुरं जयः २९ ॥

तु कथा लंकारमात्रं तथापि किंचिच्छ्रुतिसामान्येनेह योजयिष्यामः विदर्भस्य विशिष्टदर्भोपलक्षितस्य क
र्मस्य राजसिंहस्य धर्मेण हि प्रजापालनेन यज्ञादिना वदन्त्रियाराजंतेनेषु प्रेष्टस्य वेश्मनि २८ मलयो
पलक्षिते दक्षिणदेशे ध्वजश्च दर्शनीयः सहिष्ठीविष्णुभक्तिप्रधानो देशः तत्र मुख्यः महाभागवत इत्यर्थः पं
जो निश्चयबुद्धिः तामहंतीति पांडुः स उपये मे पुरं जने भागवतसंग प्राप्त इत्यर्थः २९

१००

१७ १८ ध्यानमेवाह अनाशितेभोजिते भर्त्सितेभर्त्सनेकृतेयतवागभवति १९ अविज्ञंअविवेकिनंमां व्युषितेदे
शांतरंगतेगृहमेधीयंवतीगृहधर्मंअपिकिनेष्यति अनुवर्तिष्यति युक्तमेतत् यतोवीरसः पुत्रमतीकिंवाभिरह
मसहमानामरिष्यत्येत्यर्थः २० विद्यतेपरमथनमाश्रयोयेषांतेअपरायणापुत्राःकन्याश्च यद्वा पराश्रयाःकन्याः

अहंममेतिस्वीकृत्यगृहेषुकुमतिर्गृही दध्योप्रमदयादीनोविप्रयोगउपस्थिते १७ लोकांतरंगतवतिम
य्यनाथाकुटुंबिनी वर्तिष्यतेकथंतेषांवास्तकाननुशोचती १८ नमय्यनाशितेभुक्तेनास्नातेस्नातिमत्
परा मयिस्त्वहं सुसंव्रस्ताभर्त्सितेयतवागभयात् १९ प्रबोधयतिमाविज्ञंव्युषितेणैककैर्षिता वर्त्तेत
गृहमेधीयंवीरसरपिनेष्यति २० कथंनुदरकादीनादारकीवीपरायणाः वर्तिष्यन्तेमयिगतेभिन्ननाव
इवोदधौ २१ एवंकपरायाकुट्यामशोचन्तमदह्यं गृहीतंकृतधारेनंभयनामाभ्यपद्यत २२ पशु
वद्यवनेरेषनीयमानंस्वकंद्यं अन्वद्रवन्ननुपयाःशोचन्तोभ्रशमातुराः २३ पुरीविहायोपगतउपरु
क्षोविहंगमः यदातमेवानुपुरीविशीर्णाप्रकृतिंगता २४ विरुष्यमाणःप्रसभंयवनेनवस्तीयसा नावि
दत्तमसाविष्टःसखायंसुहृदंपुरः २५

मिन्नानोर्येषां २१ अतदहं वस्तुतस्यब्रह्ममानः तदाअनुपयाःप्राणाइन्द्रियाणिच तथाचश्रुतिः तमनुक्रामन्तं
प्राणमनुक्रामन्तं सर्वप्राणाअनुक्रामन्तीति २३ प्रकृतिमहाभूतात्मता २४ नाविदन्नसस्मार पुरःपुर्वस

स्वायंसंतमीश्वरः अदयालुना कामकर्मसुयेसंज्ञताः
हताः अमीवपापकौर्यवा २५

शि

भा० च०
१०९

स्माविभज्य वर्णादिभक्तिभेदं व्यवस्थाप्य ३३ इदानीं पुरंजनस्य स्त्रीभावं प्राप्तस्य सर्वतो विरक्तस्य पतिरेव गुरुः स्त्रीणामि
ति वचनात् पतिसेवया गुरुः शुभया प्रकारं दर्शयितुमाह हितेत्यादिना मनोदधे इत्यंतेन ग्रंथेन मद्यतीति मदिरेदं
क्षणा यस्याः ३४ तत्र चंद्रवसाद्यानद्यः तासां सुखेः सलिलैः उभयत्र अंतर्वहिः आत्मनो मलं दालयन् तपः आस्थि
विभज्य तनयेभ्यो स्माराजर्षिर्मलयध्वजः आरि एधयिषुः कलसं जगाम कुलाचलं ३३ हित्वा
गृहात् सुतान् भागान् चैदमीमदिरेक्षणा अन्वधावत पांडुरांशोऽश्वोत्सेव रजनीकरं ३४ तत्र चंद्र
वसाना मतां मपरीवतो दका तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्र आत्मनो मृजन् ३५ कंदोष्टिर्मिर्मूलफ
लेः पुष्पपलेस्तुलोदकेः वर्तमानः शनैर्गात्र कर्षणं तप आस्थितः ३६ शीतोऽस्मवात वर्षाणि सुति
पासे प्रियाप्रिये सुखदुःखे इति द्वंद्वान्यजयत्समदर्शिनः ३७ तपसा विद्यया पक्क कषायो नियमैर्यमैः
युयुजे ब्रह्मण्यत्मानं विजितात्तानिलाशयः ३८ आस्ते स्यात्पुनर्विक्रमे दिव्यं वर्षशतं स्थिरः वासुदे
व भगवति नान्यद्वदो ह हनुरतिम ३९
तदत्युत्तरेणान्वयः ३३ अस्य ते भूमीक्षिप्यं तदत्युत्तरेणान्वयः ३६ ३७ विद्यया उपासनयाऽपक्क कषायः दग्धकर्मादि
वासनः युयुजे आत्मनो ब्रह्मताभावयामास अक्षणीद्रियाणि अनिलः प्राणः आशयश्चित्तं विजिता अक्षा
दयोयेन ३८ आस्ते स्म वर्षशतमिति ज्ञानस्य दुःसाधनतां दर्शयति अतएव भक्तिं कृतवानित्याह वासुदेव रतिमु

वदन् नान्यद्वदो ह हनुरतिम

१०९

आत्मजां श्रीकृष्णसेवां रुचिं तस्य गतं भगवद्धर्मं रुचिरं भूदित्यर्थः असितस्य श्रीकृष्णस्यैक्षण्ययातां यवीय
सः सप्तसुतान् अवणकीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वंदनं दास्यमिति भक्तिप्रकारान् सखात्मनिवे
दनं न योत्वं पदार्थज्ञानोत्तरकालत्वात् तस्य च भगवत्तैवोत्तरोपदेक्ष्यमाणत्वादिवा नीमनुपत्तेः सप्तैत्युक्तं भग
वद्धर्मं रुच्यात् सुवर्णकीर्तनादिकं जातमित्यर्थः द्रविडभूमिपालकान् द्रविडभूमिर्हि अवर्णादिकीर्तिभि
रवसरुचितास्तीति प्रसिद्धं ३० अबुदमिति अवर्णादीनां प्रत्येकमनेकप्रकारा अभवन् इत्यर्थः तदुक्तं भक्तियोगो वदु

तस्यां संजनयामाचक्रे आत्मजामसितेक्षणं यवीयसः सप्तसुतान् सप्तद्रविडभूमतः ३० एकैकस्याभ
वत्तेषां राजन्नुदमर्बुदं भोक्ष्यते यद्वंशधरैर्महीमन्तं तं परं ३१ अगस्त्यः प्रागुदितरमुपये मेधत
व्रता यस्यां दृढच्युतो जात इधमवाकात्मजो मुनिः ३२ विधो मार्गेर्भीमिनिभा व्यतइति येषां वंशधरैः यतः प्रवृ
त्तेः संप्रदायभेदैः कृत्स्ना महीमन्तं ततः परं च भोक्ष्यते अविद्याकर्मभ्योऽपि रक्षिष्यते ३१ अगस्त्यः अगानितिः क्रियाणि
स्थापयति संघातयतीत्यगस्त्यो मनः संप्राक्प्रथमो जातः दुहितरं कृष्णसेवां रुचिं उपयेमेतस्याः मनः कृष्णहृदयतिवंधेत्य
र्थः धृतानि शमदसादीनि वृत्तानि ययातां रतिं दृढेभ्यः सत्यलोकादिभोगेभ्योऽपि च्युतस्तद्रहितः कृष्णरत्नाविहामुत्र भोग
विरागो जात इत्यर्थः स एवोपसमात्मकत्वात् मुनिः कथं भूतः इधमवाह आत्मजो यस्य सः तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे
त्समित्यादिः श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठ इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धा समिद्धहोपलक्षिता गुरुरूपसन्निवेशग्यादभूदित्यर्थः न ह्यविरक्तस्य

गुरुरूपसन्निवेशग्यादभूदित्यर्थः न ह्यविरक्तस्य

भा० च०
१०२

उपपत्तिपत्युः समीपे यद्वापत्युः किंचिन्मात्रं न्यूनात्समानसतीवभावित्यर्थः उपोऽधिकेवेति प्रवचनीयः त
द्योगे च द्वितीयांशं तं मंगरावस्थमनन्तमुपशान्तामुद्धाज्वालायथा भवति तद्वत् ४४ तदानीमपि सुस्थि
रसासनयस्य अतएवाजानती यदा तदा यथा पूर्वमसेवत् ४५ पत्युरग्रिमर्षं यन्ती यदा तस्मिन् अघ्राक
चीरवासाव्रतक्षामावेणीभूतशिरोरुहा वभावुपपत्तिं शान्ताशिखाशान्तनिवानत् ४६ अजान
ती प्रियतमं यदेतत्परतमंगना सुस्थिरासनमासाद्य यथा पूर्वमुपाचरत् ४७ यदानोपलभेतांघ्रा
कृष्णारण्यपत्युरर्चनी आसीत्संविग्नहृदयाय यथा भ्रष्टामृगीयथा ४८ आत्मानं शोचती दीनम
बंधुविलक्ताश्रुभिः स्तनावासि च विपिने सुस्वरं प्ररुदसा ४९ उतिष्ठोतिष्ठ राजर्षे इमां मु
दधिमेखलां दस्युभ्यः क्षत्रबंधुभ्यो विभ्यती पातुमहं मे ४८ एवं विलपती वाला विपिने नुग
तां पतिं पतितापोदयोर्भर्तुरुदंत्यमूर्यवर्तयत् ४९ चितौ दारुमयी चित्वा तस्यां पत्युः कल
वरं आदीप्य चानुसरणे विलपती मनोदधे ५० तत्र पूर्वतरः कश्चित्सखा ब्राह्मण आत्मवान्
सात्वयन्ते तानासाम्नातामाह रुदती प्रभो ५१
माणापश्यत् ४६ अबंधुं पतिरहितं अश्रुभिरासिंच्य ४७ क्षत्रबंधुभ्यः अधार्मिकक्षत्रियेभ्योऽपि ४८
अवर्तयत् प्रवर्तयामास ४९ पूर्वतरः अनादिरीश्वरः सखाहा सुपणवित्तिश्रुतेः साम्ना प्रियवाक्येन संबोध

अनु ३१
१०२

स एवं वर्तमानः आत्मन्यात्मानं विद्वान् अन्यस्मादुपरामकथं विद्वान् अन्यस्मादुपरामकथं विद्वान् यति
रिक्तत्वेन कुतः व्यापकतया देहादिप्रवाशत्वेन ननु देहाद्याकारे विमर्शेन तत्र काशयति ननु निराकारात्मता
अत आह आमर्षस्यापि साक्षिणं अयं भावः विमर्शो नाम अंतःकरणवृत्तिः सा च जडत्वादात्मप्रकाशे वेति य
थास्वप्नमेव दंशिरः छिन्नमित्यादिप्रतीतो तद्वति रिक्तमात्मानं वेति तद्वत् ४० केन चिद्वानत आह साक्षात्

स व्यापकतयात्मानं यति रिक्ततयात्मनि विद्वान् स्वप्न इवा मर्षो साक्षिणं विरामह ४० साक्षात्
गवतो केन गुरुणा हरिणा नृप विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विमर्शतो मुखं ४१ परं ब्रह्म लिखात्मानं
परं ब्रह्म तयात्मनि ईक्षमाणे विहाये क्षामस्मादुपरामह ४२ एति परमधर्मज्ञं वैदभीमलयाध
जं प्रेम्णा पर्यचरद्वित्वा भोगान्मापेति देवता ४३

रिरेव गुरुस्तेनो केन सर्वतो मुखयथा तथा स्फुरता अ
नवधिनेन ज्ञानेन ४१ तदेवाह पर इति ब्रह्मैवाहं न सा इति ब्रह्मण्यात्मन इक्षणे शोकादि निवृत्तिः अह
मेव ब्रह्म तयात्मनि ब्रह्म ईक्षणे ब्रह्म परोक्ष निवृत्तिः अतो व्यतिहारेण क्षमाण अस्मात्संसारत उपराम
न चेवमपि जीवस्य कुतो ब्रह्मता पत्तिः ईक्षणे स्यैव व्यवधायकत्वादित्याशं क्वाह ईक्षो विहाय दग्धधना
नलभत स्याः स्वयमेवोपशान्तिरिति भाव ४२ ४३

भा० च०
१०३

स्वयमेवेमं लोकं व्याचष्टे पंचेन्द्रियार्था इति यदुक्तमिति वदत्वं च एकपालमिति वस्य सृत्वा न व्याख्यातं ५७
भूतान्येवाव्यया प्रकृतिः उपादानं यस्य स्त्री ध्वमिति स्यात्वा न शक्तिरधीशाय स्य तद्वशः सन्नित्यर्थः ५८
सृष्टः अभिभूतः अतो न विद्यते श्रुते ब्रह्म तस्मृतिर्यस्य ५९ तत्त्वमुपदिशति न त्वमिति चतुर्भिः सुहृत्पतिः
पंचेन्द्रियार्था आरामाद्वारः प्राणानवप्रभो तेजो वन्नानि कोष्ठानि कुलामिन्द्रियसंग्रहः ५७ विपरास्तु
क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया शक्त्यधीशः पुमानत्र प्रविष्टो नावबुध्यते ५८ तस्मिंस्त्वरामया सृ
ष्टारममालेश्रुतस्मृतिः तत्संगादीदृशी प्राप्तादृशा पापीयसी विभो ५९ न त्वं विदमदुहितानां
यवीरः सुहृत्तव न पतिस्त्वं पुरं जन्मरुद्धो न वमुखे यया ६० माया ह्येषामया सृष्टाय त्पुमां संस्त्रियं स
तो मन्यसे तो भयं यद्वेहं सौ पश्या वयोर्गतिं ६१ अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्षते न नो पश्य
निकवयश्चिदं जातु मना गपि ६२
नवद्वारे पुरे यया रुद्धोऽसितस्याः ६० पुमां संपूर्वजन्मनि पदमन्यथाः इदानीं च सती श्रेष्ठां स्त्रियं यन्न मन्यसे
एषामाया यत उभयमपि वस्तु तो नास्ति यस्मादावाहं सौ श्रुद्धो नो आवयोः वक्ष्यमाणं गतिं स्वरूपं पश्य
६१ तत्त्वपदार्थयोश्चिदं श्रेणैक्यमाह अहमेव भवान् उपचारं वारयति न चान्य इति व्यवहारोपदेशः उ
भिप्रायः छिद्रमंतरम् ६२

यस्य यं शोचसि अग्रे सृष्टेः पूर्वविचचर्थमपि स्थितत्वेन सख्यसुखं अनुभूतवानसि ५२ यद्यपि मां जानासितथा
 त्वयात्मानं त्वामविज्ञातसखं अविज्ञातः कश्चिन्नेसखा आसीदित्येवं किं स्मरसि सखरति पुंस्तु निर्देशः प्राक्तन
 पुंस्तु स्मरणं यस्य स्मरणं स्ववियोगकृतमनर्थमाह हितेति सार्धः षड्भिः पदं स्थानं ५३ हंसो मुदो मानसं ह
 दयमयनं ययोः कथापदे मानसस्य स्थितौ पक्षिणवभूतां जातौ श्रीकोशहं अंतरा विनैव बाबा दृष्ट
 कात्वं कस्यासि को वायं शयानं यस्य शोचसि जानासि किं सखायं मां येनाग्रे विचचर्थह ५४ अपि स्म
 रसि चात्मानं त्वामविज्ञातसखं सखे हित्वा मां पदमन्विष्य भौमभोगरतागतः ५५ हंसा च हं चार्थ
 सखा यो मानसायवो अभूतामंतरावोकः सहस्रं परिवत्सरान् ५६ सत्त्वं विहाय मां वेधोगतो
 ग्राम्यमतिमहती विचारं पदमद्राक्षीः कयाचिन्निर्मितं स्त्रिया ५७ पंचागमं नवद्वारमेकपालं
 त्रिकोष्टकं षट्कुलं पंचविपलं पंचप्रकृतिस्त्रीधवं ५८ वार्थं सहस्रं परिवत्सरान् महप्रलयोया
 वत् ५९ हेवंधोग्राम्ये मुखे मतिर्यस्य स्त्रियामायया ५५ पंचागमा उपवना नियस्मिन् नवद्वारालिखि
 द्वालि यस्मिन् एकः प्राणः पालो यस्मिन् त्रीणि पृथिव्यप्रेजांसि कोष्ठानि प्रकारा यस्मिन् षट्कुलानि त्रा
 नंद्रियमनांसि अभीष्टविषयसमर्पकावणिजो यस्मि पंचविपणाः हटाः कर्मेन्द्रियाणि यस्मिन् पंचभू

तानि प्रकृतिः उपादानकारणायस्य स्त्रीवृद्धिरवध
 वः पतिः स्वामिनी यस्मिन् ५६

भा० च०
१० ४

तत्र तेषु पुरेषु मध्ये ४ अक्षिभिर्द्रियैः ५ पंचवृत्तिवात्यं च शिरः सर्पद्वयप्राणः ६ एकादशमहाभट्ट इत्यनेनैकादशे
महाभट्टेनायक इति उक्तं संदर्शयति बृहद्वलं यस्य तन्मनः नवखानि द्वाराणि यस्य ७ द्युमत्सख इत्यादेरथं संक्षेपेण
यस्तद्रियसंयुतः स आत्मानाभिर्वावहिर्यतीति ८ पुरः पूर्वभागकृताः ९ नेत्रे इति रूपमिति चक्षुषेति खद्योतादीनां व्याख्या

यदा जिघृक्षन् पुरुषः कार्त्स्न्येन प्रकृतेर्गुणान् नवद्वारं द्विहस्तां द्वितत्रामनुतसाध्विति ४ बुद्धिं तु प्रमदं
विद्याममाह मिजियक्तं यामधिष्ठाय देहं सिन्धुमान्भुंक्तेति भिर्गुणान् ५ सखायद्रियगुण
ज्ञानं कर्मचयक्तं ~~यानधिष्ठाय देहं~~ सखास्तद्वृत्तयः प्राणः पंचवृत्तिर्यथोरगः ६ बृहद्वलं म
नो विद्यां दुभयेन्द्रियनायकं पंचालापंचविषयाय न्मध्ये नवखं पुरं ७ अक्षिणीनासिके कर्णे मुखं
शिष्मगुदाविति द्वे द्वे द्वारे वदिर्याति यस्तद्रियसंयुतः ८ अक्षिणीनासिके आस्यमिति पंचपुरः क
ताः दक्षिणा दक्षिण कर्ण उत्रेण चोत्तरः स्मृतः ९ पश्चिमे इत्यधो द्वारे गुदं शिष्ममिहोच्यते खद्योता
विमुरखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते रूपं विराजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेभ्यः १० नलिनीनाल्लिनीनासिगंधः
सौरभ उच्यते घ्राणेऽवधूतो मुख्यास्यविपणवाग्रसविद्रसः ११

२ भा

नेत्रेषोऽनुवादः स्मृतः पुरं जनः १० नासे इति व्याख्या अधुनोति अवधूतो वायुः तदासिकेनोच्छ्वासेन सदैकस्था
नत्वात् घ्राणेऽवधूतः आस्यमिति व्याख्या रसज्ञो विपणं नित इत्यत्र रसज्ञः शब्दनिर्दिष्टस्य रसविदिप्राप्त
वादः रस इति व्याख्या रसनेन्द्रियमित्यर्थः विपणो वाग्रसविद्रसः इत्येव शब्दः आ कर्षता न्नदाषः ११

१० ४

तर्हि कथमावयोरज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिधर्महेतुस्तत्राह यथेति ॥ आत्मानं देहमादर्शे निर्मलं महान्तं स्थिरं चावेत्ते
तपरस्य चक्षुषि च ॥ तद्विषयं रीतं विद्याविद्यायाधिकृता धर्मभेद इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ तद्यभिचारेण इन्द्रियवियोगेन ॥ ६४ ॥
कथामात्रमिति बुद्धिवारयति ॥ वहिष्मन्निति पादोक्षेण राजकथामिषेण तत्र हेतुः ॥ यद्यस्मात् ॥ ६५ ॥ इति च तत्

यथा पुरुषमात्मानमेकमादर्शवक्षुषोः ॥ द्विधा भूतमवेत्ते ततथैवांतरमावयोः ॥ ६३ ॥ एवं समानसो हं
सो हं सेन प्रतिबोधितः ॥ स्वस्थस्तद्यभिचारेण नष्टामाप पुनः स्मृतिं ॥ ६४ ॥ वहिष्मन्नेतदध्यात्मं पादो
क्षेण प्रदर्शितं ॥ यत्परोक्षप्रियो देवो भगवान् विश्वभावनः ॥ ६५ ॥ इति श्रीमद्भगवत्गीता महापुराणे च
तुर्थस्कंधे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ प्राचीनवर्हिर्वाच ॥ भगवंस्तेव चोस्माभिर्न सम्यगवगम्यते
कवयस्तदिजानंति न वयं कर्ममोहितः ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ पुरुषं पुरंजनं विद्यायद्यनत्र्यात्मनः पुरं
एकद्वित्रिचतुष्पादं वदुः पादमपादकं ॥ यो विज्ञाता ह तस्तस्य पुरुषस्य सखे श्वरः ॥ यन्न विज्ञायते पुंभिर्नाम
भिर्वाक्यैर्गुणैः ॥ ३ ॥

र्थः ॥ अष्टाविंशः ॥ २८ ॥ अत्र त्रिंशोऽपरोक्षार्थव्याख्यानोपसंहृतिः ॥ स्त्रीसंगतो भवस्त्वीशसंगान्मुक्तिरिति सुकृतं ॥ कवयः आ-
ध्यात्मविदः ॥ २ ॥ यन्नक्तिर्लिंगयति ॥ चेतनी करोतीत्यर्थः ॥ यद्वा ॥ यन्नक्तिप्रकटयति ॥ ततश्च स्वकर्मणा पुरंजनयतीति पुरं
जनपदं व्याख्यातं भवति एकद्व्यादयः पादा यस्य ॥ २ ॥ अविज्ञातशब्देन आह तो व्यातः ॥ उक्तो यः ईश्वरः ॥ अविज्ञानामनिरु-

क्तिः यद्यस्मात्पुंभिर्नामादियोगेन विज्ञाते ॥ ३ ॥

भा० च० पंचप्रहरणमित्येतद्वाच्ये पंचेन्द्रियार्थप्रक्षेप इति १९ पंचेन्द्रियैः स्तनाविनोदमिवान्यायेन विषयसेवां करो
 १०५ तीति पंचस्तनाविनोदकृत् अनेन च चारमृगयांतत्रेत्यादिव्याख्यातं २० परिक्रान्त्या परिभ्रमणेन २१ भगनीत्य
 नेन जगद्देहलोकानां क्षयाय २२ चराः संचारिणः भूतानामुपसर्गं पीडाया आशुशीघ्रोमृत्युहेतुः रयोवेगो
 मनोरस्थिर्बुद्धिस्तनोहृन्नीडोद्वंद्वकवरं पंचेन्द्रियार्थप्रक्षेपसप्रधातुवस्त्यकः १९ आकृतिर्विक्र
 मोवाद्योमृगतस्माप्रधावति एकादशेन्द्रियचमूः पंचस्तनाविनोदकृत् संवत्सरश्चंद्रवेगः का
 लोयेनोपलक्षितः २० तस्याहानीदगंधर्वागंधर्वो गिरिवयः स्मृताः हरंत्यायुः परिक्रान्त्या षष्ठ्युत
 रशतत्रयं २१ कालकन्या राजसत्त्वोक्तानां भिवंदति स्वसारं जगद्देहमृत्युः क्षयाय यवने
 मारः २२ आधयो व्याधयस्तस्य सैनिका यवने मारः भूतोपसर्गो मुरयः प्रज्वारो द्विविधो ज्वरः
 २३ एवं वदुर्विधे दुःखे देवभूतात्मसंभवेः क्षिप्यमानः शतं वर्षं देहे देही तमो वृतः २४

इत्यप्रज्वारस्येति प्रशब्दव्याख्या पातंत्रे भूतकृता अरयः अनेन च अरिभिरुपरुद्ध इत्यपि पदं व्याख्यातं द्विविधः
 शीतोष्णरूपेण प्रवेशनिर्गमभेदोत् २३ एवं परेक्षित्वेनोक्तं मथ्य व्याख्याय सर्वकथा तात्पर्यमाह एवमित्यादि विरम
 क्रमेण कथ्यते आधिदैवकादि दुःखैः क्षिप्यमानो ममाह तिति देहे शतवर्षाणि शेते वर्तते इति द्वयोरन्वयः २४

अधः १२ १३ ग्रामकमित्यस्यानुवादः ग्रामिणं रतिरित्यव्याख्यायवायइति १४ १५ विष्चीनपदार्थानुवादे
विष्चिरितितद्गुणैर्मनोगुणैस्तमः सत्वरजोभिः १६ महिषीयद्यदीहेतेत्यादेरर्थसंगत्याह यथायथाबुद्धिः स्वप्ने वि
क्रियते जाग्रति विकरोति चाइन्द्रियाणि परिणमयति तस्यागुणैरक्तो लिप्तात्मा तथा तस्यावृत्तीः दर्शनाद्या केवलमु
पदष्टेव सन्वलादनुकार्यते १७

आपणे व्यवहारे च चित्रमंधीवदूदनं पितृदूदक्षिणः कर्णउत्तरो देवदूः स्मृतः १२ प्रवृत्तं च निवृत्तं च शा
स्त्रं पंचालसंज्ञितं पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधराद्वजेत् १३ आसुरी मेदुमर्वा गद्वा र्ववाया ग्रामि
णं रतिः उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निर्ऋतिर्गुद उच्यते १४ वैशसं नरकं पायुर्लुब्धको धौतमेष्टुण हस्त
पादौ पुमान्ताभ्यामुक्तौ याति करोति च १५ अतः पुरं च हृदयं विष्चिर्मन उच्यते तत्र मोहं प्रमादं वा
हर्षं प्राप्नोति तद्गुणैः १६ यथा बुद्धिर्विक्रियते गुणात्मा विकरोति च तथा तथोपद्रष्टात्मा तद्वतीरनुकार्य
ते १७ देहो रथस्त्रिन्द्रियाश्चाः संवत्सररयोगतिः द्विकर्मचक्रत्रिगुणध्वजः पंचासुबंधुरः १८

आशुगमित्येतद्व्याचष्टे संवत्सरस्येवाप्रतिहतोरयो वेगः प्रतीतो यस्य स संवत्सररयः वस्तुतस्तु अगतिः त्वन्नशरीरा
देवैश्च वेव विवृत्तत्वेन देशान्तरगत्याभावात् पावांतरे संवत्सरश्च तत्कृतं वयश्च ताभ्यां गतिर्यस्येति दोषमित्येष
व्याख्या नारदेन कृता द्विकर्ममित्यस्य व्याख्या द्विकर्मचक्र इति त्रिवेण्यपदव्याख्या १८

भा० चे०
१०६

कामवाप्त आशयोयस्य ३१ ननु तर्हि सुखस्य संभवात् दुःखस्य च प्रतीकार संभवान्नैकांततो हेयत्वं तत्रा
ह दुर्विधिनि दुःखस्य प्रतीकारस्तावन्नास्ति स्याच्चेत्तस्य प्रतिक्रिया तथापि विविधेषु दुःखेषु मध्ये एकतरेणापि ३२
दुःखेन व्यवच्छेदो वियोगो नास्ति ३२ प्रतिक्रियाणामपि दुःखरूपत्वादिति सदृष्टांतमाह यथासीति ३३ दुः
खस्य मूलभूतानि कर्माणि प्रतिक्रियादिकर्मभिर्नैव निवर्तन्त इत्याहुर्नैकांततः अत्यंतं सुवासनं
तथा कामाशयो जीवउच्चावच यथा भ्रमन् उपर्यधो वा मध्ये वा याति दिष्टं प्रिया प्रियं ३१ दुःखे
ष्वेकतरेणापि देवभूतात्महतुषु जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्प्रतिक्रियाः ३३ नैकांततः प्रती
कारः कर्मणां कर्मकेवलं द्रव्यविद्योपसृतं स्वप्नस्वप्न इवानय ३६ अर्थस्य विद्यमानेपिस
सृतिर्न निवर्तते मनसा लिंगरूपेण स्वप्न विचरतो यथा ३५ अथात्मनो र्थभूतस्य यतोऽन
र्थपरंपरा संसृतिस्तद्यवच्छेदो भक्त्या परमया गुरो ३६
केवलं ज्ञानरहितं अविद्यया उपसृतं प्राप्तं अतो विरोधान्न निवर्तकत्वमिति भावः अत्र दृष्टांतः स्वप्ने दृष्टः स्व
प्नप्रबोधविना यथा तं स्वप्नमन्यते न प्रतिकरोतीत्यर्थः ३४ ननु तर्हि अज्ञानविलसितत्वेन संसृतिहेतोर्दे
हादेरप्यसत्त्वात् किं तन्निवर्तनं प्रयासेन तत्राह अर्थ इति लिंगरूपेण उपाधिभूतेन ३५ तदेव संसृतिप्रका
रमुक्ता तन्निरुतिप्रकारमाह अथ तस्मात्पुरुषा भूतस्यैवात्मनः यतोऽज्ञानात्ममनसो वानर्थपरंपरा रूपा संसृ

३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

१०६

अशनापिपाशादीप्राणधर्मान् अंधत्वादीनिद्रियधर्मान् कामादीन्मनोधर्मान्मनिर्गुणोऽप्यात्मन्यध्यस्तकामल
वानविषयसुखलेशान्ध्यायनकर्मकृत् २५ ततः किमत आह यदेति द्वाभ्यां स्वदृक् स्वप्रकाशसंभोपि २६
मुक्तसात्विकं कृत्स्नात्मसंलोहितं रजसंयथा कर्म तथा जायते २७ तदेवाह मुक्तादिति द्वाभ्यां प्रकाशोभ
प्राणेंद्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्य निर्गुणः शैतेकामलवान्ध्यायनममाह मितिकर्मकृत् २५
यदात्मानमविज्ञाय भगवतं परं गुरुं पुरुषं सुविषज्जेत गुरोर्बुधप्रकृतेः स्वदृक् २६ गुरोर्बुधमिमा
नी सतदा कर्मो लिकुरुते वशः मुक्तं कृत्स्नं लोहितं वा यथा कर्मभिजायते २७ मुक्ताप्रकाश
भूयिष्ठं लोकानां प्रीति कर्हि चित् दुःखोदकं न क्रियाया शान्तमः शोकोक्तान् कचिन् २८ क
चित्पुमान् कचिच्चत्त्री कचिन्नोभयमंदधीः देवो मनुष्यस्ति यज्वा यथा कर्मगुणं भवः २९ सत्य
शीतो यथा दीनः सारमेयो गृहं गृहं धरन् विंदति यद्विष्टं दंडं मोदनमेव वा ३०
यिष्टे येषु दुःखमुदकं मुत्तरफलं येषु क्रियया आयाशेषेषु तान् लोहितान् तमशोकोक्तौ येषु तान्
कृत्स्नादिति ज्ञेयं २८ नोभयं न पुंसकं यथा कर्मणः कर्मगुणं वनति क्रम्य २९ तेषु देववशेन सुखदुःखे
प्राप्नोतीति सदृष्टं तमाह द्वाभ्यां सुधापरीतो व्याघ्रः सारमेयः स्वादं डं डं डेन ताडनं ३०

भा० च०
१०७

भगवदनुग्रहमंतरेण तु न कस्यापि ज्ञानसंभव इति के सुत्यन्यायेनाह चतुर्भिः प्रजापतिर्वत्सा ४२ ४३ मदंताग्रहं ना
रदोऽतो येषां ते वाचां पतयो पितयो विद्यासमाधिरूपयैः पश्यंतो विचिन्तंतोऽपि पश्यंतं सर्वसाक्षिणं न पश्यंति ४४ कुत
इत्यत आह शृवद्ब्रह्मणि वेदे उरुविस्तारे यस्य अर्थतोऽपि पारम्ये पितस्मिन् वर्तमानाः मंत्राणां लिंगैर्वर्जं हस्त
त्वादिगुणयुक्तं विविधैर्देवताभिधानसामर्थ्यैः परिच्छिन्नमेवेन्द्रादिरूपं तत्र कर्मग्रहेण भजंतः परमेश्वरं न

प्रजापतिपतिः साक्षाद्भगवान्गिरिशोमनुः दत्तादयः प्रजाध्यक्षानैष्ठिकाः सनकादयः ४२ मरीचिरयं
गिरिसौपलस्यः पुलहकृतुः भृगुर्वशिष्ठ इत्येते मदंताग्रहवादिनः ४३ अद्यापि वाचस्पतयस्तपोविद्यासमादि
भिः पश्यंतोऽपि न पश्यंति पश्यंतं परमेश्वरम् ४४ शृवद्ब्रह्मणि दुःपारे चरंत उरुविस्तरे मंत्रलिंगैर्व्यवधि
नं भजंतो न विदुः परं ४५ यदायस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभाविनः स जहाति मतिं लोके वेदे च परि
निष्ठिता ४६ ते स्मात्कर्मसु बहिष्मन् न शोनादर्थका शिषु मार्थदृष्टिं कथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वसृष्टवस्तुषु ४७
विदुः ४८ तर्हि अन्यः को नाम कर्मद्याग्रहं हित्वा परमेश्वरमेव भजेदत आह यदायमनुगृह्णाति अनुग्रहे हेतुः
आत्मनि भावितः स न सतदा लोके लोकव्यवहारे वेदे च कर्ममार्गे परिनिष्ठितो गतिं त्यजति ४९ अर्थका शिषु प
रमार्थत्वेन प्रकाशमानेषु पुरुषार्थबुद्धिमाकथ्याः प्ररोचना केवले श्रोत्रप्रियेषु न स्पृष्टवस्तुषु ४७ ॥ ३१

ननु संसृति निवृत्तिर्वैराग्यं पूर्वकात् ज्ञानादेव ननु भक्त्या तत्र शोकमात्मविदित्यादिति श्रुतेस्तत्राह वासुदेव इति स धीवी
नेन प्रकारेण ३७ नचासौ महाफलोक्ति योगः कथास्यादत आह सतश्च्युतस्य कथामाश्रित्य वर्तमानो विराज्यतां कस्य
स्यात्तदाह एवमनः प्रधी आनस्य ३८ कुत्र स्यात्तदाह यत्रेति भगवतो गुणानु कथने प्रवणे च व्यग्रं सत्त्वं चेतो येषां ते ३९
ननु साधुसंगं स्वयमेव हरि चिंतनादिना भक्तिर्वैदेवैत्याशं क्वाह दाम्यां तस्मिन् स्थाने महाद्भिर्मुखरिताः मधुभिर्दध्ना
वासुदेवे भगवति भक्तियोगः समाहितः स धीवीनेन वैराग्यं ज्ञानं च जनयिष्यति ३७ सो विरादेव राजर्षेः सा
दच्युत कथाप्रयः एवमनः प्रधी आनस्य नित्यदा स्यादधीयत ३८ अत्र भागवताराजन्साधवो विशदाशयाः
भगवद्गुणानु कथनप्रवणव्यग्रचेतसः ३९ तस्मिन् महन्मुखरिता मधुभिश्चरित्रपीयूषशेषसरितः परितः स्त्र
वंति तायेपिवंत्यवितृषो नृपगाढकर्णेस्तान्न स्पृशंत्यश्रुतदुभयशोकमोहाः ४० एतैरुपद्रुतो नित्यं जीव
लोकः स्वभावज्ञैः न करोति हरेर्न न कथामृतनिधोरति ४१ त्रमेव पीयूषं तदेव शिष्यत इति शेषो यासु असारं
एव रहितं शुद्धा मृतवाहिन्य इत्यर्थः अविट्पः अलंबुद्धिभ्रूयाः सतः गाढैः साधनैः कर्णे र्येताः सरितः पिवंति
सेवंते अशनशब्देन क्षुल्लेक्ष्यते अशनादयस्तान्न स्पृशंति भक्तिरसिकान्न बाधं त इत्यर्थः ४० सत्संगमंतरेण स्व
यमेव कथा चिंतनादावाजस्यदिना ससावेशाभावाच्च क्षुत्पिपासाद्यभिभूतस्य भक्तिर्न संभवतीत्याह एतैरिति ४१

भा० च०
१०८

उक्तमुपसंहरति एवंभवतः प्रपन्नः संछिन्नः परिहृतः तदेवमात्मनोबंधमोक्षप्रकारेण कथारूपेण कथितेपि नातिनिर्वि
रुचितपुत्रागमनप्रतीक्षमाणसंतं तत्तद्वत्तमेव महाभयप्रकंपितसकलगान्त्रगृहानिर्वसयितुं हरिणरूपकमाह
अत्रैतिवदतोमेववचः ॥ ५२ ॥ सुदृढमल्यचरतीतिनयातं अलुक् सुमनसा पुष्पाणां शरणे आप्रमेवादि कायां
नारद उवाच ॥ प्रपन्न एव हि संछिन्नो भवतः पुरुषर्षभ अत्रमेवदतो गृहं निशमय सुनिश्चितं ५२ सुदृढचरं सुम
नसां शरणे मिथित्वारक्तं षडंघ्रिगणसामसुलुब्धकर्णं अग्रे वृकानसुतपे विगणय्ययातं पृष्ठे मृगं मृगय लुब्धक
वाणभिन्नं ५३ सुमनसः सधर्माणां स्त्रीणां शरणे आप्रमे पुष्पमधुगंधवत् सुदृढतमं काम्यकर्मविपाकजं का
मसुखलवं जैहो पस्थ्यादिविचिन्तं मिथुनीभूय तदभिनिवेशितमनसं षडंघ्रिगणसामुगीतवदति मनोह
रवनितादिज्जनालापेष्टतितरामतिलोभितकर्णमग्रे वृकयूथवद्यत्नन आयुर्हरतोऽहोरात्रातान्कालविशेषम
विगणय्य गेहेषु विहरंतं पृष्ठत एव प्रबुद्धो लुब्धकः कृतांतोऽतः शरणे याति ह पराविध्यति तमिममात्मानम
महोराजभिन्नहृदयं द्रष्टुमर्हसीति ५४
मिथित्वामिथः परस्परस्त्रिया सह मिलित्वा तत्रैव रक्तमासक्तं षडंघ्रिगणसामसंगीतेषु लुब्धकं कर्णे यस्य तं प
रेषामसुभिर्हृतैः स्वीयानस्तर्पयतीत्यसुतपः तानविगणय्य अगणयित्वा लुब्धकस्यवाणेन भिन्नं मृगं मृगय अन्वेष
य ५३ श्लोकं प्रस्तुतं योजयन्व्यचष्टे सुमनोभिः समानोधर्मैः परिणमविरसत्वं यासां स्त्रीणां मिथित्वेन तस्य व्याख्या मि
थुनीभूयस्त्रीभिः सहेति शेषः रक्तमित्यस्य व्याख्या तास्वभिनिवेशितं मनोयेन असुतप इत्यस्य व्याख्या आयुर्हर

लिका
अंतरनालिका
विहरतमिति
दूरदेवतानुग्रहसति ५४
मिथित्वमित्यस्य व्याख्या
विधायि
शरणे विध्यति
मिममात्मानम
१०८

मनुवेदेनसर्गादिसाधनवेनोक्तानिकर्माणीतिवेद्वादिनोवदंति कथमसृष्टवस्तुष्वित्युच्यतेतत्राहयेधम्रधियोम
लिनबुधयः सकर्मकं कर्मपरं वेदमाकुस्तेऽतद्विदः श्रवेदज्ञः यतस्तेस्वस्वरूपभूतलोकमात्मतत्त्वं वेदतात्पर्यगोचरं
रंनविदुः ४८ त्वंतुमहमूर्खइत्याह आसीर्येति वृहद्वधात् वकुपमुवधात् मानीमहायज्वाहमित्यहंकारी श्रु
तस्तथः श्रु विनीतः स नू कर्मना वैषि परं विद्यास्वरूपं तच्च न वेत्ति ४९ नारदः स्वयं रूपया तद्वयं निरूपयति हरि

स्वलोकं न विदुस्ते वै यत्र देवो जनादैनः आकुर्ध्रम्रधियो वेदं सकर्मकं तद्विदः ४८ आसीर्येदमैः प्रागु
ग्रैः कास्ते न क्षितिमंडलं सद्यो वृहद्वधान्मानी कर्मना वैषियत्परं तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्य
या ४९ हरिर्देहभृतामात्मा स्वयं प्रकृतिरीश्वरं तत्पादमूलं शरणं यतः क्षेमो नृणां मिह ५० स वै प्रि
यतमश्चात्मा यतो न भयमएवपि इति वेदसर्वे विद्वान् यो विद्वान् स गुरु हरिः ५१ ॥ रामशम

तोषयतीति हरितोषं यत् तदेव कर्म यत् तस्मिन् हरो मतिर्भवति सैव विद्या महाफलत्वात् ४९ कुत इत्यपेक्षायो
हरेः परमफलत्वं दर्शयन्नाह द्वाभ्यां हरिर्देहभृतामात्मा ईश्वरश्च तत्र हेतुः स्वयं स्वातंत्र्येण प्रकृतिः कारणं श्रु
तस्तेषां तत्पादमूलमेव शरणं आश्रयः यतस्तस्मिन् ५० न च तद्भजने अन्यभजन इव दुःखं भयं चेत्याह स
इतियो वेदस एव विद्वान् स गुरुः स एव हरिश्च ५१

भा० च०
१० रु

७२

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

१०९
मर्या एवमहंकारगुह्येन पुनर्भवो भवति अन्याथा ॥
ऊनानुपपत्तेः अतोऽभिमतुर्मनोविशिष्टस्यैव कर्तृ ॥
तं अभिमानविषयस्य तु देहस्य पुत्रादिदेवान् धारमा ॥

१०२

उपदेशसारमाहासरतिविचक्ष्यविचार्यश्रुतहृदिचित्रं कर्णयोर्धुनीं नदीमिव वहिर्वृत्तिचित्रे नियच्छ ॥ एतच्चैर्वेदि
योपलक्षणाग्रं गृहाश्रमं च जहि ॥ कीदृशं ॥ श्रुतमानां अतिकामुकानां यानियुथानितेषां गाथावात्रीयस्मिन् जीवा
नां शरणं ईश्वरं एवं क्रमेण सर्वतो विरम ॥ ५५ ॥ अर्थांतरं प्रष्टुं पूर्वोक्तमनुवदति श्रुतिमिति श्रुतिमन्वीक्षितं विचारि
वत्सन् नारद एतत् ॥ त्वदुक्तमात्मतत्त्वं ॥ उपाध्यायाः ये मे मम कर्मोपदेशारः ॥ आचार्यास्ते न जानन्ति ॥ ५६ ॥ श्रुत

सत्त्वं विचक्ष्य मृगचोदितमात्मनोऽतश्चित्तं नियच्छ हृदि कर्णध्वनीचचित्रे ॥ जह्यंगनाश्रममसत्तमस्य
यगायां प्रीणीहि हंसशरणं विरमक्रमेण ॥ ५५ ॥ राजोवाच ॥ श्रुतमन्वीक्षितं ब्रह्मन् भगवान् यदभाषत ॥
नैतज्जानन्त्युपाध्यायाः किं न ब्रूयुर्विदुर्यदि ॥ ५६ ॥ संशयो ब्रह्ममेविप्रसंछिन्नस्तत्कृतो महान् ॥ रुषयो
पि हि मुह्यन्ति यत्र नेंद्रियवृत्तयः ॥ ५७ ॥ कर्मण्यारभते ये न पुमानिह विहाय तं ॥ अमुत्रान्येन देहेन जुष्टान्य
सकृदश्रुते ॥ ५८ ॥

स्तत्कृतः उपाध्यायकृतः ॥ तद्वाक्यविरोधेनात्मतत्त्वे संभावनरूपो महान् संशयः ॥ संछिन्नस्त्वया श्रुत
तु कश्चित् संशयो वर्तते ॥ यत्रेंद्रियवृत्तीनां प्रवृत्ते मुह्यति ॥ ५७ ॥ संशयमाह द्वाभ्यां कर्मण्येन देहेन करो
तितमत्रैव विहाय ॥ अमुत्रैकांतरे कर्मोपस्थापिते नान्येन देहेन जुष्टान्युपभुक्तानि जीवोऽश्रुते प्राप्नोति ॥ ५८ ॥
लो

भा० च०
११०

ननु कदाचिद्दर्शनानर्हमपि स्वप्ने प्रतीयते यथा पर्वताग्रेसमुद्रः दिवानक्षत्राणि स्वशिरद्व्यादितत्राह अदृष्ट
मिति अन्यदेशाश्रयसमुद्रादिकं पर्वताग्रे निशाश्रयं नक्षत्रादिकं दिवा अदृष्टं अभ्यगादिक्रियाश्रयं स्वशिरस्य
दनाश्रयं निदादिदोषेण हि प्रतीयत इत्यनुमंतव्यं परस्यापि तदनुपपत्तेस्तुल्यत्वादिति भावः ६७ ननु द
रिद्रः कश्चिदात्मानमहाराजं पश्यति राजा च रंकमात्मानं पश्यति तत्कथमसंभावितं संगच्छेत् तत्राह सर्व

अदृष्टमश्रुतं चात्र कचिन्मनसि दृश्यते यथा तथा नुमंतव्यं देशकालक्रियाश्रयं ६९ स
र्वकमानुरोधेन मनसिन्द्रियगोचराः आयांति वर्गं शोयांति सर्वे समनसो जनाः ६८ स
त्वेकनिष्ठमनसि भगवत्पार्श्ववर्तिनि तमश्चंद्रमसीवेदमुपराज्यावभासते ६९ ॥ ५५

इति आयांति भोग्यत्वेन प्राप्नुवंति च यांति च लोकांतरयदिकश्चिदमना भवेत् तस्यैवं नास्यात् नत्वेतदस्तीत्याह
सर्वमनुसरति अतः सर्वेषां समनस्कृतान् मनसि वसवार्थानां क्रमेण प्रवेशनात्प्रादृष्टचरः कस्यापि कश्चिदर्थः
स्तीत्यर्थः ६८ तदेवं सर्वैरपि सुवार्थाः क्रमेण दृश्यत इत्युक्तं इदानीं युगपदपि सर्वदर्शनं कदाचिद्भवतीत्यर्थः
सत्त्वेकनिष्ठमनसि भगवत्पार्श्ववर्तिनि भगवद्भानपरे मनसि रदं विष्णु उपसंयोगमिव प्राप्यावभासते प्रतीयते न ह्यस्या
पि कदाचित्प्रीतो दृष्टातः चंद्रमसि उपराज्यतमः रादुरिव तदिदं मुद्धमनसि सर्वविषयस्फुरणयोगिप्रत्यक्षमिति

यदुक्तं कर्मणो नष्टत्वा नामुत्र भोग इति तत्राह यथेति उभयैर्ज्ञानकर्मरूपेन्द्रियाणामीहितैः कदाचित्कर्मप्रवृत्ति
भिश्चिन्तमनुमीयते सत्यपि सर्वेन्द्रियविषयसंबन्धे युगपत्ज्ञानानुत्पत्तैः तदुक्तं मुक्तापादेन युगपत्ज्ञानानु
त्पत्तिमनो लिंगमिति एवं चित्तवृत्तिभिरपि पूर्वदेहजं कर्मलक्ष्यते तासामपि युगपन्वयते ईदृशोऽपि कर्म
लक्ष्यते इत्याह नानुभूतमिति ह्यभ्यात्र नेन वत्तमानदेहेन क्वचकुत्रचिदपियन्नानुभूतं अननुभू

यथानुमीयते चित्तमुभयैरिन्द्रियेहितैः एवं प्राग्देहजं कर्मलक्ष्यतचित्तवृत्तिभिः ईदृशानुभूतं क
चानेन देहेनादृष्टमश्रुतं कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ईदृशं तेनास्य तादृशं राजन् लिंगि
नादेहसंभवं श्रद्धत्वा तनुभूतोऽर्थो न मनः स्पृष्टमहति ईदृशं मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि श
सति भविष्यते श्रुतं तेनैव न भविष्यति ईदृ

तं अनुपयुक्तं अदृष्टं चाश्रुतं च यद्रूपं यदात्मकं यादृक्यत्प्रकारं च यत्कदाचित्स्वप्नमनोरथादिषु आत्मनि म
नसि उपलभ्यते ईदृशं तेन हेतुना त्रस्य लिंगिनो वासनाश्रयस्य जीवस्य तादृशं तदनुभावादियुक्तं पूर्वदेहसंभ
वश्रद्धत्वा तन्निश्चयेन मनस्य स्व ननु ननुभूतोऽर्थो मनः स्पृष्टमनसि स्फुटितुमहति ईदृशं किंच मनोवृत्तौ व पूर्वोप
राशिषु भाषु भनिमित्तानि शरीराणि जायन्त इत्याह मन एवेति भद्रं तदिति सम्प्रगवधानार्थमाशिषामिन्नं
इति भविष्यति उद्भवं प्राप्यतः न भविष्यतः नीचत्वप्राप्यतोऽपि भाविनिरूपाणि सति मन एवौदार्यकार्येण

पश्चादप्येवमभविष्यति
पूर्वस्यैवमेवासीत् पश्चादप्येवमभविष्यति
इति प्रतीयतीत्यर्थः ईदृ

भा० च०
११९

तस्मादहंकारस्य दृष्टलदेहस्याविच्छेदादसुभूता र्णाभावेऽपि संसृतिर्निवृत्तिर्ना स्तीत्याह अर्थे ह्येति
७३ यावत्सिंहास्यलदेहाविच्छेदात्संसारान्निवृत्तिरित्येतत्प्रपंचयति एवमितिसार्धं स्त्रिभिः पंचविधं पंचतन्मा
त्रात्मकं विवृतत्रिगुणघोडशविकारात्मना विस्तृतम् ७४ ७४ नन्वेकदेहं विसृज्य देहांतरप्रवेशात्

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य सप्रेन र्थागमो यथा ७३ एवं पंचविधं
लिंगं विवृतघोडशविस्तृतं एवं चेत्तनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ७४ अनेन पुरुषो देहानुपादत्तैवि
मुच्यते हर्षशोकभयदुःखसुखवानेन विंदति ७५ यथा तृणजलोके यन्नापयात्यपयाति च न त्य
जेन्मृगमाणापि प्राग्देहाभिमतिं जूनः ७६ यावदन्यन्न विंदेत व्यवधानेन कर्मणा मन एव
मनुष्येन्द्रभूतानां भवभावनं ७७ यदा दौर्धरितान् ध्यायन् कर्मणा चिनुते सकृत् सति कर्मण्यवि
द्यायां वैधः कर्मण्यनात्मनः ७८

सर्वमदेहता स्यादेवेत्यत आह यथेति नाप्रयाति पूर्वतृणस्यात्यागादप्रयाति च तृणांतरधारणात्
तथानत्यजेत् ७६ अन्यदेहं कर्मणा प्राग्देहारंभकारणं व्यवधानेन विच्छेदेन समास्या प्रकरणं यमु
पसंहरति मन एवेति भवनं संसारहेतुः ७७ कथं सति तदाह यदेति चरितान् उपसंभूतान् यतः कर्माणि

संविद्यायां स
कर्मतन्नाह अविद्यायां स
कर्मवधो भवति ७८
सति मनुसंगस्य कृतः कर्मवधो भवति ७८
११९

तदेवं स्थूलनाशेऽपि त्रिगदेहस्यानाशादन्यः कर्ता न्योभोक्तेति नास्तीत्युक्तं तत्रैवं शंकोते ननु लिङ्गदेहस्य स्थूल
देहद्वारेणैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वेन नु केवलस्य तत्र कदाचित् स्थूलदेहाभावे जीवस्य कर्तृत्वाभोक्तृत्वाभावान्मु
क्तिः प्रसज्ये प्रसज्येत तत्राह अहंममेति भावः स्थूलदेहसंबन्धः पुरुषे जीवेन व्यवधीयते न विधिर्नो भवति
किं पय्यंते बुद्ध्यादीनां बूहः परिणामो लिङ्गं यावदस्ति अनादिमान् अनादिसन् ७० स्वापादावहंकाराभा

नाहंममेति भावोऽयं पुरुषे व्यवधीयते यावदुद्धिमनो ह्यार्थगुणबूहे ह्यनादिमान् ७० सुप्तिर्मूर्खो
पपातेषु प्राणायनविधाततः नेह तेह मिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि ७१ गर्भवात्येष्वप्यपौष्कल्यादेका
दशविधं तथा लिङ्गं न दृश्यते यूनः कुक्काचंद्रमसो यथा ७२

वातद्विष्टे दं मां शं क्पाह द्वाभ्यां सुस्यादिषु उपता परस्परवियोगादिदुःखं तेषु अहमिति ज्ञानं अहंकारः नेह ते
न प्रकाशते प्राणायतनानां इंद्रियाणां विधाततः इंद्रियैरिदं कारणं सदैव स्तुग्रहणे त्वहंकारस्फुरति नान्यथेत्य
र्थः ७१ अपौष्कल्यात् असंपूर्णत्वात् प्राणायतनानामिति शेषः यूनस्तस्मै रूपस्य यदेकादशविधिं एकाद
शेन्द्रियैः स्फुटं लिङ्गमहंकारः कारणं तन्न दृश्यते गर्भादेरिति शेषः सतोऽप्यनभिव्यक्तो दृष्टांतः कुक्कामनावा

स्वापादावहंकाराभा
नाहंममेति भावोऽयं पुरुषे व्यवधीयते

भा० च०
११२

प्रसंगात्तंचभिः प्रोक्तं वृत्तं प्राचीनवर्हिषः वर्ण्यते च पुनर्द्वाभ्यां प्रस्तुते च प्रचेतसां तत्र त्रिंशत्तपस्तृष्टादी
शास्त्राद्यवशस्ततः आगत्य वार्त्तामहाद्ये गज्यचक्ररितीर्यते हरिप्रतोषकासिद्धिः आयुः १ हेवाहस्यत्यकस्यां चि
द्विद्यायां बृहस्पते मे त्रेयः शिष्य इति ज्ञातव्यम् ते यदृष्ट्या गिरिशं प्राप्य तस्यैव कैवल्यनाथप्रियस्य गिरिशस्य
पार्श्ववर्तिनस्तदनुगृहीताः सन्ते नूनं परं मोक्षं प्राप्नुवन्तः पूर्वतु ह अथवा परत्र किं प्राप्नुः २ रुद्रगीत

विदुर उवाच ॥ ये त्वयाभिहिता ब्रह्मकुताः प्राचीनवर्हिषः ते रुद्रगीतेन हरिं सिद्धिमाप्नुः प्रतोष
कां १ किंवाहस्यत्येह परत्र चाथ कैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्तिनः आसाद्य देवं गिरिशं यदृष्ट्या प्राप्नुः
परं नूनं मथ प्रचेतसः २ श्रीमन्मन्त्रेण उवाच ॥ प्रचेतसो न रुद्रधोपितुरादेशकारिणः जपयज्ञेन तपसा
पुरज्जनमतोषयत् ३ दशवर्षसहस्रात् पुरुषस्तु सनातनः तेषामाविरभक्तं कृष्णं शांतेन शमयन् रु
वा ४ सुपर्णस्कंधमारुढो मे रुष्टं गमिवाबुदः पीतवासामणिग्रीवः कुर्वन् चित्तिमिरादिशः ५

तप रूपेण यज्ञेन तपसा च पुरं जनं हरिं ३ तेषां कृष्णं तपः क्लेशं रुचां कात्या शमयन् शांतेन सत्वेन वपु
षा आविर्भूतं ४ सुपर्णस्कंधमारुढ इत्यादिना वर्हिष्कृतः स्तुतान् आहृतिरतीयेनान्वयः ५ एमराम

विष्णुस्थित्यादयो यतो हरेर्भवन्ति ७१ हंसयोः जीवेश्वरयोः ८० पुत्रानादिश्येति पुत्राणामादेशं मन्त्रिणामग्रे कथ
यित्वा ८१ ८२ ८३ आत्मशौचं मनःशोधकं पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टफलदं ४४ स्त्रीबुद्धिः तत्सहितस्याश्रमो हकारः

अतस्तदपवादार्थं भजसर्वात्मना हरिं पश्यन् सदात्मकं विष्णुं स्थितुं तत्पथं यथा यच ७५ मे त्रे य उ वा
च भागवतमुख्यो भगवान् नारदो हंसयोगतिं प्रदर्श्य नृपमामं त्रसिद्धलोकं ततोऽगमत् ८० प्राची
नवर्हिणं जार्षः प्रजासर्गभिरक्षणे आदिश्य पुत्रानगमत् तपसे कपिलाश्रमं ८१ तत्रैकाग्रमना वी
रोगो विंद चरणं बुजं विमुक्तसंगो नु भजन् भक्त्या तत्साम्यतामगात् ८२ एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं दे
वर्षिणामघ यः प्रावयेद्यः शृणुयात्सलिंगेन विमुच्यते ८३ एतन्मुकुंदयशसा भुवनं पुनानंदं
वर्षिर्वर्ष्यसुखनिःसृतमात्मशौचं यः कीर्त्तयमानमधिगच्छति पारमेष्ठ्यं नास्मिन् भवेन्न भ्रमति सु
क्तसमस्तबंधः ८४ अध्यात्मपारोक्ष्यमिदं मया धिगतमद्भुतं एवं स्त्रियाश्रमः पुंसश्चिन्नो मु
त्र च संशयः ८५ श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ० ॥

चिन्नो भवति अमुत्र कर्मफलभोगः कथमिति संशयः चिन्नः ॥ ८५ ॥ इति चतुर्थे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भा० च०
११३

आत्मनो वीर्येण संतानेन १२ पुत्रार्थमादौ भार्यायां संपादयति कं डोरिति भित्तयोर्नीशार्थं सिद्धं प्रेषितया
प्रम्लोचया कं डोर्नामरुधिर्वकुलं रमे सोचततः कं डो जीतंग भंरि तेषु त्यक्ता जगाम तदेतदुक्तं अपवि
ष्टत्यक्ता १३ प्रसिद्धो वनस्पतीनां राजा सोमः अमृतस्त्राविनी देशिनी रुदं त्यास्तस्या मुखे निदधे अनेनास्य रोग भं स

भविता विष्णुतः पुत्रोऽनवमो ब्रह्मणो गुरोः य एता मात्मवीर्येण त्रिलोकीं परधिष्यति १२ कं डोः प्रम्लो
चया त्वया कन्या कमललोचना तां चापविष्टां जगदुःभू रूहान् पतदनाः १३ दूतं चामाया मुखे राजा
सोमपीयूषवर्षिणी देशिनी रोदमाना या निदधे सदयान्वितः १४ प्रजा विसर्ग आदिष्टाः पित्रा मामनु
वर्तता तत्र कन्या वरा रोहंता मुदहतमाचिरं १५ अथ गधर्म शीलानां सर्वेषां वः सुमध्यमा अथ
गधर्म शीलेय भूयात्यत्यार्षिता शया १६ दिव्य वर्ष सहस्राणां सहस्रमहत्तोजसः भो मानो ह्यथ
भवनामृता हरे च तस्या लावण्यं कमसे ददौ र्गंधादिराहित्यं चोक्तं १४ मामनुवर्तमानेन पित्रा नियुक्ताः संतः
तत्र प्रजासर्ग निमित्तेता मुदह १५ ननु वदन्तां कथमेको भार्या तत्राह अथ गधर्मः शीलं च येषां वः पत्नी भू
यात् अपि तो भवतु आशयो यथा धर्म शीलयो रैक्यात् महाक्या च न दृष्टा दृष्ट विरोध इति भावः १६ अहत्तोज

संतः ११
सं
११३

कनकवर्णताविभूषणेनभ्राजमानंकपोलंबदनंदस्य अष्टभिरयुधैः गरुड एव किन्नरः तेन यत्नस्वने गीता कीर्तियस्य
द्विपीनाम्बु आयता अष्टौ भुजा तेषां संडल समूहः तन्मध्ये स्थितया लक्ष्म्या स्पृष्टमाना श्रीशेभायस्याः तया वनमालया
परिवृत आढाः पुरुष आह पत्न्यस्य नाद इव रुतनादो यस्यः तया वाचा सद्य एणः वलोको यस्य ७ भूयं मे मत्तो व

काशिसुनाकनकवर्णविभूषणेनभ्राजत्कपोलंबदनो विलसत्किरीटः अष्टयुधैरनुचरैर्मुनिभिः
सुरैर्द्वेरासेवितो गरुड किन्नर गीतकीर्तिः द्विपीनायताष्टभुजसंडलमध्यलक्ष्म्या स्पृष्टच्छ्रिया परिवृतेव
नमालयाद्याः वहिष्मतः पुरुष आह सुतान् प्रपन्नान् पत्न्येन नाद रुतया सद्य एण वलोकः ॥ श्रीभगवानु
वाच ॥ वरं वृणीध्वं भद्रं वोययं मे नृप नंदनाः सोहाहेन ह्यथ गधर्मस्तुष्टो हं सोहृदेन वः ८ योऽनुस्मर
तिसंध्यायां युष्मानु दिने नरः तस्य भ्रातृष्वात्मसात्कृतं तथा भूतेषु सोहृदं ९ ये तु मां रुद्र गीतेन सायं प्रा
तः समाहिताः स्तुवंत्यहं कामवरान् दास्ये प्रजा च शोभना १० यद्यप्यपि तुरादेशमगृहीष्टमुदाचिताः

अथावउशती कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ११

राधिं सोहाहेन हेतुना अथ गधर्मो येषां संबोधनं वः परस्परं सोहृदेन तुष्टो हं ८ भूतेषु सोहृदं च भविष्यति ९
तेभ्यो दास्ये किंपुनर्युष्मभ्यमिति शेषः अगृहीष्टगृहीतवतः अतो लोकाननुलोकेषु भविष्यति यद्वा लोकाननु

मविष्यति द्रव्यसिद्ध्याप्यतीत्यर्थः ११

भा० च०
११४

स्वनिष्ठयास्वरूपस्थित्याशुद्धाय अतः शांताय मनसि निमित्ते सति अपार्थिवार्थमेव विलसद्विस्फुरितं द्वयं रूपं यस्मि
न गृहीता मायागुणे विग्रहा ब्रह्मादिमूर्तयो येन २३ स्वतस्तु विष्णुस्वरूपाय संसारहरति मधाज्ञानं यस्य तस्मै
२४ २५ अयुष्महि कृतवन्तो वयं २६ यदुक्तं वरं वृणीध्वमिति तन्न मनसि निधाया कुः रूपमिति समस्तानां लेशा

शुद्धाय शांताय नमः स्वनिष्ठया मनस्यपार्थिविलसद्द्वयाय नमो जगत्स्थानलयोदयेषु गृहीतमायागु
णविग्रहाय २३ नमो विष्णुस्वरूपाय हरये हरि मेधसे वासुदेवाय कृष्णाय प्रभवे सर्वसात्वता २४ नमः
नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने नमः कमलपादाय नमस्ते कमलेक्षणे २५ नमः कमल
किंजल्कपिसंगा मूलवाससे सर्वभूतनिवासाय नमो युष्मद्वि साक्षिणे २६ रूपं भगतात्वे तदशेषकं
शसंक्षयं आविःकृतं नः किंष्टानां किमन्यदनुकंपितं २७ एतावत्वं हि विभुभिर्भावं दीनेषु वत्सलेः य
दनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्या भद्रं धनं २८

नां संक्षयो यस्मात् नः आविःकृतं प्रकटितं अतोऽन्यत् किमनुकंपितं अनुकंपा इयमेवास्माकं परानुकंपेय
यीः २९ कृतं इत्यत आह हे अभद्रं धनं अमंगलनाशनं त्वंप्रत्ययोऽत्र न विवक्षितः एतावदेव दीनेषु व
त्सलेः प्रभुभिर्भावं कांक्षीकृतं तदहं यदिति अस्मदीया एतदिति बुद्ध्या उचिते काले अनुस्मर्यते
इति यत्तत्त्वया तुरूपमपि दर्शितमिति भावः २८

११४

भा० च०
११५

अतएतावदेव प्रार्थयामह इत्याहुः यावदिति स्पृष्टाव्या प्राः संतः सभगवति प्रकृष्टः संगोयेषां तेषां संगोः स्मा
कं स्यात् ३३ न नुराज्यभोगात् स्वर्गापवर्गावविहाय किमिदं प्रार्थयते तत्राहुः तुलया मेति भगवत्संगिनां संगस्य
लवेनापि ३४ सत्संगस्य श्रेष्ठं प्रपंचयति यत्रेति विभिः यत्र येषु यतः याभ्यः निर्वैरं वैराभावः ३५ पद्माया
यावते मां यया स्पृष्टा भ्रमामह कर्मभिः तावद्भवत्प्रसंगानां संगः स्यान्नो भवे भवे ३३ तुलया मल
वेनापि न स्वर्गना पुनर्भवं भगवत्संगि संगस्य मत्स्यानां किमुता शिषः ३४ यत्रेङ्गं ते कथामृष्टा सस्मा
याः प्रशमोयतः निर्वैरं यत्र भूतेषु नो द्वे गोयत्र कश्चन ३५ यत्र नारायणः साक्षाद्भगवान्यासिनां ग
तिः संस्तुयते सक्त्या सुमुक्तसंगैः पुनः पुनः ३६ तेषां विवरतां पद्मातीर्थानां पावनेष्वप्या भीतस्य
किं नरो चेत्तावकानां समागमः ३७ वयं तु साक्षाद्भगवन्भवस्य प्रियस्य सख्युः क्षणसंगमेन स
दुश्चिकित्सस्य भवस्य मृत्योर्भिषक्तं मत्वाद्य गतिं गताः स्म ३८ यन्नः सधीतं गुरवः प्रसादिता विप्राश्च वृद्धा
श्च सदानुरुत्या आर्यानिताः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यनस्य येव ३९
वनेष्वप्यासंसारं ह्रीतस्य ३६ सत्संगफलमस्माभिरेवानुभूतमित्याहुः वयं चित्ति तव यः प्रियः सखात्
स्य भवे स्य अत्यंतमचिकित्सस्य भवस्य जन्म मृत्योश्च भिषक्तं सद्धेयं चांगतिं प्राप्ताः ३८ वरंतरं वृणु

अथ नमस्तिष्ठ भ्यां नताः नमस्तुताः ३९

११५

भा० च०
११६

नयेर्युक्तिभिः ४६ उज्जुः समर्पयामस ४७ मारिषां वादीं अजनयोनिः ब्रह्मा तस्माज्जातो दक्षः महतः
श्रीमहादेवस्यावज्ञानात् पूर्वमजनयोनिजो ब्रह्म पुत्रोपि सन् क्षत्रयः जातो यस्यामजनजातः ४८ प्राक्
सर्गपूर्वदेहेकालेन विद्रुते गते देवेनेष्टरेण चोदितः सन् दृष्टः प्रजाससर्जदक्ष इति प्रसिद्धः ४९ स

भस्मसाक्रियमाणं स्नानं द्रुमान्नीक्ष्य पितामहः आगतः शमयामास पुत्रान् वहिष्मते नयेः
४६ तत्रावशिष्टा ये वृक्षाभीता दुहितरं तदा उज्जुस्ते प्रचेतो भूतपदिष्टाः स्वयं भुवा ४७ ते च
ब्रह्मण आदेशान् मारिषा मुपयेमिरे यस्य महदज्ञानादजनजनयोनिजः ४८ चाक्षुषे त्वं
रे प्राप्ते प्राक्सर्गकालविद्रुते यः ससर्जप्रजादृष्टः सदक्षो देवचोदितः ४९ योजायमानस
र्वेषां तेजसि जसिनां रुचो स्वयोषा दत्तदा द्यास्त्रकर्मणा दक्षमबुवन ५० तं प्रजासर्गरक्षाया
मनादिरभिषिच्य च युयोजयुयुजेऽन्यांश्च सर्वे सर्वप्रजापतीन् ५१ इति श्रीमहागवते महापु
रणे चतुर्थस्कंधे प्रचेतसउपाख्यानत्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

यारुचा प्रभया तेज उपादत्त ॥ अष्टादितवान् पंचदाष्टान् दक्षमबुवन ५० तमभिषिच्य अनादि
र्विना प्रजासर्गरक्षाया युयोज स च दक्षोऽन्यान् मरीच्यादीन् तद्यापारेषु नियुक्तवान् ५१ इति च

॥ ३० ॥

११६

निरंधसां निरंजनानां अदभ्रं वदकालं ते परि तोषणाय भवत्विति वृणीमहे ४० अज्ञानामप्यस्माकं त्वत्स्तुतिर्नायु
क्त्या दुर्मनुरिति यस्य तव महिम्नो न दृष्टं पारयैः ते पितृ आत्मसमंश्च शक्त्यनुरूपं यथास्तुवंति अथो अतः च य
मपि वृणीमः ४१ सत्त्वसूतये वासुदेवाय ४२ यानं स्वप्रयाणं अनिष्टतामपि सतां स्वधामययौ अनपवर्गवीर्य्यः अ

यन्नः सुतप्रंतपयत दीश निरंधसां कालमदभ्रमस्य सर्वतदेतत्पुरुषस्य भूतो वृणीमहे ते परि तो
षणाय ४० मनुः स्वयं भूर्भगवान्भवश्च येऽन्ये तपो ज्ञान विष्णु सत्त्वाः अदृष्टपारा अपिये न महिम्नस्तु
वंत्यथो त्वात्मसमं गृणीम ४१ नमः समायमुद्राय पुरुषाय पराय च वासुदेवाय सत्त्वाय तुभ्यं भग
वते नमः ॥ ४२ मे त्रेयं वाच ॥ इति प्रचेतो मिभिष्टुतो हरिः प्रीतस्तथेत्याह शरण्यवत्सलः अनि
ष्टतां यानमत्तं च द्रुपाय यौ स्वधामानपवर्गवीर्य्यः ४३ अथ निर्याय शालिलात्प्रचेतस उदन्व
तः वीक्ष्या कुप्यन् दुर्मन्नां गां गां रोदुमिवोच्छ्रितैः ४४ ततोऽग्निमारुतौ राजन्मुचन्मुखतोरुषो म
ही निर्विरुधं कर्तुं संवर्तं कइवात्यथ ४५ कुंठितप्रभावः ४३ उदन्वतः सिंधोः सलिलान्निर्याय निर्ग
त्य गां स्वर्गो रोदुमिव उच्छ्रितैर्दुर्मैः गां महीच्छन्ना वीक्ष्य दुर्मैभ्योऽकुप्यन् तदा हि प्राचीनवर्हिषः प्रव्रजितत्वा
दराजके कषणाद्यभावात् दुर्मैर्भूमिच्छन्ना अभूत् ४४ निरस्ता वीरुधोऽपियस्याः तथा भूतां कर्तुं संवर्तं

४२
४३
४४

भा० च०
११७

इति प्रचेतोभिः पृष्टः ८ अतो गृहशक्त्या हरिसेवां विना सर्वे जन्म कर्मादिकं व्यर्थं कृतमिति तान् शेषं
नाह तज्जन्मेति चतुर्भिः यतो जन्मादेहं हरिसेवैव फलं अतस्तद्दिहीनं सर्वं व्यर्थमित्यर्थः ९ शुक्लसंवेधिजं
नमविशुद्धमातापितृभ्यामुत्पत्तिः सा वित्रमुपनयनेन याज्ञिकं दीक्षया विबुधानामिव दीर्घायुषापि १० वचो

तन्नः प्रद्योतया ध्यात्मानं तत्तार्थदर्शनं येनां जसात्तरिष्यामो दुस्तरं भवसागरं ॥ ७ ॥ मैत्रेय उवाच
इति प्रचेतसां पृष्टो भगवान् नारदो मुनिः भगवत्युत्तरमुत्सूक्तं आ विष्टानां ब्रवीन् नृपान् ॥ ८ ॥ नारद
वाच ॥ तज्जन्म तानि कर्माणि तदा युस्तं मनो वचः नृणां येन हविष्मात्मा सेव्यते हरिरीश्वरः ॥ ९ ॥ किं
जन्मभिस्त्रिभिर्देहशोक्तसा वित्रयाज्ञिकैः कर्मभिर्वा त्रयी प्रोक्तेः पुंसां पिविबुधा युषा ॥ १० ॥ श्रुतेन
तपसा वा किं वचोभिश्चित्रवृत्तिभिः बुद्ध्या वा किं निपुणया वस्तेनैन्द्रियराधसा ॥ ११ ॥ किं वा यो
गेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः ॥ १२ ॥

भिः वाग्विलासैः चित्रवृत्तिभिः नानावधाधानसामर्थ्यैः इन्द्रियाणां राधसा पाटवेन ॥ ११ ॥ योगेन प्रा
णायामादिना सांख्येन देहादिव्यतिरिक्त आत्मज्ञानमात्रेण संन्यासवेदाध्ययनाभ्यामपि अन्यैरपि व्रत
वैराग्यादिभिः श्रेयः साधनेः १२ रामरामरामरामरामरामराम ॥ ११ ॥ ११ ॥ रामराम ॥ ११ ॥

११७

एकविंशेसुतेददो धुरं न्यस्य च ते सतां नादीक्रेन मार्गेण मुक्तिरुक्ता प्रचेतसां ततः दिव्य वर्षसहस्राणां सहस्र
स्यांते उत्पन्न विवेकज्ञानास्ते उपायास्यथ मधमनिर्विद्य निरयादतः इत्यधोक्षजभाषितं स्मरंतः आशु प्रावृ
ज्ज १ ब्रह्मसत्रेण आत्मविमर्शेन दीक्षितः कृतसंकल्पा बभूवुः सर्वेषां तेति मेधाज्ञानं २ निर्जिताः प्राण

३२

मैत्रेय उवाच ॥ तत उत्पन्न विज्ञाना आश्वधोक्षजभाषितं स्मरंत आत्मज्ञेभार्यो विसृज्य प्रावृज्ज
हन्त ईदृशिता ब्रह्मसत्रेण सर्वभूतात्ममेधसा प्रतीचां दिशि वेलायां सिद्धा भूयत्र जाजलिः ३ तानि
र्जित प्राण मनोवचोदशो जितानां शान्तसमानविग्रहान् परमले वृक्ष एव योजितात्मनः सुरासु
रेडोददशो स्मनारदः ३ तमागतं त उत्थाय प्रणिपत्या भिनंद्य च पूजयित्वा यथादेशं सुखासीन
मथाबुवन् ४ प्रचेतस ऊचुः स्वागतं ते सुरर्षेद्यदिष्टानो दर्शनं गतः तव चक्रमणं ब्रह्म नूतनं
ययचारवेः ५ यदादिष्टं भगवता शिवेनाधोक्षजेन च तद्गृहेषु प्रसक्तानां प्रायशः क्षपितं प्रभो ६

मनोवचोदशो यैस्तान् शान्ता उपरताः समाना मूलाधारद्वारभ्य स्तब्धो विग्रहायेषां ब्रह्म एव योजित आ
त्मा येः सुरासुरैरीडोददवान् ३ उत्थाय तं प्रणिपत्य यथादेशं यथाविधि पूजयित्वा ४ ५ आदिष्टं
यदिष्टं यदात्मन तत्क्षपितं विसृतम् ६

भा० च०
११८

कुतः सर्वमूलत्वात् इति सदृष्टांतरमाह यथैववारः जलानिवर्षाकाले सूर्योदुद्भवंति ग्रीष्मे तस्मिन्ने
वप्रविशंति अस्याप्रसिद्धत्वेन दृष्टांतरमाह यथा भूतानि भूमाविति गुणप्रवाहः चेतनचेतनात्मकः
प्रथमः १५ ननु हरवेव गुणप्रवाह इत्युक्ते तदाधारत्वेन सोपाधिकत्वं हरेः स्यादित्याशंक्याह एतदिति
एतद्विषयं विस्मोक्तं सर्वशस्त्रप्रसिद्धं परंपदं सर्वोपाधिरहितं तदुत्पन्नत्वात् न ततः एव कुर्यात्तर्थाः तर्हि

यथैव सूर्यात्प्रभवंति वारः पुनश्च तस्मिन् प्रविशंति काले भूतानि भूमौ स्थिरजंगमानि
तथा हरवेव गुणप्रवाहः १५ एतत्पदं तज्जागतात्मनः परं सकृद्विभातं सवितुर्यथा प्रभा
यथा सवो जाग्रतिसुषुप्तशक्तयोर्द्रव्यक्रियाज्ञानमिदं भ्रमात्ययः १६ एतत्पदं तज्जागतात्मनः परं सकृद्विभातं सवितुर्यथा प्रभा

कथमन्यथा भावितत्राह सकृत्कदाचिद्विभातं स्फुरितं गंधर्वनगरवत् यथा सवितुः प्रभानततो
भिन्नं यथा च जाग्रति अवसद्विद्यालिस्फुरंति सुषुप्तौ तु सुशक्तयोर्भवन्तीत्यर्थः कथं भूतोऽसौ ह
रिः द्रव्यादीनां त्रिविधाहंकारेण तन्निमित्तस्य भेदभ्रमस्य चात्ययो यस्मात्तसः यद्वा अजाग्रतिसुषुप्तौ
सुषुप्ता असवः शक्तयो येषां ते भवन्ति द्रव्यादेरथात्ययो भवति सवितुः प्रभेत्युक्तो दृष्टान्त इति १६ ॥

कार्या

ननेषानानाफलसाधनानां हरिसेवाभावमात्रेण कृतो वैयर्थ्यतत्राह श्रेयसां फलनामात्मैव अवधिः परका
ष्टा अर्थतः परमार्थतः आत्मार्थत्वेनैवानेषां प्रियत्वादित्यर्थः भवत्वात्मा अवधिः हरः किमायातं तत्राह सर्वेषामपी
ति आत्मदश्चाविद्यानिरासेन स्वरूपाभिव्यञ्जकः ऐश्वरेण पिरूपेण बलिप्रभृतिभ्य इवात्मप्रदः प्रियश्च परमा
नंदरूपत्वात् १३ किंच नानाकर्मभिस्ततद्देवता प्रीतिनिमित्तान्यपि फलानि हरिप्रीत्या भवन्ति केवलं

श्रेयसामपि सर्वेषामात्मा ह्यवधिरर्थतः सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रि
यः १३ यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यंति तत्स्कंधभुजापशारवाः प्राणोपहा
राच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वाहं एव मच्युते ज्या १४

तद्देवताराधनेन तु न किंचिदिति सदृष्टं तस्माह यथेति मूलाप्रथमविभागाः स्कंधाः तद्विभागा भुजाः तै
षामपि उपशारवाः उपलक्ष्यं पत्रपुष्पादयो पितृप्यंति ननु मूलमेकं विना स्वस्वनिषेचनेन प्राणस्योपहा
रो भोजनं तस्माद्देवेयारंगत्वात् ननु तत्र द्विद्विषुष्टयगन्तलेपनेन तथ्याच्युताराधनमेव सर्वदेवताराधनं
न पृथगित्यर्थः १४

भा० च०
११६

सतामेवं वश्योऽसौ असतांतुः सजामपि न गृह्णाति नेति कुमनीषिणा कुसितमतीना अधनाश्रुते आत्मधना
भगवद्धनाः ते प्रिया यस्य रसज्ञः भक्तिसखस्तः के कुमनीषिणस्तानाह श्रुतादिनिमित्तैर्मदैर्ये सत्सु पापंति
रस्कारं कुर्वति २१ भक्ताधीनत्वं प्रपंचयन्नाह अनुवर्तमानामपि श्रियंत दर्थिनः सकामान् द्विपदपती

न भजति कुमनीषिणं स इज्या हरिरधनात्तरसप्रियोरसज्ञः श्रुतधनकुलकर्मणामदे
ये विदधति पापमकिंचनेषु सत्सु २१ श्रीयमनुचरंतीत दर्थिनश्च द्विपदपतीन् विबुधांश्च
यः स्वपूर्णः न भजति निजभृत्यवर्गं तत्रः कथममुमुक्षुर्जित्युमान् कृतज्ञः २२ श्री ३ उ
च इति प्रचेतसो राजन्नन्यांश्च भगवत्कथाः श्रावयित्वा ब्रह्मलोकं ययौ स्वायं भुवो मुनिः २३
ते पितृमुखं निर्मातं यशो लोकमलापहं हरेर्निशम्य तत्पादं ध्यायंतस्तद्गतिं ययुः २४ ए
व ते भिहितं दत्ते यन्मातृपरिपृष्टवान् प्रचेतसां नारदस्य संवादं हरि कीर्तनं २५

नूनं रेंद्राद्विबुधान् देवान् प्रियो नानुवर्तते यतः स्वेनैव पूर्णः अतः स्वभृत्यवर्गानुरक्त एव भूतमुः श्रीषट्पिक
थं परित्यजेत् २२ प्रचेतसः कर्मभूतान् अन्याश्च नूनं सुनीते रित्यादि ध्रुवचरिताद्याः सत्रेऽगायत् प्रचेतसा
मित्युक्तत्वात् २३ २४ प्रचेतसां नारदस्य संवादरूपमेतद्वारब्धवानेतेऽभिहितं हरेः कीर्तनं यस्मिन् तत् २५

११६

नन्वसंगेहरेकं प्रपंचोत्पत्तिर्यौ तत्राह यथेति अदभुतमः प्रकाशा आगमापायनोरजस्तमः सत्वस्थानी
याः हेतुपाः प्रचेतसः अमरः शक्तयः न भवंति तीयंत इति एवमयं जगत्प्रवाहः १७ तेन सर्वकारणत्वेन हेतु
ना कालो निमित्तं प्रधानं मुपादानं पुरुषः कर्ता एतन्नितात्मकत्वात् सर्वकारणं परमेश्वरं अथासाक्षात्
जध्वं आत्मन एकभावेन अभिन्नत्वेन १८ साधनमाह दयादिभिः शीघ्रं तुष्यति १९ ततो न के

यथानभस्य भूतमः प्रकाशा भवंति भूयो न भवंत्यनुक्रमात् एवं परे वृक्षणि शक्तयस्त्व
मूरजस्तमः सत्वमिति प्रभावः १९ तेनैकमात्मानमशेषदेहिना कालं प्रधानं पुरुषं परेशं ॥
स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमवा १८ देयया सर्वभूतेषु संतुष्ट्या येन केन
वा सर्वेन्द्रियापशं त्याचतुष्यत्यामुजनाहिनः १९ अपहतसंकलेषणा मलोत्तमन्या विरतमेधित
भावोपहतः निजजनवशगत्वमात्मनोऽध्वन सरति छिद्रवदक्षरः सतां हि २०

इच्छित्यततीत्याह अपहतानिरस्ताः सकला एषणा कसाया यस्मात् सधा सावमल आत्मा मनः तस्मिन्
सतां मनसि निरंतरमेधितया भावनयोपहतः सन्नद्धो हरिः छिद्रवत् तत्रत्याकाशवत् ततो न शरति नाप
याति किं कुर्वन् आत्मनो निजजनवशगत्वं स्वभक्ताधीनत्वमयन् अवगच्छन् २० ॥ ५५ ॥ ५५ ५५

यएषःवंशःसोऽनुवर्णितः॥२६॥यःप्रियव्रतः॥२७॥२८॥स्वानुज्ञातीदिदृच्छः॥३०॥राज्ञांचरितमितिशेषः॥३१॥इतिश्री
भावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांचतुर्थस्कंधसर्वधिन्यांकत्रिंशतितमोऽध्यायः॥३१॥भीमस्यापिर

श्रीभुक्कवाच॥यएषउत्तानपदोमनुवंश्यानुवर्णितः॥वंशःप्रियव्रतस्यापिनिबोधनपसत्रम
२६॥योनारदादात्मविद्यामधिगम्यपुनर्मही॥भुक्काविभज्यपुत्रेभ्यरेभ्यरंसमगात्पदं॥२७॥इमा
तुकौशारविरेणपवर्णितांक्षत्रानिशोभ्याजितवादसक्तया॥प्रवृद्धमावोश्रुकलाकुलोमुनिर्देधा
रमूर्द्धाचरणंददाहरः॥२८॥विदुरउवाच॥साद्यंतैनमहायोगिभवाककरुणानना॥दर्शितस्त
मसःपारेयत्रकिंचनगोहरिः॥२९॥इत्यानम्यतमामंत्रविदुरोगजसाक्षयं॥स्वानांदिदृच्छःप्रययो
ज्ञातीनांनिर्वृताशयः॥३०॥एतद्यःशृणुयाद्राजन्राज्ञाहयैर्पितात्मना॥आयुर्धनंयशःस्वस्तिगति
मैश्वर्यमाप्नुयात्॥३१॥इतिश्रीमद्भगवत्तेमहापुराणेषारमहंस्यासंहितायांवैयासिकांचतुर्थस्कंधेप्र
चेतसउपाख्यानेएकत्रिंशतितमोऽध्यायः॥३१॥

लोभंगोमुनीनांचमतिभ्रमः यदिषुद्धमशुद्धंवा ममदोषं न विद्यते १ शुभमस्तु ॥ राम राम राम